

ГЕРМАН ГЕССЕ

(1877-1962)

ВСТУПНЕ СЛОВО ВИДАВЦЯ

Ця книжка містить записки, що лишилися після чоловіка, якого ми прозивали Степовим Вовком,— а втім він і сам не раз уживав це ім'я. Хтозна, чи слід давати до них вступне слово; принаймні сам я вважаю, що воно потрібне. Я спробую в ньому викласти свої спогади про Степового Вовка. Мої відомості про нього дуже скупі, а про його минуле, про його походження я й зовсім нічого не знаю. А проте його особа справила на мене сильне і, незважаючи ні на що, приємне враження.

То був чоловік десь років п'ятдесяти. Одного чудового дня кілька років тому він зайшов до будинку моєї тітки й сказав, що напитує собі кімнату. Він найняв мансарду на горі й невеличку спальню біля неї, а через кілька днів з'явився з двома валізами та великою скринею, повною книжок, і пробув у нас дев'ять чи десять місяців. Жив він дуже тихо й замкнuto, і якби наші спальні не були поряд і нам не доводилось випадково зустрічатися на сходах і в коридорі, ми, певне, ніколи не познайомилися б, бо вдача в нього була не товариська, навпаки: такого запеклого відлюдька мені ще ніколи не доводилось бачи-

СТЕПОВИЙ ВОВК

РОМАН

ти. То був справді степовий вовк, як він часом називав себе, чужа, дика і водночас несмілива, навіть дуже несмілива істота з іншого світу, не схожого на мій. Що вдача й доля прирекли його на глибоку самоту й що він свідомо вважав ту самоту своєю долею, я довідався аж із цих записок; але все ж таки я трохи знав його вже й раніше з численних, хоч і побіжних зустрічей та розмов, і образ, який постав переді мною з записок, загалом збігався з тим, — правда, нечітким і неостаточним, — що його я склав із своїх власних спостережень.

Випадково я був саме вдома, коли Степовий Вовк завітав до нас уперше, щоб домовитися з тіткою про кімнату. Він прийшов в обідню пору. Ми щойно попоїли, на столі ще стояли тарілки, і я аж за півгодини мав іти до контори. Ніколи не забуду того дивного, суперечливого враження, яке він справив на мене під час першої зустрічі. Він подзвонив, відчинив засклені двері, і тітка спитала його в напівтемному передпокої, що йому потрібно. Але Степовий Вовк чуйно підвів угору довгасту, коротко обстрижену голову, принюхався — ніздрі його нервово здригнулися — і, ще не назвавшись і не відповівши на тітчині запитання, сказав:

— О, тут гарно пахне.

Він усміхнувся, моя добросерда тітка також усміхнулась, але мені таке вітання здалося кумедним, і в моїй душі ворухнулося неприязне почуття до гостя.

— Я прийшов з приводу кімнати, яку ви здаєте, — мовив він.

Аж як ми всі троє рушили сходами нагору, я зміг добре роздивитися на нього. Він був не дуже високий, проте ходив і тримав голову, як високі люди. Він носив модне, зручне зимове пальто і взагалі був одягнений пристойно, але недбало. Обличчя в нього було чисто виголене, а коротко обстрижене волосся подекуди поблискувало сивиною. Хода його спершу зовсім не сподобалась мені, в ній було щось силуване й нерішуче, що аж ніяк не пасувало до його чіткого, нервового профілю, а також до його тону й швидкої мови. Тільки пізніше я довідався, що він хворий і ходити йому важко. З якоюсь чудною усмішкою, що тоді здалась мені неприємною, оглядав він сходи, вікна, стіни та старі високі шафи попід ними. Все це, видно, йому подобалось, але й немовби смішило його. Взагалі враження було таке, наче він прибув до нас із іншого світу, з якихось заморських країв, і все тут здається йому хоч і гарним, але трохи кумедним. Не можу заперечити, Степовий Вовк був ввічливий, навіть привітний, він зразу ж уподобав дім і кімнату, без жодного слова погодився на визначену йому плату за помешкання й харчі, а все ж таки його особа немовби випромінювала якісь чужі і, здавалось мені, недобрі чи й просто ворожі флюїди. Він найняв кімнату, а тоді ще й спальню, уважно й привітно вислухав усе, що йому сказали про опалення, воду, обслуговування й звичаї в домі, з усім погодився, зразу запропонував завдаток, — а проте здавалось, що все це його мало обходило, що він сам вважав свої вчинки дитячими й сприймав їх іронічно, що для нього було дивно й незвично наймати кімнату й розмовляти з людьми по-німецькому, коли насправді його хвилювало щось зовсім інше. Приблизно було таке моє перше враження від цього знайомства, і я не назвав би його приемним, якби деякі риси гостя не пом'якшували його. Це, насамперед, обличчя — воно відразу сподобалось мені, хоч вираз його був надто небуденний. Дивне якесь обличчя, може, трохи сумне, але виразне, витончене, ясне, з печаттю думки на чолі. А ще моє перше враження пом'якшувала та

обставина, що до привітності гостя, хоч наче й ледь силуваної, не домішувалось ані крихти зарозумілості,— навпаки, в його поведінці відчувалося щось зворушливе, майже благальне. Пояснення цієї його риси я знайшов аж пізніше, проте вона зразу ж трохи примирила мене з ним.

Не встигли ми ще оглянути обидві кімнати й про все домовитись, як моя обідня перерва скінчилася й мені довелося йти до контори. Я попрощався й залишив гостя на тітку. Коли я ввечері повернувся, тітка розповіла мені, що він найняв у нас помешкання й цими днями переїде, тільки просив не заявляти про його вселення поліції, бо він, мовляв, дуже вразлива людина і не витерпів би всіх формальностей та вистоявання в поліційних приймальнях. Я ще й досі добре пам'ятаю, як мене вразило його прохання і як я вмовляв тітку не приставати на нього. Той страх перед поліцією, здавалось мені, був якщо не підозрілим, то принаймні дуже характерним для його чудної особи, що не викликала до себе довіри. Я почав переконувати тітку, щоб вона нізачо не погоджувалась на дивні забаганки незнайомця, коли не хоче мати неприємностей через зовсім чужу людину. Та виявилось, що тітка вже дала згоду й що він уже встиг полонити й зачарувати її. Бо вона завжди брала на квартиру тільки тих, до кого відчувала якусь чисто людську, дружню чи, швидше, навіть материнську прихильність, і багато попередніх пожилеців уміло користалися з цього. Спершу в нас частенько бувало, що я ганив нового пожилця, а тітка кожного разу добродушно боронила його.

Оскільки мені не сподобалось це бажання обминути поліцію, я хотів принаймні з'ясувати, що вона знає про чужинця, про його походження й погляди. І виявилось, що тітка вже дещо встигла дізнатися, хоч новий пожилець пішов від нас опівдні, майже зразу після мене. Він сказав тітці, що має намір пробути в нашому місті кілька місяців, посидіти в бібліотеках і оглянути старовинні пам'ятки. Властиво, мою тітку не дуже влаштовувало те, що чужинець наймав помешкання на такий короткий час, але він, видно, уже здобув її прихильність, незважаючи на свою трохи дивну поведінку. Одне слово, кімната була найнята, і я з своїми застереженнями спізнився.

— А чому він сказав, що тут так гарно пахне? — спитав я.

— Я знаю, чому,— відповіла тітка, що часом виявляла дивовижну інтуїцію.— У нас тут пахне чистотою, ладом, мирним, порядним життям, і йому це подобається. По ньому видно, що він уже відвик від такого життя й тужить за ним.

«Ну що ж, про мене»,— подумав я і сказав:

— Але якщо він відвик від чистоти й ладу, то де в нього знов візьметься така звичка? Що ви робитимете, якщо він буде неохайний і все бруднитиме або приходитиме щовечора додому п'яний?

— Побачимо,— засміялася тітка, і я замовк — хай буде, що буде.

І справді, мої побоювання виявилися даремними. Хоч життя чужинця було не таке, до якого ми звикли, він нам не завдавав ніякої мороки чи шкоди, ми й досі згадуємо про нього з приємністю. Але душу обом нам, і тітці й мені, той чоловік дуже скаламутив, і, широко сказати, вона в мені ще й тепер не встоялася після спілкування з ним. Степовий Вовк часто сниться мені вночі, і я відчуваю, що мене бентежить і непокоїть уже саме те, що на світі існує така істота, як він, хоч я його тоді просто полюбив.

Через два дні візник привіз речі пожилця. Дуже гарна шкіряна валіза справила на мене добре враження, а чималий плаский саквояж

начебто свідчив про колишні далекі мандри, в кожному разі він був обліплений побляклими етикетками готелів і транспортних агентств різних країн, серед них і заморських.

Потім з'явився і сам новий пожилець — звався він Гаррі Галлер, — і я почав потроху знайомитися з ним. Спершу я з свого боку не робив ніяких кроків до знайомства. Хоч я зацікавився Галлером, відколи побачив його, але не намагався зустрітися чи завести розмову з ним. Зате, мушу визнати, я з самого початку приглядався до нього, а часом, коли його не було вдома, заходив до його кімнати і взагалі з цікавості трохи шпигував за ним.

Про його зовнішність я вже дещо сказав. З першого ж погляду він справляв враження небуденної, рідкісної, щедро обдарованої людини. Обличчя його світилося інтелектом, а напрочуд тонка, жвава міміка свідчила про цікаве, інтенсивне, надзвичайно емоційне духовне життя. Коли хтось починав з ним розмову і він — хоч це бувало не завжди — переступав межі узвичаєного й казав щось своє, індивідуальне, що походило з його власного, дивного світу, співрозмовник зразу визнавав його перевагу. Думка його сягала глибше, ніж в інших людей, і в духовній царині він виявляв майже холодну об'єктивність, впевнену розважливість і обізнаність, що властива тільки справжнім інтелектуалам, яким не закинеш марнославства і які ніколи не прагнуть когось вражати, не прагнуть переконувати інших чи доводити справедливість своїх слів.

Хочу навести один приклад такої його розважливості та об'єктивності, хоч Галлер тоді навіть не висловив своєї думки, я її тільки прочитав у його очах. То були останні дні його перебування в нас. У місті з'явилися оголошення, що в актовій залі університету прочитає лекцію відомий історик культури й філософ, людина з європейським ім'ям, і мені пощастило намовити Степового Вовка піти на ту лекцію, хоч спершу він не мав такого бажання. Ми разом зайшли до зали й сіли поряд. Коли філософ став за кафедру й почав лекцію, багатьох слухачів, що чекали від нього мало не пророцтва, розчарували його пишні, порожні фрази. Він почав з того, що спробував підлеститись до слухачів, подякував за те, що вони прийшли на його лекцію. Почувши це, Степовий Вовк глянув на мене, і в його погляді я прочитав оцінку і самого лектора, і його слів. О, що то був за погляд! Ніколи не забуду його. Про те, що він означав, можна було б написати цілу книжку. І не тому, що своєю нищівною, хоч і лагідною іронією він розвінчував славнозвісного філософа, — це важило найменше. Той погляд був швидше сумний, ніж іронічний, невимовно, безнадійно сумний; у ньому світився відчай, що став уже звичкою, формою реакції на світ. Породжена тим відчаєм прозорливість не тільки давала йому змогу побачити наскрізь марнославного лектора, оцінити ситуацію в залі, сподівання й настрої публіки і трохи претензійну тему лекції, — ні, сповнений гіркої іронії погляд Степового Вовка охоплював усю нашу добу з її кар'єризмом, дріб'язковою метушнею, марнославством, з показним блиском і самозакоханою поверховістю її духовного життя; ох, на жаль, його погляд сягав ще глибше, бачив не тільки вади й безвихідь нашої доби, нашого духовного життя, нашої культури. Він проник у саме серце людськості, за ту єдину мить промовисто висловив глибокий сумнів мислителя, може, навіть всезнавця, в гідності, в сенсі людського існування взагалі. Той погляд казав: «Дивись, які ми блазні! Дивись, що таке людина!» — і вся слава, вся мудрість, усі здобутки духу, всі пориви до високого, до ве-

ликого й вічного в людській душі втратили свій ореол, стали просто блазнюванням.

Я забіг далеко наперед і, всупереч своїм планам і намірам, сказав уже найістотніше про Галлера, хоч спершу хотів розкрити його образ поступово, розповідаючи, як ми поволі знайомилися ближче.

Та коли вже в мене так вийшло, то зайве ще й далі говорити про загадкову химерність Галлера й докладно змальовувати, як я поволі відчув і пізнав причину й значення тієї химерності, тієї незвичайної, страхітливої самоти. Це й краще, бо так я зможу відсунути на задній план свою власну особу. Я не збираюся сповідатись, чи писати повість, чи вдаватися в психологію, хочу тільки додати деякі подробиці до портрета Степового Вовка, незвичайної людини, автора цих записок, як той, хто знав його особисто.

Зразу ж, коли він зайшов у коридор, витягнув голову, наче птах, і похвалив запахи в нашому будинку, я побачив щось своєрідне в цьому чоловікові. І моєю першою наївною реакцією на ту своєрідність була антипатія. Я відчував (і моя тітка, яка зовсім не була інтелектуалкою, відчувала те саме), що він хворий, має якусь психічну недугу, й інстинктивно остерігається його. З часом обережність моя пригасла, поступившись місцем симпатії, що виникла з великого співчуття до його глибоких, постійних страждань, до його самоти й внутрішнього згасання. Я все більше усвідомлював, що хвороба цього страдника походить не від якихось вад його натури, а навпаки — від великого багатства сил і здібностей, що не склалися в гармонію. Я переконався, що Галлер — геній у царині страждання, що він, у душі деяких висловлювань Ніцше, виховав у собі геніальну, безмежну, страхітливу здатність страждати. А ще я переконався, що підстава його песимізму — не зневага до світу, а зневага до себе, бо хоч як немилосердно, хоч як нищівно Галлер міг нападати на якісь інституції чи на якихось людей, він ніколи не вигороджував себе, завжди спрямовував свої стріли насамперед проти себе, ненавидів і заперечував насамперед себе...

Тут я мушу навести одне своє психологічне спостереження. Хоч я дуже мало знаю про минуле Степового Вовка, все ж таки маю всі підстави вважати, що прихильні до нього, але суворі й дуже побожні батьки і вчителі виховували його на засадах «ламання волі». Але стерти індивідуальність і зламати волю цього учня не вдалося, надто він був сильний і твердий, надто гордий і розумний. Замість того, щоб знищити індивідуальність хлопця, їм тільки пощастило навчити його ненавидіти самого себе. І ось проти цього невинного, благородного об'єкту він спрямовував усю геніальність своєї уяви, всю силу інтелекту. І тут, незважаючи ні на що, він був справжнім християнином, справжнім мучеником, бо всю злість, усю ненависть, усю в'їдливість, на яку тільки був здатен, він виливав насамперед на себе. Що ж стосується інших, тих, що його оточували, то він завжди робив героїчні, відчайдушні спроби полюбити їх, бути до них справедливим, не робити їм кривди, бо заповідь «полюби ближнього свого» так само глибоко вкоренилася в його душі, як і ненависть до самого себе, а тому все його життя стало свідченням того, що без любові до себе неможлива й любов до ближнього, що ненависть до себе — те саме, що й кричущий егоїзм, вона врешті призводить до такої самої страхітливої ізоляції і до такого самого відчаю.

Але час мені вже облишити свої міркування й перейти до фактів. Отже, я найперше — трохи завдяки своєму шпигуванню, а трохи з тіт-

чиних зауважень — дізнався дещо про побут Галлера. Дуже швидко стало видно, що він не виконує ніякої практичної, конкретної роботи, а весь свій час віддає роздумам і книжкам. Він щодня довго лежав у ліжку, часто вставав аж перед самим обідом і в халаті ходив зі спальні до кімнати й назад. Та кімната, велика, зручна мансарда з двома вікнами, вже через кілька днів після його вселення набула зовсім іншого вигляду, аніж мала за інших пожитців. У ній з'явилося багато речей, і з часом їх ставало дедалі більше. На стінах були порозвішувані картини, попрішпилювані малюнки, деякі вирізані з журналів, і Галлер їх часто міняв. Там були південні краєвиди, знімки з якогось німецького провінційного містечка, мабуть, Галлерової батьківщини, а поміж ними — барвисті, яскраві акварелі (згодом ми дізналися, що він сам їх і малював) і фотографія вродливої молодої жінки чи, може, дівчини. Якийсь час на стіні висіло зображення сіамського Будди, потім його змінила репродукція «Ночі» Мікеланджело, а ще пізніше — портрет Махатми Ганді. Книжки не тільки заповнювали велику полицю, а й лежали всюди — на столі, на чорному старовинному секретері, на канапі, на стільцях, на підлозі. Вони були з закладками, що весь час міняли своє місце. Книжок чимдалі більшало, бо Галлер не лише приносив їх цілими паками з бібліотек, а й дуже часто отримував поштою. Складалося враження, що в цій кімнаті живе вчений, тим паче, що в ній вічно хмарою стояв цигарковий дим і всюди валялися недокурки й попіл. Проте книжки здебільшого були не наукові, а художні — твори письменників усіх часів і народів. Якийсь тиждень на канапі, де він, бувало, пролежував цілі дні, я бачив усі шість грубих томів одного твору кінця вісімнадцятого сторіччя під назвою «Софіїна подорож з Мемеля до Саксонії». Повні збірки творів Гете й Жан-Поля були добре зачитані, так само як і Новаліс, Лессінг, Якобі й Ліхтенберг. Кілька томів Достоєвського були повні списаних карток. На великому столі між книжками й паперами часто красувався букет квіток, там же серед попільничок лежала коробка з акварельними фарбами, завжди вкрита порохом, і — це теж треба сказати — стояли пляшки з різними напоями. Обплетена соломою пляшка була майже завжди повна італійського червоного вина, купованого в сусідній крамничці, інколи я там бачив також пляшку бургундського чи малаги. Бутель вишневої наливки Галлер за недовгий час випив мало не весь, потім поставив його в куток кімнати, де він і припав порохом, більше не торканий. Не буду виправдовувати свого шпигування і відверто признаюсь, що ці ознаки хоч наче й інтелектуального, але безладного, богемного життя перші дні викликали в мене недовіру й відразу. Я не тільки людина з міщанськими звичками, не тільки люблю впорядковане життя, а й не п'ю та не курю, і ті пляшки не подобались мені ще дужче, ніж мальовничий нелад у Галлеровій кімнаті.

Не лише сон і праця чужинця залежали від примхи й настрою — їв і пив він також без ладу. Не раз він взагалі не виходив з дому і, крім чашки кави на сніданок, цілий день нічого в рот не брав; інколи тітка знаходила в кімнаті лушпиння від банана — то була вся його їда, але бували й такі дні, коли він харчувався в ресторанах: то в дорогих і вишуканих, то в звичайних пивничках на передмісті. Здоров'я в нього, видно, було погане. Крім того, що він мав хворі ноги й насилу підіймався сходами нагору, його, мабуть, мучили ще й інші недуги. Якось він проговорився, що вже багато років хворіє на шлунок і на безсоння. Я йго хвороби пояснюю в першу чергу тим, що він пив. Згодом, коли

я проводив його до якогось ресторану, то не раз був свідком, як він швидко, ніби граючись, випивав вино, але ні я, ні хтось інший не бачили його справді п'яним.

Ніколи не забуду нашого першого знайомства. Доти ми знали один одного лише так, як знають сусіди в будинку, де наймають кімнати. Аж ось одного вечора, повертаючись додому з контори, я, на свій подив, побачив, що Галлер сидить на сходах між другим і третім поверхом. Він відсунувся вбік, щоб пропустити мене.

— Вам недобре? — спитав я.— То я проведу вас нагору.

Галлер підвів на мене очі, і я помітив, що збудив його ніби зі сну. Поволі на обличчі в нього проступила усмішка, та мила, жаліслива усмішка, від якої в мене так часто ставало важко на серці, і він запросив мене сісти біля нього. Я подякував і сказав, що не звик сидіти на сходах перед чужими дверима.

— Ну так, ви маєте рацію,— мовив він, і усмішка осяяла все його обличчя.— Але почекайте хвилинку, я вам покажу, чого я мусив тут трохи посидіти.

І він показав на площадку перед помешканням на другому поверсі, де жила якась удова. На невеличкій, викладеній паркетом місцині між сходами, вікном і зашкеленими дверима стояла під стіною висока шафа з червоного дерева з старовинними олов'яними оздобами, а перед шафою, на маленьких, низеньких підставках,— два вазони у великих горщиках, азалія й араукарія. Вазони були гарні і завжди дуже чисті й доглянуті, на що я вже також з приємністю звертав увагу.

— Гляньте на ту площадку з араукарією, що так чудесно пахне,— сказав Галлер.— Я часто не можу пройти, щоб хоч на хвилину не спитися біля неї. У вашої тітки також гарно пахне, теж усюди лад і велика чистота, але тут, у цьому куточку з араукарією, все так витерто й вимито, знято кожну порошок, так недоторканно чисто, що він просто світиться. Я завжди, коли проходжу повз цей куточок, вдихаю на повні груди його запах. А ви хіба ні? Цей аромат натертої підлоги, що ледь відгонить скипидаром, разом з ароматом червоного дерева, вимитого листя вазонів і всього іншого утворює новий запах, екстракт міщанської чистоти, дбайливості й акуратності, почуття обов'язку й сумлінності навіть у дрібницях. Я не знаю, хто тут мешкає, але мені за цими зашкеленими дверима ввижається райська оселя чистоти, міщанської охайності, ладу і зворушливої, покірної відданості повсякденним звичкам та обов'язкам.

Оскільки я мовчав, він повів далі:

— Тільки, прошу вас, не подумайте, що я глузую! Любий мій, я навіть не подумав би сміятися з цього міщанського ладу. Щоправда, сам я живу в іншому світі, ніж цей, і, мабуть, у такому помешканні з араукаріями не зміг би витримати жодного дня. Та хоч я й жалюгідний, невиправний степовий вовк, а все ж таки я син своєї матері, а моя мати була міщанкою, плекала вазони, прибирала кімнати й сходи, витирала меблі, витрушувала завіси й намагалася привнести в своє житло і в своє життя якнайбільше охайності, чистоти й ладу. Про все це нагадує мені запах скипидару та араукарії, тому я час від часу сідаю тут, милуюся цим тихим, малесеньким острівцем ладу й радію, що він ще й досі існує.

Він спробував підвестися. Я побачив, як йому було важко, і трохи підтримав його; він прийняв мою допомогу. Я мовчав, але, так само, як раніше моя тітка, піддався чарам, що їх часом наче випромінював цей

дивний чоловік. Ми псеволі рушили сходами вгору, а коли дійшли до його дверей, він, уже з ключем у руках, ще раз глянув мені у вічі і приязно сказав:

— Ви йдете з контори? Ну звичайно. Я, бачите, мало що знаю про таку роботу, як ваша, бо живу якось осторонь від людей, на узбіччі. Але думаю, що вас також цікавлять книжки й таке інше. Тітка якось казала мені, що ви скінчили гімназію і добре знали грецьку мову. Показати вам один вислів Новаліса, на який я натрапив сьогодні вранці? Я певен, що він і вам сподобається.

Він завів мене до своєї кімнати, де дуже тхнуло тютюном, витяг з однієї купи книжок томик і заходився гортати його, шукаючи вислову, який хотів мені показати.

— А це теж добре сказано, дуже добре, ось послухайте,— мовив він.— «Людина повинна пишатися стражданням. Кожне страждання нагадує нам, що ми високо розвинені істоти». Гарно! І це за вісімдесят років до Ніцше! Але я мав на думці не цей вислів. Хвилиночку... Ось він. Слухайте: «Більшість людей не хочуть плавати, поки не навчаться». Правда ж дотепно? Звичайно, вони не хочуть плавати! Вони народжені для суходолу, а не для води. І, певна річ, вони не хочуть мислити, бо створені для того, щоб жити, а не щоб мислити. А хто мислить, хто робить мислення своїм покликанням, той, хоч і може далеко зайти в цьому напрямку, все-таки міняє суходіл на воду й колись утоне.

Тепер Степовий Вовк справді зацікавив мене, і я трохи посидів у нього. А після цього ми часто розмовляли, коли зустрічалися на сходах чи на вулиці. Спершу під час цих коротких розмов, так само як під час розмови про араукарію, мені здавалося, що він глузує з мене. Але я помилявся: він відчував до мене справжню пошану, як і до араукарії. Він був твердо переконаний у тому, що попав із суходолу у воду, відірвався від свого коріння, став чужий усьому світові, і його справді часом могла захопити звичайна, найбуденніша річ, наприклад, пунктуальність, з якою я ходжу до контори, якась фраза служника чи трамвайного кондуктора. Спочатку це здавалося мені кумедним перебільшенням, таким собі дивацтвом освіченого нероби, грайливою сентиментальністю. Але я дедалі більше впевнювався, що з свого порожнього світу, позбавленого живого повітря, світу самоти й неприкаяності, він справді дивився на наш тісний міщанський світ з любов'ю і захватом, як на щось міцне й надійне, а для нього далеке й недосяжне, як на мирний домашній затишок, куди йому нема дороги. Він кожного разу, коли зустрічався зі служницею, що приходила до нас прибирати, доброю, порядною жінкою, шанобливо скидав перед нею капелюха, а коли моя тітка заводила з ним коротку розмову чи казала, що треба полагодити білизну або що в нього на пальті відривається гудзик, він слухав її на диво уважно й зосереджено, наче йому було невимовно, безмежно важко бодай на часину проникнути крізь якусь щілину в наш маленький мирний світ.

Уже під час нашої першої розмови, там, біля араукарії, він назвав себе Степовим Вовком, і це також вразило й спантеличило мене. Що за химерне прізвисько? Але скоро я не тільки звик до нього, а й сам у думках почав називати цього чоловіка тільки Степовим Вовком, і досі не міг би знайти іншого слова, що так влучно охарактеризувало б його. Степовий Вовк, що заблукав і прибився до нас, до міста з його стадним життям,— годі знайти образ, що краще пасував би до нього, до

його несміливої відчуженості, до його дикої натури, до його неспокою, його туги за домашнім теплом і до його безпритульності.

Якось мені випала нагода спостерігати за ним цілий вечір. Це було на симфонічному концерті; я, на свій подив, виявив, що його місце недалеко від мого й він мене не помічає. Спершу виконували якусь річ Генделя — гарну, шляхетну мелодію, проте Степовий Вовк сидів, глибоко поринувши в свої думки, і, видно, не сприймав ані мелодії, ані того, що його оточувало. Замкнутий, самотній, чужий, він сидів, опустивши очі, і обличчя в нього було холодне, але якесь страдницьке. Потім заграли інший твір, коротку симфонію Фрідемана Баха, і я вражено побачив, що вже після перших звуків мій загадковий сусід почав усміхатися; він цілком підпав під чари музики і, мабуть, забув про все на світі, бо хвилин десять здавався таким радісним, замріяним, що я більше дивився на нього, ніж слухав музику. Коли симфонію дограли до кінця, Степовий Вовк прокинувся від своїх мрій, випростався і ніби хотів підвестися й вийти, але все-таки лишився й дослухав останній номер концерту — «Варіації» Регера, твір, який багатьом видається трохи задовгим і втомливим. Степовий Вовк, що спершу слухав уважно й доброзичливо, також розчарувався; він засунув руки в кишені й знов заглибився в свої думки, але вже не радісні й солодкі, а сумні, може, навіть неприємні, обличчя його немовби погасло, знов стало безбарвне й сіре, він мав вигляд старої, хворої, невдоволеної людини.

Після концерту я знов побачив його на вулиці й пішов слідом за ним. Закутаний у пальто, невеселий, стомлений, він подався в напрямку нашого кварталу, але перед одним старомодним ресторанчиком спинився, нерішуче глянув на годинник і зайшов усередину. Піддавшись миттєвому імпульсові, я також звернув у ресторанчик. Степовий Вовк примостився біля звичайного столика в маленькій кімнатці за баром, і господар з кельнеркою зустріли його як доброго знайомого. Я підійшов до нього, привітався й сів до його столика. Ми посиділи там з годину, і, поки я випив дві склянки мінеральної води, він замовив собі півлітра червоного вина, а тоді й ще чверть літра. Я сказав, що був на концерті, але він не підтримав цієї теми. Прочитавши етикетку на моїй пляшці, він спитав, чи я не вип'ю вина. Почувши, що я взагалі не п'ю вина, він з якимось безпорадним виразом на обличчі сказав:

— Що ж, дуже добре робите. Я також довгі роки утримувався від вина й постив. Але тепер знов опинився під знаком Водолія, похмурого, мокрого сузір'я.

І коли я на ці слова жартома зауважив, що мене його віра саме в астрологію не вельми переконує, він знову відповів підкреслено ввічливим тоном, який мене часто ображав:

— Ваша правда, на жаль, я не здатен вірити і в цю науку.

Я попрощався й пішов, а Степовий Вовк повернувся додому аж пізно вночі. Проте хода його була тверда і, як завжди, він не ліг відразу спати (я чув через стіну), а ще з годину сидів при світлі в своїй кімнаті.

Запам'ятався мені ще один вечір. Тітка пішла кудись, і я був удома сам. У двері подзвонили. Я відчинив їх і побачив молоду, дуже гарну жінку, а коли вона спитала про пана Галлера, відразу ж упізнав її: це її фотографія висіла в його кімнаті. Я показав їй, у котрі двері стукати, й вернувся до себе. Але вона довго не затрималася в Степового Вовка: скоро я почув, що вони спустилися сходами й вийшли, жваво, радісно розмовляючи і сміючись. Мене дуже здивувало, що цей схим-

ник має коханку, та ще й таку молоду, вродливу й елегантну. Всі мої уявлення про нього та про його життя знов розвіялись. Та не минуло й години, як він повернувся додому сам, втомлено й повільно піднявся сходами, а потім ще довго стиха ходив по кімнаті туди й назад, справді, наче вовк у клітці, і цілу ніч, майже до самого ранку, в нього світилося.

Я нічого більше не дізнався про їхні стосунки й хочу тільки додати, що ще раз бачив його разом з тією жінкою, вже на вулиці в місті. Вони йшли під руку, і в нього був щасливий вигляд; мене знову вразило, скільки чару, навіть дитячої принади, могло часом випромінювати його змучене лице самотника, і я зрозумів ту жінку, зрозумів також, чому моя тітка була до нього така прихильна. Але й того вечора він прийшов додому сумний і нещасний. Я зустрів його біля вхідних дверей; він, як уже не раз бувало, приніс під пальтом пляшку італійського вина і просидів з нею в себе в кімнаті до півночі. Мені його було шкода. Яке безрадісне, безнадійне, жалюгідне було в нього життя!

Ну, я вже, мабуть, занадто розбалакався. Немає потреби розповідати далі чи змальовувати ще якісь випадки з життя Степового Вовка, щоб показати, що він був типовий самовбивця. Та все-таки, коли він одного дня, заплативши те, що був винен, але без всякого попередження, не попрощавшись, зник із нашого міста, я не повірив, що він наклав на себе руки. Відтоді ми нічого про нього не чули і досі зберігаємо кілька листів, що надійшли ще на його ім'я. Після себе Степовий Вовк не залишив нічого, крім цього твору, який він написав, перебуваючи в нашому місті. В невеличкій примітці він додав, що дарує його мені і я можу зробити з ним, що хочу.

Я не мав змоги перевірити, чи події, про які Галлер розповідає в рукописі, мають якусь реальну основу, і не сумніваюся в тому, що вони в переважній більшості вигадані, але це не якісь пустопорожні вигадки, а швидше спроба висловити глибокі душевні переживання, надавши їм форми життєвих колізій. Напівфантастичні події, описані в Галлеровому творі, мабуть, належать до останніх тижнів перебування його в нашому місті, і я певен, що в них також є частка реальних, об'єктивних переживань. На той час у нашого пожилиця справді змінились і поведінка, і зовнішній вигляд, він став рідше бувати вдома, часом навіть не приходив на ніч і не торкався до книжок. Я тоді рідко зустрічав його, але щоразу мене вражало, як він пожвавішав і помолодшав, а інколи здавався просто веселим. Щоправда, після того піднесення зразу настала нова, тяжка депресія, він цілими днями лежав у ліжку, не хотів нічого їсти. Саме в той час знову з'явилася його коханка, і між ними відбулася незвичайно бурхлива, навіть брутальна сварка, яка сколихнула весь будинок і за яку потім Галлер вибачався перед моєю тіткою.

Ні, я переконаний, що він не наклав на себе рук. Він і досі живий, десь втомлено долає хворими ногами сходи в чужому будинку, довго розглядає натертий до блиску паркет і вимиту, доглянуту араукарію, просиджує дні в бібліотеках, а ночі в ресторанах, або лежить на чужій канапі, дослухається до життя за вікном, до гомону людей і знає, що він ніколи не належатиме до їхньої громади; але він не заподіяв собі смерті, рештки віри кажуть йому, що він повинен випити до дна чашу страждання, тяжкого страждання, яке роздирає йому серце, і від того страждання мусить померти. Я часто думаю про нього. Він не полегшував мені життя, не мав хисту додавати мені сили

й радості. О, навпаки! Але я — не він і живу не його життям, а своїм власним, скромним, міщанським, зате забезпеченим життям, сповненим обов'язків. Тому обоє ми, і я, і моя тітка, можемо думати про Степового Вовка спокійно й приязно. Тітка знає про нього більше, ніж я, але те знання сховане в її доброму серці.

Щодо Галлерових записок, цих чудних, трохи хворобливих, але й прекрасних, змістовних фантазій, то мушу сказати, що якби вони потрапили мені до рук випадково і якби я не знав їхнього автора, я, мабуть, обурено викинув би їх. Але знайомство з Галлером дало мені змогу частково зрозуміти, ба навіть оцінити їх. Я б ще добре подумав, чи показувати їх ще комусь, якби бачив у них тільки спотворену уяву окремої нещасної, хворої душі. Але я бачу в них щось більше, документ часу, бо тепер я знаю, що Галлерова душевна хвороба — це не патологія окремої людини, а недуга самої доби, невроз того покоління, до якого належить Галлер, і хворіють на нього не слабкі, неповноцінні особи, а якраз сильні, найрозумніші й найобдарованіші.

Ці записки, байдуже, більше чи менше життєвого матеріалу покладено в їхню основу, — не спроба подолати широко розповсюджену хворобу часу замовчуванням чи виправданням її, а спроба зробити саму хворобу предметом зображення. Це буквально мандрівка крізь пекло, часом боязка, а часом мужня подорож крізь хаос затьмареного душевного світу, подорож, почата з твердим наміром перейти пекло, підставити чоло хаосові й витримати до кінця зло.

Ключ до такого розуміння дав мені сам Галлер. Яюсь, коли ми розмовляли про так звані жахи середньовіччя, він сказав:

— Тих жажів насправді не було. Якби середньовічна людина пізнала весь спосіб нашого теперішнього життя, вона побачила б у ньому ще більше жажів, жорстокості й варварства, ніж у своєму. Кожна доба, кожна культура, кожен звичай і традиція мають свій характер, свої, тільки їм властиві, лагідні й суворі риси, свою красу й жорстокість, вважають звичайним явищем певні страждання і терпляче приймають певне зло. Людське життя стає справжньою мукою, справжнім пеклом тільки там, де перетинаються дві доби, дві культури, дві релігії. Якби людині античного світу довелося жити в добу середньовіччя, вона б задихнулась, як задихається дикун серед нашої цивілізації. Бувають часи, коли ціле покоління застрягає отак між двома епохами, між двома способами життя, і всяка мораль, всяке почуття норми і безпеки, всяка душевна простота втрачається. Звичайно, не кожен відчуває це з однаковою силою. Така натура, як Ніцше, встраждала наше теперішнє зло на ціле покоління раніше. Те, що йому довелося пережити самому, серед людей, які його не розуміли, тепер переживають тисячі.

Я часто згадував ці слова, коли читав його записки. Галлер належав до тих, що застрягли між двома епохами, втратили почуття безпеки й душевну простоту, до тих, кому судилося всі сумніви щодо сенсу людського існування пережити як свою особисту муку, своє особисте пекло.

В цьому, здається мені, полягає значення, яке можуть мати для нас його записки, і тому я вирішив опублікувати їх. Взагалі ж я їх не захищаю, і не засуджую, хай читач зробить це сам, так, як йому підкаже сумління.

ЗАПІСКИ ГАРРІ ГАЛЛЕРА

ТІЛЬКИ ДЛЯ БОЖЕВІЛЬНИХ

День минув так, як і минають мої дні: я скоротав його, повільно вбив, примітивно й нерішуче, як завжди, — кілька годин попрацював, перегорнув купу старих книжок, дві години терпів біль, як і буває з літніми людьми, тоді випив порошок і зрадів, що боліти перестало, посидів у гарячій ванні, всотуючи в себе її благодатне тепло, тричі вибрав пошту й переглянув усі ті непотрібні листи, газети й журнали, зробив свої дихальні вправи, а вправи на медитацію сьогодні полінувався зробити, годину погуляв, милуючись чудесними, ніжними, легенько виписаними на небі хмарками-баранцями. Гуляти було дуже приємно, читати старі книжки й лежати в теплій ванні так само, загалом це був не чудовий, сповнений святкового настрою день, коли почуваш себе щасливим і радісним, а просто один із тих днів, які я давно вже вважаю за нормальні і до яких маю звикати: досить приємний, не надто тяжкий, цілком стерпний, теплий день літнього невдоволеного чоловіка, день, що минув без особливих мук, без особливих турбот, без якогось конкретного горя, без відчаю, день, коли належить спокійно, по-діловому зважити, чи не пора вчинити як Адальберт Штіфтер — голячись, перерізати собі горло.

Хто знає інші дні, люті, з нападами подагри або з прикрим болем голови, що гніздиться десь за очними яблуками і підступно обертає кожен порух зорового чи слухового нерва в пекельну муку, або дні, що вбивають душу, гнітючі дні внутрішньої порожнечі й відчаю, коли серед сплюндрованої, висмоктаної акціонерними компаніями землі до тебе на кожному кроці шкірить зуби людський світ і так звана культура в своєму брехливому, вульгарному, пустопорожньому ярмарковому глянці, гидкому, як блювотній порошок, коли все це збирається до купи й нестерпно гнітить твоє хворе «я», — хто знає це пекло, той буває дуже вдоволений такими нормальними, помірними днями, як сьогодні; він вдячно сидить біля теплої груби, вдячно переконається, читаючи ранкову газету, що й цього дня ніде не вибухнула нова війна, ніде не встановлено нової диктатури, не викрито якогось особливого свинства в політичному чи діловому світі, вдячно настроює струни своєї заіржавленої ліри на стриманий, досить бадьорий, майже радісний псалом подяки, навіваючи ним нудьгу на свого мирного, лагідного, ледь приглушеного бромом бога пересічного задоволення, і в густій, теплій атмосфері цієї задоволеної нудьги, цієї дуже бажаної безболісності і пересічний бог, що неуважно киває головою, і торкнутий сивиною пересічний чоловік, що півголосом співає псалом, схожі між собою, мов близнюки.

Можна багато говорити про це задоволення і цю безболісність, про ці приземлені, сірі дні, коли ні біль, ні радість не зважуються голосно крикнути, коли все тільки шепоче й скрадається навшпильки. Та найгірше те, що саме цього задоволення я не можу витримати, що за короткий час воно стає мені вкрай ненависним, огидним, і з розпачу я мушу тікати в інше оточення — якщо є змога, то на стежку радості, а якщо ні, то бодай на стежку болю. Коли мені якийсь час доводиться жити без радості і без болю, дихати теплою, прісною сірістю так званих вдалих днів, мою легковажну дитячу душу охоплює така туга, що я, замість

співати псалом подяки, шпурляю іржаву ліру в сонне обличчя бога задоволення, радий поміняти цей теплий кімнатний затишок на пекучий, нестерпний біль. Я палаю тоді дикою жадобою сильних почуттів, сенсацій, ненавистю до цього одноманітного, тихого, нормованого, стерильного життя, шаленим бажанням щось розбити — якусь крамницю чи, може, собор, чи вбити себе самого, встругнути щось зухвале, стягти з кількох шановних ідолів перуки, дати кільком неслухняним школярам квитки до Гамбурга, про які вони давно мріяли, звести неповнолітню дівчину або скрутити в'язи якомусь представникові міщанського порядку. Бо понад усе я не любив, зневажав і проклинав у душі саме його: це задоволення, здоров'я, затишок, цей виплеканий міщанський оптимізм, цей культ ситої, квітучої посередності, нормальності, пересічності.

У такому настрої я й скінчив смерком цей нудний, звичайний день. Скінчив не так, як належало б і було б корисно досить хворій людині; не звабило мене застелене ліжко з наготованою вже, наче для принади, теплою грілкою. Я не ліг, а, невдоволений, сповнений відрази до себе за те, що так мало зробив за день, з тяжким серцем узув черевики, вдягнув пальто й подався до міста, в темряву й туман, щоб у пивниці «Під сталевим шоломом» випити, як за давнім звичаєм кажуть усі питущі, чарку вина.

І ось я спускаюся зі своєї мансарди сходами, незручними, стрімкими сходами чужих людей, наскрізь міщанськими, вимитими, чистими сходами солідного триповерхового будинку, під дахом якого міститься моя келія. Не знаю, чому так виходить, але я, бездомний степовий вовк, самотник і ненависник дрібноміщанського світу, завжди наймаю собі помешкання в таких будинках. Мене змалку щось вабить до них. Я не мешкав ані в палацах, ані в пролетарських оселях, а завжди саме в таких солідних, страшенно нудних, бездоганно утримуваних дрібноміщанських гніздах, де трохи відгонить скипидаром та милом і де зчиняється переполох, коли ти хряснеш дверима або зайдеш до кімнати в брудних черевиках. Так, я люблю цю атмосферу з дитинства, і моя потаємна туга за чимось схожим на домівку знов і знов, без усякої надії, веде мене на ту саму безглузду стежку. А ще мені подобається контраст між моїм до краю невпорядкованим, позбавленим любові життям зацькованого самотника і цим родинним міщанським існуванням. Мені подобається вдихати на сходах цей запах спокою, ладу, чистоти, пристойності і домашнього затишку; він чимось зворушує мене, хоч я й ненавиджу міщанство. Подобається мені потім переступати поріг своєї кімнати, де все інакше, де між купами книжок лежать недокурки і стоїть пляшка з вином, де все розкидане, незатишне, занедбане і де все — книжки, рукописи, думки — позначене й пройняте горем самотної людини, проблематикою людського існування, прагненням знайти новий зміст людського життя, що почало втрачати свій сенс.

Ось я проходжу повз араукарію. Річ у тім, що на другому поверсі сходи ведуть повз невеличку площадку перед помешканням, без сумніву ще бездоганнішим, ще челурнішим, ще краще прибраним, ніж інші, бо площадка сяє просто-таки нелюдською чистотою, це ніби маленький, блискучий храм порядку. На паркеті, куди навіть страшно ступити, стоять два гарні стільчики, а на кожному стільчику — по великому горщику. В одному з них росте азалія, а в другому — чимала араукарія, здорове, рівне, довершеної форми деревце, завжди доглянуте, немов тільки що старанно вимите до останньої голочки на останній гіллячці. Часом, переконавшись, що мене ніхто не бачить, я сідаю на сходах вище

від араукарії, ніби в храмі, й трохи перепочиваю. Я згортаю руки й по-божно дивлюся на цю маленьку оселю ладу, і її зворушлива неприступність та якась сміховинна відлюдність беруть мене за серце. Я уявляю собі за цією площадкою, так би мовити, в затінку араукарії, помешкання, повне блискучих меблів з червоного дерева, повне життя, здоров'я і пристойності, уявляю собі її мешканців, що рано встають, сумлінно виконують свої обов'язки, влаштовують не бучні, але веселі родинні свята, ходять у неділю до церкви й лягають рано спати.

З удаваною бадьорістю я ступав по мокрому асфальту вузеньких вуличок. Заплакані, огорнуті серпанком туману ліхтарі просвічували холодну вологу мряку і мляво всмоктували своє віддзеркалення з мокрого тротуару. Мені згадалися призабуті юнацькі рски — як любив я тоді такі похмурі, сумні вечори пізньої осені й ранньої зими, як жадібно впивався настроєм самоти і смутку, коли, кутаючись у пальто, до півночі ходив у дощ і в бурю непривітними вулицями й безлистими парками, вже й тоді самотній; але мене в ті часи переповнювала глибока радість, а з серця лилися вірші, які я потім, сидячи при свічці на краю ліжка в своїй комірчині, записував у зошит. Тепер усе це минулося, цю чашу вже випито до дна, і більше вона не наповниться. Чи є за чим жалкувати? Немає. Не треба жалкувати за тим, що минуло. Я шкодую за теперішнім, за сьогоднішнім, за цими незчисленими годинами й днями, які я втратив, просто перебув, які нічим мене не обдарували, і не вразили. Але, хвалити бога, бували й винятки, часом, хоч і рідко, траплялися години, що несли мені щедрі дарунки, сколихували до глибини мою душу, розтрощували мури й виводили мене, заблудлого, знов до живого серця світу. Засмучений, а проте глибоко схвилюваний, я спробував згадати, коли востаннє переживав таке. Це було на концерті, грали чудову старовинну річ, і після двох тактів піано, виконаних на дерев'яному духовому інструменті, несподівано відчинилися двері потойбічного світу, я перелетів небо й побачив бога за роботою, відчув солодкий біль — і вже не боронився ні від чого в світі, не боявся нічого в світі, все приймав і всьому віддавав своє серце. Щастя тривало недовго, може, з чверть години, але воно повернулося до мене вночі вві сні і відтоді вряди-годи раптово осявало мої порожні дні. Інколи я хвилину чи дві чітко бачив немов золотий, божистий слід, який проходив по моему житті. Здебільшого він був засипаний грубим шаром багна й куряви, але часом спалахував золотими іскрами, і здавалося, що вони ніколи більше не згаснуть. Проте невдовзі вони знову безслідно зникали. Якось уночі, лежачи без сну, я раптом почав проказувати вірші, надто гарні й дивовижні, щоб мені спало на думку їх записати, а вранці я їх уже не пам'ятав; і все ж таки вони десь зберігаються в мені, наче тверде ядро горіха в старій ненадійній шкаралупі. Іншим разом щастя навідувало мене, коли я читав одного письменника, коли розмірковував над Декартом, Паскалем, а якось воно знов спалахнуло й згубило свій золотий слід далеко в небі, коли я був у своєї коханої. Ох, важко знаходити цей божистий слід у житті, яким ми живемо, у нашу добу, таку вдоволену, таку міщанську, таку сіру добу, серед цієї архітектури, цього ділового світу, серед цієї політики й цих людей! Як же мені не бути степовим вовком, жалюгідним пустельником серед цього світу, коли я не можу ділити з ним жодної його мети, і жодна його радість мене не зачіпає! Я не можу довго всидіти ані в театрі, ані в кіно, майже не читаю газет і рідко коли сучасну книжку, не можу зрозуміти, якої втіхи й радості шукають люди в переповнених вокзалах, готелях і кав'ярнях, під чадну,

набридливу музику, в барах і вар'єте розкішних міст, на світових виставках, на карнавальних гуляннях, на лекціях для тих, хто прагне освіти, і на великих спортивних майданах. Я не можу ані зрозуміти, ані розділити всіх цих насолод, хоч мені вони приступні, а тисячі інших людей тільки прагнуть їх скуштувати! І навпаки — те, що я зазнаю в рідкісні години радості, що для мене було і є блаженством, великим переживанням, екстазом і захватом, те світ знає, шукає і любить щонайбільше в книжках, а в житті вважає божевіллям. І дійсно, коли світ має слухність, коли ця музика в кав'ярнях, ці масові розваги, ці американізовані люди, яким треба так небагато, мають слухність, тоді я помиляюся, тоді я божевільний, я справді степовий вовк, як я себе часто називаю, звір, що заблукав у чужому, незрозумілому світі і вже не може знайти ні своєї домівки, ні радості, ні поживи.

Із цими звичними думками я плентався мокрою вуличкою в одному з найтихіших і найстаріших кварталів міста. По той бік вулички навпроти мене здійсмався в темряві старий, сірий мур, який завжди мені подобався: він стояв так незворушно між маленькою церковцею і старим госпіталем, і я часто вдень спиняв свій погляд на його шорсткій, нерівній поверхні, бо мало є таких тихих, приємних, мовчазних місць у центрі міста, де з кожної половини квадратного метра тобі назустріч не викрикує своє прізвище керівник якоїсь фірми, адвокат, перукар, лікар або майстер педикюру. І тепер цей старий мур огортали тиша і спокій, а все ж щось у ньому змінилося: посеред муру я побачив гарний порталчик з готичною аркою і засумнівався, чи він завжди тут був, чи його щойно зроблено. На вигляд він, безперечно, був старий, дуже старий; мабуть, цей замкнений порталчик з потемнілими дерев'яними дверима десь сотню років тому був входом на якесь сонне подвір'я монастиря і залишився й досі, хоч монастиря вже не було. І, певне, я його бачив сотні разів, але не звертав на нього уваги, а тепер його, може, пофарбували, от він і в'їв мені в око. Все ж таки я зупинився й пильно приглянувся до муру, не переходячи на другий бік, бо вуличка була мокра й геть розгрузла. Було вже зовсім темно. Я стояв на тротуарі, дивився через вуличку на портал, і мені здавалося, що над ним наче миготить вінок чи якийсь яскравий візерунок. Я приглянувся пильніше — ні, то був не вінок, а швидше ясна таблиця з якимось написом. Напружуючи зір, я, врешті, перейшов на другий бік вулички, незважаючи на багно й калюжі. І побачив над порталом, на старому сіро-зеленому мурі, тьмяно освітлену пляму, по якій пропливали й відразу зникали яскраві літери, знов з'являлися і знов зникали. Ну от, подумав я, зіпсували й цей гарний, старовинний мур своєю світляною рекламою! А тим часом з окремих літер, що швидко спалахували й гасли, складав слова. Їх було важко прочитати, частково доводилося вгадувати, бо літери з'являлися з неоднаковими проміжками, були дуже бліді й нечіткі і раптово зникали. Той, хто хотів мати з цього користь, видно, був не дуже практичною людиною. Якийсь бідолаха, такий самий, як і я, степовий вовк. Чого він влаштував свою світляну рекламу на цій стіні в темній вуличці старого міста, в таку пору і в дощ, коли тут нікого немає? І чому літери такі миготливі й невиразні, так нерівномірно з'являються й раптово зникають? Але стривайте, тепер мені пощастило схопити кілька слів підряд, ось вони:

МАГІЧНИЙ ТЕАТР

ВХІД НЕ ДЛЯ ВСІХ

— НЕ ДЛЯ ВСІХ

Я спробував відчинити двері, проте старий важкий засув не піддався. Реклама припинилася, раптово згасла, сумно усвідомивши, що була даремною. Я відступив на кілька кроків, втрапивши в глибоке багно, проте літери більше не з'являлися, гра світла скінчилася. Я ще довго стояв у багні й чекав, але марно.

Та коли я здався і знов вийшов на тротуар, переді мною на мокрому асфальті замиготіли, віддзеркалюючись, барвисті світляні літери. І я прочитав:

ТІЛЬКИ... ДЛЯ... БОЖЕ... ВІЛЬНИХ!

У мене були мокрі ноги, я змерз, а проте кілька хвилин ще постояв, чекаючи, що буде далі. Але нічого більше не було. Та поки я стояв там, згадуючи, як гарно миготіли ті легенькі, яскраві, примарні літери на мокрому мурі й на чорному блискучому асфальті, в пам'яті моїй раптом знов зринув один образ, про який я думав раніше: порівняння з золотим слідом, що зненацька зблисне, але зразу ж віддаляється й стає недосяжним.

Промерзлий до кісток, я пішов далі, мріючи про той слід і з тугою згадуючи двері до магічного театру, відкритого тільки для божевільних. Тим часом я досяг ринкового майдану, де не бракувало вечірніх розваг: через кожні кілька кроків висіло оголошення чи реклама: «Жіноча капела», «Вар'єте», «Кіно», «Вечір танців». Та все це було не для мене, а для «всіх», для нормальних людей, які, зрештою, і юрмилися тут біля кожного входу. А все ж таки мій смуток трохи розвіявся, до мене долинуло вітання з іншого світу, кілька барвистих літер танцювало й грало в моїй душі, видобуваючи потаємні акорди, мерехтіння золотого сліду знов стало видиме.

Я зайшов до невеличкої, старої, як світ, пивниці, де ніщо не змінилося відтоді, як я вперше побував у цьому місті років двадцять п'ять тому, навіть господиня була та сама, і багато теперішніх відвідувачів сиділи тут уже й тсді, на тому самому місці, перед тими самими чарками. В цій скромній пивниці я знайшов собі притулок. Щоправда, лише такий притулок, як на сходах біля араукарії, бо й тут був бездомний і самітний, тільки мав спокійне місце, з якого міг дивитися на сцені гру чужих людей у чужій мені п'есі. Але вже й це тихе місце мало свою вартість: тут не було людського натовпу, галасу, музики, лише кілька спокійних городян сиділи біля ненакритих дерев'яних столиків (ні тобі мармуру, ні емальованих таць, ні оксамиту, ні міді!), і перед кожним стояла вечірня чарка доброго солідного вина. Може, ці постійні гості, усі знайомі мені з вигляду, були справжніми міщанами, і вдома в них, у їхніх міщанських помешканнях, стояли нудні олтарі, споруджені дурним божкам задоволення, а може, це були самітники, як я, що так само збилися на манівці і тепер за чаркою вина тихо сумували за втраченими ідеалами, бідолашні степові вовки; я цього не знав. Одних тягла сюди туга за домівкою, розчарування і потреба якоїсь заміни, одружені шукали тут настрою з часів своєї молодості, старі службовці — відгомону своїх студентських років. Усі вони були мовчазні і всі пияки, що так само, як я, воліли посидіти в пивниці з пляшкою ельзаського, ніж на концерті жіночої капели. Отут я й кинув свій якір, тут можна було витримати годину або й дві. Тільки-но я ковтнув ельзаського, як зразу відчув, що цілий день, від сніданку, нічого не їв.

Дивно, скільки людина може всього проковтнути. Добрих десять хвилин я читав газету, вбирив у себе очима інтелектуальні вправи яко-

гось безвідповідального чоловіка, що пережував і обслинив чужі слова. а тоді вернув їх назад, але неперетравлені. Я ввібрав їх у себе цілу шпальту. Потім я ще поглинув чималий шматок печінки, вирізаної з убитого теляти. Справді дивно! Найкраще вино ельзаське. Мені не подобаються міцні, витримані вина, що так усіх чарують і славляться своїм особливим смаком; принаймні я не люблю їх пити щодня. Я волю чисті, легкі, скромні місцеві вина без спеціальної назви; такого вина можна випити чимало, і воно гарно, приємно пахне селом, землею, небом і деревами. Келих ельзаського і кусень доброго хліба — чи може бути щось краще? Але тепер я ще з'їв і порцію печінки,— незвичайні для мене ласощі, бо я рідко їм м'ясо,— і переді мною стояв другий келих вина. Дивно й те, що десь у зелених долинах здорові роботящі люди обробляють виноградники й давлять вино, щоб у іншому місці, далеко від них, розчаровані, тихі, питущі городяни і безпорадні степові вовки могли ковтнути зі своїх келихів трохи відваги й радості.

Але про мене, хай буде дивно. Вино було добре, воно розвіяло сум і піднесло настрій. Коли я знов подумав про словесну кашу газетної статті, то тільки весело засміявся. І раптом згадав забуту мелодію, виконану піано на дерев'яному духовому інструменті: вона росла, роздмалася в мені, наче блискуча мильна бульбашка, віддзеркалюючи на своїй яскравій поверхні весь світ у мініатюрі, тоді тихо лопнула. Якби могло таке статися, щоб ця небесна, коротенька мелодія нишком укорінилася в моїй душі й одного дня розцвіла знов у мені прекрасною квіткою у всіх своїх ніжних барвах,— чи тоді я б міг бути зовсім пропавшим? І хоч я був звіром, що заблукав і не розуміє навколишнього світу, та все ж моє безглузде життя мало якийсь сенс, щось у мені відгукувалося на поклик з далеких світів, у моему мозку нагромадилися тисячі образів:

Зграйка ангелів Джотто з блакитного склепіння маленької церкви в Падуї, а поряд з ними Гамлет і Офелія у вінку — чудові символи всього смутку і всіх непорозумінь світу; а там, в охопленому полум'ям аеростаті, стояв повітроплавець Джаноццо і сурмив у ріг, Аттіла ніс у руці свій новий головний убір, Боробудур здіймав угору громаддя своїх скульптур. І хоч, може, всі ці чудові постаті живуть також у тисячах інших сердець, є ще десятки тисяч нікому не відомих образів і звуків, які існували тільки в мені, які бачили тільки мої очі і чули тільки мої вуха. Старий госпітальний мур із вивіреною, в темних патьоках, сіро-зеленою поверхнею, в гріщинах і плямах якого можна було уявити собі тисячі фресок,— хто відгукувався на його поклик, хто заглядав йому в душу, хто любив його, хто був зачарований його блідими, пригаслими барвами? Старі книги ченців, делікатно оздоблені мініатюрами, і забуті своїм народом книжки німецьких поетів, що жили двісті чи сто років тому, замацані, брудні томи, і друки та рукописи давніх композиторів, цупкі, пожовклі нотні аркуші з застиглими мріями співучих звуків,— хто чув їхні натхненні, грайливі й тужні голоси, хто проніс серце, сповнене їхнього духу, чарів їхніх, крізь іншу, чужу їм добу? Хто ще згадував той маленький стійкий кипарис на горі біля Губбіо, якого зломил а й розстрошила кам'яна лавина і який усе ж таки міцно тримався за життя й пустив новий тонкий пагін? Хто захоплювався працювитістю господині другого поверху з її вимитою араукарією? Хто читав уночі над Рейном сиві письмена текучого роману? Степовий Вовк. І хто на руїнах свого життя шукав хисткого сенсу, страждав за те, що іншим здавалося безглуздим, жив життям, що іншим здавалося боже-

вільним, і сподівався за останнім поворотом лабіринту знайти одкровення, стати близьким до бога?

Я прикрив рукою келих, коли господиня хотіла знов наповнити його, й підвівся. Мені більше не треба було вина. Золотий слід спалахнув і нагадав мені про вічне, про Моцарта, про зірки. Якийсь час я знов міг дихати, жити, існувати, міг не мучитись, не боятися і не соромитись за себе.

Я вийшов на спорожнілу вулицю. Холодний вітер сіяв густим дощем, дрібні краплини лопотіли по вуличних ліхтарях і блищали навколо них, мов скляні намистини. А тепер куди? Якби в мене тієї миті була чарівна паличка, я б вичарував невеличку гарну залу в стилі Людовіка XIV, де кілька добрих музикантів виконали б для мене дві-три речі Генделя й Моцарта. Бо мені тепер хотілося саме такої прохолодної, шляхетної музики. І я пив би її, як боги п'ють нектар. Ох, якби я цієї хвилини мав приятеля, доброго приятеля, що десь у комірчині під дахом мріяв би собі при свічці, а біля нього лежала б скрипка! Як радо я порушив би його нічний спокій, нечутно б піднявся стрімкими сходами, звалився б, як сніг на голову, і ми б за розмовою і музикою пережили кілька годин неземної втіхи. Не раз зазнавав я такого щастя колись давно, але й воно пішло в непам'ять, між тими днями й теперішніми пролягли зірвані й зів'ялі, мов квітки, роки.

Я не квапився додому — плентався нога за ногою, піднявши комір пальта й постукуючи паличкою по мокрій бруківці. Та хоч би як поволі я йшов, однаково скоро сидітиму в своїй мансарді, в своїй маленькій уявній домівці, яку я не люблю, але й без якої не можу обійтись, бо минула вже та пора, коли я міг перебути надворі таку мокру зимову ніч. Тепер я благав бога, щоб мій добрий настрій не зіпсував дощ, чи подагра, чи араукарія, і хоч у мене не було ані камерного оркестру, ані приятеля зі скрипкою, та чудесна мелодія бриніла в мені, я міг її стиха, але виразно наспівувати в такт своєму віддихові. Так міркуючи, я йшов далі. Нічого, можна обійтись без камерної музики та без приятеля. І смішно мучити себе надаремним прагненням тепла. Самота — це незалежність, я її хотів і давно вже здобув. Незалежність холодна, о так, але й тиха, дивовижно тиха й велика, як той тихий холодний обшир, де рухаються зірки.

Із танцювальної зали, яку я поминав, назустріч мені гримнула жвава джазова музика, гаряча й важка, наче пара зі свіжого м'яса. Я на хвилину зупинився. Ця музика, хоч я її не любив, завжди якось таємниче вабила мене. Джаз був мені гидкий, але вдесятеро кращий за сучасну академічну музику; своєю грубою, дикою веселістю він проникав навіть у глибину моїх інстинктів і дихав якоюсь наївною, широкою чутливістю.

Я стояв, приношуючись до різкої музики з запахом крові, сердито і водночас хтиво вбираючи в себе атмосферу зали. Половина цієї музики — лірична — була масна, пересолоджена й сентиментальна, а друга половина — буйна, примхлива й сильна, а проте обидві вони наївно і мирно зливалися до купи й утворювали цілість. Це була музика занепаду. Мабуть, така музика була в Римі за часів останніх імператорів. Звичайно, в порівнянні з Бахом і Моцартом, із справжньою музикою, вона була гидотою, але ж такою самою гидотою було все наше мистецтво, вся наша уявна культура в порівнянні зі справжньою культурою. І ця музика ще й переважала їх своєю глибокою щирістю, симпатично відвертим демонструванням своєї негритянської основи, веселою ди-

тинністю. В ній було щось від негрів і щось від американців, які нам, європейцям, незважаючи на всю свою силу, здаються такими по-дитячому незіпсованими й хлопчакуватими. Невже Європа теж стане такою? Чи вона вже ступила на цей шлях? Чи ми, давні знавці й шанувальники колишньої Європи, колишньої справжньої музики, колишньої справжньої поезії, не стали просто мізерною купкою немудрих, сумних, схибнутих невротиків, яких завтра висміють і забудуть? Чи те, що ми звемо культурою, що ми звемо духом, душею, що для нас гарне й святе,— просто примара, воно вже давно померло, і лише кілька дурнів вважають його ще справжнім і живим? Чи, може, воно ніколи й не було справжнім і живим? Може, все те, що хвилює нас, дурнів, завжди було тільки фантомом?

Я знов опинився в старому кварталі міста, де в сірій сутіні примарно мріла маленька сіра церква. І відразу згадав свою вечірню пригоду. Загадкові двері з готичною аркою, загадкову таблицю над ними і світляні літери, які глузливо витанцьовували на ній. Що ж вони говорили? «Вхід не для всіх». А потім: «Тільки для божевільних». Я уважно приглянувся до старого муру навпроти, бажаючи в душі, щоб знов почалося те диво, щоб напис запросив, а двері впустили мене, божевільного, досередини. Може, за ними було те, чого я шукав, може, там виконували мою музику?

Темний мур, повитий густими сутінками, заглиблений у свої думки, байдуже дивився на мене. Ніде не видно було ні дверей, ні готичної арки, тільки рівна, без жодної тріщини, стіна. Усміхаючись, я рушив далі вуличкою і приязно кивнув головою стіні: «Спи спокійно, я не будитиму тебе. Настане час, коли тебе розвалить чи обліплять своїми рекламами ласі на прибутки фірми. Але поки що ти стоїш, все ще гарна й тиха, і подобаєшся мені».

З темного провулка, перелякавши мене, вигулькнув чоловік, самотній пізній перехожий, що, мабуть, повертався додому. Він був у кашкеті й синій куртці, на плечі ніс плакат на довгій жердині, а перед собою на ремінці — скриньку без віка, як продавці на ярмарку. Він стомлено плентався переді мною. Якби він був озирнувся, я привітався б з ним і запропонував би йому цигарку. Коли ми дійшли до найближчого ліхтаря, я спробував прочитати, що написано на його прапорі — червоному плакаті, — але жердина хиталася в такт його крокам, і літери стрибали в мене перед очима. Я гукнув чоловіка й попросив, щоб він показав свій плакат. Чоловік спинився, трохи підняв жердину, щоб вирівняти плакат, і я зміг прочитати нерівний, викривлений напис:

АНАРХІСТСЬКА ВЕЧІРНЯ РОЗВАГА!
МАГІЧНИЙ ТЕАТР!
ВХІД НЕ ДЛЯ ВС...

— Саме вас я й шукав! — радісно вигукнув я. — Що це за вечірня розвага? Де вона відбудеться? І коли?

Але чоловік уже рушив далі.

— Вона не для всіх, — байдуже, сонним голосом відповів він не зупиняючись. Він натомився й хотів швидше потрапити додому.

— Стривайте! — крикнув я і побіг за ним. — Що там у вашій скриньці? Я хочу щось купити у вас.

Не зупиняючись, чоловік машинально засунув руку в скриньку, витяг якусь книжечку й подав мені. Я схопив її і сховав у кишеню. Поки я розстібав пальто й шукав гроші, чоловік завернув у якусь браму

і зник, замкнувши її за собою. Я почув, як він важко прогупав спершу брукованим подвір'ям, далі дерев'яними сходами, потім усе затихло. Раптом і на мене налягла втома, я відчув, що вже дуже пізно і було б добре тепер опинитися вдома. Я пішов швидше і скоро добрався сонними вулицями передмістя до свого кварталу між давніми валами, де в чистих будинках за рядком плюща і латкою трави мешкали службовці й дрібні рангє. Поминувши плющ, латку трави і ще невеличку ялину, я досяг вхідних дверей, намацав замок, тоді вимикач, тихенько пробрався повз засклені двері, повз лаковані шафи, вазони й відімкнув свою кімнату, свою уявну домівку, де на мене чекали крісло, груба, чорнильниця, коробка з фарбами, Новаліс і Достоевський, так як на інших, розважніших людей, чекають матері, дружини, діти, служниці, собаки й коти.

Скидаючи мокре пальто, я наткнувся на книжечку й витяг її з кишені. Це була тоненька брошурка, погано й на поганому папері надрукована, подібна до тих, що їх продають на ярмарках, як наприклад: «Людина, що народилася в січні» чи «Як за тиждень стати на двадцять років молодшим».

Та коли я вмовстився в кріслі й начепив окуляри, то з раптовим відчуттям, що це знак долі, прочитав на палітурці брошурки такий заголовок: «Трактат про Степового Вовка. Не для всіх».

Я прочитав брошурку, не встаючи з крісла, і зацікавлення моє зростало від сторінки до сторінки. Ось що там було.

ТРАКТАТ ПРО СТЕПОВОГО ВОВКА

НЕ ДЛЯ ВСІХ

Жив собі колись один чоловік на ім'я Гаррі, прозваний Степовим Вовком. Він ходив на двох ногах, носив одяг і був людиною, та насправді все ж таки був саме степовим вовком. Він навчився чимало того, чого можуть навчитися здібні люди, і був досить розумний. Не навчився він тільки одного: бути вдоволеним своїм життям. Цього він не вмів, був невдоволеною людиною. Мабуть, тому, що в глибині свого серця завжди знав (чи вважав, що знає), що він, власне, не людина, а вовк зі степу. Мудрі люди можуть сперечатися про те, чи він справді був вовком, чи, може, якимись чарами ще до свого народження був перетворений з вовка в людину, чи, може, народився людиною, але з вовчою душею і натурою, чи вовчу натуру в нього виховали або вона була його хворобою. Могло ж, наприклад, бути, що дитиною він мав дуже дику, запальну вдачу, нікого не слухав, і його вихователі, намагаючись убити в ньому звіра, тим самим прищепили йому віру, що в ньому під тоненькою оболонкою доброзвичайності й людяності насправді ховається звір. Про це можна було б довго й цікаво розповідати, навіть писати книжки; проте Степовому Вовкові це не дало б ніякої користі, бо йому було однаковісінько, чи вовка в ньому породили якісь чари, чи вчителева різка, чи це був тільки витвір його уяви. Для нього не мало ніякого значення, що інші люди думали про це і що він сам про це думав, адже так чи інакше, а вовк у ньому залишався.

Отже, Степовий Вовк мав дві натури — людську й вовчу; така була його доля, і, мабуть, це доля не така вже особлива й незвичайна. Певне, є багато людей, що мають у собі чимало собачого або лисячого;

риб'ячого або зміїного, і це їм не дуже заважає. В них мирно живуть людина й лис, людина й рибина, й ніхто нікому не завдає шкоди, навпаки — вони навіть допомагають одне одному. І багато людей, що домоглися в житті великих успіхів, завдячують їх більше лисові чи мавпі, ніж людині. Це всі знають.

А в Гаррі було зовсім інакше — в ньому людина й вовк діяли кожен окремо, не тільки не допомагали одне одному, а й смертельно ворогували між собою, кожен робив другому лише кривду, а коли дві істоти однієї крові й однієї душі смертельно ворогують, життя їхнє стає пеклом. Але кожен з них мав свою долю, і в кожного вона була тяжка.

У нашого Степового Вовка виходило так, що він сьогодні почував себе вовком, а завтра людиною, як, мабуть, усі істоти з подвійною натурою, і коли він був вовком, людина в ньому весь час була насторожі, всьому давала свої присуди й оцінки, а коли був людиною, те саме робив вовк. Наприклад, коли Гаррі як людина був сповнений чудових думок, шляхетних, гарних почуттів або робив так звані добрі діла, тоді вовк вишкірював зуби, реготав і, відверто глузуючи, доводив йому, як не личить вся ця благородна комедія степовому звірові, вовкові, який у душі дуже добре знає, що йому належить робити: гасати самотою по степу, час від часу скуштувати свіжої крові чи погнатися за вовчицею; адже з погляду вовка кожен людський вчинок був страшенно кумедним, недоречним, безглуздим і марнословним. Але те ж саме виходило, коли Гаррі почував себе вовком і поводився, як вовк, коли він вишкірював зуби на всіх людей, коли відчував ненависть і ворожість до них та до їхніх облудних манер і звичаїв. Тоді насторожі в ньому була людина, стежила за вовком, лаяла його, називала тварюкою і псувала всю радість від простого, здорового, дикого вовчого існування.

Такі були справи зі Степовим Вовком. Можна собі уявити, що життя в Гаррі було не вельми веселе й щасливе. Але це не означає, що він був вкрай нещасний (хоч, звичайно, самому йому здавалося, що він справді вкрай нещасний, бо кожен вважає своє страждання найбільшим). Ні про кого з людей не можна сказати, він вкрай нещасний. Навіть якщо хтось не має в собі вовка, це не означає, що він щасливий. А з другого боку, найнещасніша людина має в житті свої ясні хвилини, і серед піску та каміння часом розквітає скромна квіточка щастя. Так було і в Степового Вовка. Здебільшого він був дуже нещасний, це правда, і міг зробити нещасними й інших, якраз тих, кого він любив і хто його любив. Адже всі, хто його любив, завжди бачили його тільки з одного боку. Багато людей любили його як симпатичного, розумного й цікавого чоловіка, а потім жахалися й розчаровувались, раптом виявивши в ньому вовка. А вони не могли його не виявити, бо Гаррі, як і кожна істота, хотів, щоб його любили таким, як він був, і саме перед тими, чію любов він дуже цінував, не міг приховати, що він вовк. Були й такі, що любили в ньому саме вовка, саме його вільну, дику, неприборкану, небезпечну й сильну натуру, і вони потім теж дуже розчаровувались і жалкували, коли раптом виявлялося, що дикий, лютий вовк був також ще й людиною, прагнув доброти й ніжності, слухав Моцарта, читав вірші й плекав людські ідеали. Саме ці його знайомі найдужче розчаровувались і сердилися: так Степовий Вовк свою двоїстість та внутрішній розлад вносив і в кожную чужу долю, як тільки стикався з нею.

Отже, хто думає, що пізнав Степового Вовка й може уявити собі його жалюгідне, сповнене внутрішніх протиріч життя, той помиляється,

він ще багато чого не знає. Не знає, що в житті Гаррі, були й винятки (оскільки не буває правил без винятку й оскільки за певних обставин один грішник миліший богові, ніж дев'яносто дев'ять праведників), поблиски щастя, що він часом як вовк, а часом як людина, міг вільно, спокійно дихати, думати й почувати, що навіть зрідка траплялися хвилини, коли вовк і людина вкладали між собою мир і так добре вживалися, що не тільки один спав, поки другий був на ногах, а й обидва підтримували один одного, додавали один одному сили. Як усюди в світі, в його житті теж інколи, здавалося, мало сенс тільки звичайне, буденне, відоме, правильне, але час від часу випадали й короткі перерви, коли воно поступалося місцем незвичайному, диву, благодаті. Хтозна, може, ці короткі, рідкісні хвилини щастя скрашували гірку долю Степового Вовка, врівноважували його страждання, чи, може, навіть цих кілька годин великої втіхи виправдували всі муки і були більше ніж достатньою винагородою за них, — це, знову ж таки, питання, над яким можна довго думати і дійти якого завгодно висновку. Степовий Вовк також думав над ним і тільки змарнував час.

У зв'язку з цим треба сказати ще одне: є дуже багато людей, схожих на Гаррі, особливо серед митців, усі вони мають у собі дві істоти, дві душі, в них є божа й диявольська основа, тече материнська й батьківська кров, хист до щастя й хист до страждання в них живуть поряд у складному плетиві ворожнечі й миру, як вовк і людина в Гаррі. І ці люди неспокійної долі часом у ясну хвилину свого життя відчують таку глибоку, невимовну втіху, піна з їхнього короткого щастя інколи здіймається так високо над морем страждання, розбрізкується такими яскравими, сліпучими бризками, що ці миттеві спалахи зворушують і зачаровують інших людей. Так само, як коштовна, скороминуща піна щастя над широким морем страждання, постають і всі твори мистецтва, в яких окрема людина-страдник підіймається так високо над своєю долею, що її щастя променіє, мов зірка, і всім, хто її бачить, вона здається вічною, здається втіленням їхньої власної мрії про щастя. Хоч би як ми називали вчинки і твори цих людей, самі вони, власне, взагалі не живуть, тобто їхнє життя не має чіткої функції і форми, вони не герої, митці чи мислителі, як інші бувають суддями, лікарями, шевцями чи вчителями, їхнє життя — це невинний страдницький рух і горіння, воно нещасливе, сповнене тяжких внутрішніх протиріч, страшне й безглузде, аж поки хтось не буде готовий побачити сенс саме в тих незвичайних переживаннях, діях, думках і творах, які сяють над хаосом такого життя. Серед таких людей народжується небезпечна й страшна думка, що, може, все людське життя — прикра помилка, завчасний, невдалий викидень праматері, шалена, жахлива, невдала спроба природи. Але серед них повстала й інша думка: що, можливо, людина не просто розумна тварина, а дитя боже і їй судилося безсмертя.

Кожна порода людей має свої особливості, свої пізнавальні ознаки, свої чесноти, свої смертні гріхи. Особливістю Степового Вовка було те, що він належав до нічних істот. Він не любив ранку, боявся його, і ця пора дня ніколи не приносила йому добра. Він ніколи вранці не був у гарному настрої, ніколи в передобідні години не зробив і не придумав нічого доброго, не міг тоді сам радіти й не давав радості іншим. Аж після обіду він поволі теплів, жвавішав і тільки надвечір, у свої кращі дні, міг плідно працювати, ставав рухливим, а часом навіть палким і радісним. З цією особливістю була пов'язана і його потреба самоти й неза-

лежності. Мало в кого було таке глибоке й палке прагнення до незалежності, як у нього. Замолоду, коли Гаррі був ще бідний і заробляв на хліб тяжкою працею, він волів голодувати й ходити обідраним, аби тільки зберегти хоч крихту незалежності. Він ніколи не продавав себе за гроші й достатки ані жінкам, ані впливовим особам і сотні разів відмовлявся від того, що в очах цілого світу вважалося вигодою і щастям, аби тільки зберегти свою волю. Найдужче він ненавидів і боявся необхідності ходити на службу, днями й роками виконувати нудну роботу й коритися іншим. Контори й канцелярії були йому гірші за смерть, а найстрашнішим нічним кошмаром була для нього неволя в казармі. Усього цього він намагався уникати, часто йдучи на великі жертви. В цьому полягала його сила й добродішність, тут він був твердий і непідкупний, тут виявлялася його сильна й простолінійна вдача. Та саме ця добродішність найбільше спричинялась до його тяжкої, страдницької долі. З ним сталося те, що й з усіма: він досяг того, що було його найглибшою потребою, чого шукав і прагнув усією душею, але досяг у більшій мірі, ніж це корисно людині. Спершу те, чого він досяг, було його мрією і щастям, потім стало гіркою долею. Дуже людину руйнує її сила, грошовиту руйнують гроші, послужливу — служба, а шукача втіхи — втіха. Так Степового Вовка зруйнувала його воля. Він досяг своєї мети, завжди був незалежний, ніхто йому не наказував, ні до кого йому не треба було пристосовуватись, він сам вирішував, що йому робити, а що лишити. Бо кожна сильна людина неодмінно досягає того, до чого має справжній потяг. Та коли вже Гаррі повністю користався здобутою волею, він раптом усвідомив, що його воля — смерть, що він лишився сам, що світ, на лихо, дав йому спокій, що люди до нього збайдужіли і навіть він сам до себе збайдужів. Він почав повільно задихатися в дедалі рідшій атмосфері ізоляції і самоти. Бо тепер уже самота й незалежність були не мрією і метою, а його долею і його карою. Чарівна мрія здійснилась, і нічого вже не можна було вернути назад, даремно він тужно й покірно простягав руки, готовий зав'язати стосунки з людьми. тепер вони лишили його самого. Але це не означало, що вони його ненавиділи чи що він їм був огидний. Навпаки, він мав багато друзів. І багатьом людям подобався. Але це була тільки симпатія і привітність, його запрошували в гості, давали йому подарунки, писали приємні листи, але ніхто не вступав з ним у ближчі взаємини, ні з ким його ніщо не єднало, ніхто не хотів і не міг ділити з ним життя. Тепер його оточувала тиха атмосфера самоти, світ відступився від нього, спілкування стало неможливим, і ніяке бажання, ніяке прагнення не допомагало. Це була одна з важливих особливостей Степового Вовка.

Друга особливість була та, що він належав до породи самогубців. Тут треба зазначити, що неправильно називати самогубцями тільки тих, хто справді наклав на себе руки. Серед них є навіть багато таких, що майже випадково стали самогубцями; потяг до самогубства не був притаманний їхній натурі. Серед безликих, невиразних людей, не позначених яскравою долею, серед сірого загалу є багато таких, що самі звели себе зі світу; хоч за всіма своїми прикметами не належали до породи самогубців, і знову ж таки, багато чи, може, навіть більшість тих, кого зараховують до породи самогубців, насправді ніколи не накладали на себе рук. Самогубець — а Гаррі був одним із них — не конче має бути в дуже близьких стосунках із смертю; до таких стосунків можна дійти, і не будши самогубцем. Але для самогубця властиво те, що він сприймає

своє «я», — однаково, має він на те підстави чи ні, — як особливо небезпечний, сумнівний, приречений зародок природи, що йому завжди ввижається небезпека, яка чигає на нього, безборонного, так, наче він стоїть на вузькому вершечку скелі і досить найменшого поштовху ззовні чи миттєвої внутрішньої слабості, щоб полетіти в провалля. Лінія долі таких людей характерна тим, що самогубство для них — найімовірніша смерть, принаймні в їхньому уявленні. Передумовою цього настрою, що майже завжди виявляється вже в ранній молодості і не залишає цих людей мало не ціле життя, не обов'язково буває якась особлива кволість і брак енергії; навпаки, серед самогубців є надзвичайно сильні, активні, навіть мужні натури. Але так само, як бувають люди, в яких при найменшій хворобі підіймається температура, так і тих, кого ми звемо самогубцями і хто завжди дуже чутливо, болісно реагує на все, від найменшого душевного струсу відразу опановує думка про самогубство. Якби існувала наука, що мужньо, з почуттям відповідальності взялася б досліджувати природу людини замість просто цікавитися механізмом життєвих явищ, якби ми мали щось середнє між антропологією і психологією, ці факти давно вже були б усім відомі.

Все сказане тут про самогубців ґрунтується, певна річ, тільки на зовнішніх ознаках, це екскурс у психологію, отже, в галузь фізики. З погляду ж метафізики справа постає в зовсім іншому, яснішому світлі. З цього погляду «самогубці» вимальовуються перед нами як окремі індивіди, обтяжені почуттям вини, люди, що вбачають мету свого життя не в удосконаленні й формуванні своєї особистості, а в звільненні її, поверненні назад до матері, до бога, до всесвіту. Серед них є дуже багато таких, що зовсім не здатні вчинити справжнє самогубство, бо вони глибоко усвідомлюють гріховність цього вчинку. Але для нас вони однаково самогубці, тому що бачать порятунок у смерті, а не в житті, готові знищити себе, піти зі світу, зникнути, повернутись до початку.

Так само як кожна сила може стати слабкістю (навіть за певних обставин **мусить** стати нею), так і типовий самогубець, навпаки, може з своєї уявної слабкості дістати силу й підтримку, і дуже часто дістає її. Так було і з Гаррі, Степовим Вовком. Як тисячі інших подібних до нього людей, він вважав, що дорога до смерті завжди відкрита перед ним, і ця думка була не просто меланхолійною грою юнацької фантазії, а джерелом розради й підтримки. А саме: в нього, як і в інших схожих на нього людей, кожен душевний струс, кожен біль, кожне життєве лихо відразу викликало бажання шукати порятунку в смерті. Та поступово він виробив собі з цієї схильності філософію, яка служила життю. Віра в те, що двері в небуття завжди відкриті перед ним, додавала йому сили, викликала бажання скуштувати всі муки й злигодні. І коли йому справді було дуже погано, він часом міг з гіркою радістю, своєрідною зловтіхою подумати: «А все ж таки цікаво, скільки людина може витримати! Якщо вже я не зможу терпіти, мені досить тільки відчинити двері і втекти». Є багато самогубців, яким ця думка додає незвичайної сили.

З другого боку, всі самогубці пробують боротися зі спокусою накласти на себе руки. Кожен з них десь у глибині душі добре знає, що хоч самогубство й порятунок, але порятунок жалюгідний, що до нього можна вдатися хіба що в крайньому випадку, бо краще й благодотворніше віддати себе на поталу життю, ніж накласти на себе руки. Це знання, це нечисте сумління, яке походить з того самого джерела, що й нечисте

сумління так званих самовдоволених людей, спонукає більшість самогубців довго опиратися спокусі накласти на себе руки. Вони борються з нею так, як бореться зі своїми нахилами клептоман. Степовому Вовкові теж добре була відома ця боротьба, він провадив її, часто міняючи зброю. Нарешті, десь на сорок восьмому році життя, йому сяйнула щаслива, не така вже й невинна думка, що відтоді часто його втішала. Він вирішив, що в день свого п'ятдесятиріччя може дозволити собі самогубство. Він домовився сам із собою, що того дня, залежно від настрою, матиме право вибрати, скористатися йому з крайнього виходу чи ні. Тепер хоч би що з ним сталося, чи він захворів би, чи зубожів, чи зазнав горя й страждань, усе це було б тільки тимчасовим, усе не могло тривати довше, ніж ті кілька років, місяців, днів, число яких дедалі зменшувалося. І справді, після цього йому стало багато легше витримувати різні прикроці, що раніше мучили б його довше, а може, навіть глибоко ранили б його душу. Коли йому бувало ще гірше, ніж завжди, коли до порожнечі, самоти й суперечностей, якими було сповнене його життя, додавалися ще якісь особливі страждання чи втрати, тоді він гірко казав: «Постривайте, ще два роки, і я з вами впораюся!» Потім з приємністю уявляв собі, як у день його п'ятдесятиріччя вранці надійдуть листи й вітання, а він за допомогою бритви попрощається з усіма своїми муками й замкне за собою двері. Хай собі подагра, смуток, біль голови й живота пошукають когось іншого.

Залишається пояснити ще одну особливість Степового Вовка: його стосунки зі світом міщанства. Для цього треба розповісти, на чому ці стосунки ґрунтувалися. Візьмемо за вихідний пункт ставлення Степового Вовка до всього міщанського, бо це питання напрошується саме.

Степовий Вовк вважав, що він живе поза міщанським світом, оскільки не має ані родини, ані шаноллюбства. Він почував себе то цілковитим самітником, диваком і хворобливим відлюдником, то геніально обдарованим індивідом, що стоїть вище за сіру посередність і за її дріб'язкові норми. Він свідомо зневажав міщан, пишався тим, що сам до них не належить. Проте з багатьох поглядів він жив точнісінько так, як міщани: тримав у банку гроші, допомагав бідним родичам, одягався хоч і недбало, але солідно й не крикливо, намагався бути в мирі з поліцією, податковими установами та іншими органами влади. Крім того, він завжди відчував глибоку, приховану симпатію до вузького світу міщан, до їхніх тихих солідних будинків з чистими садочками, бездоганно вимитими сходами, скромною атмосферою ладу й добробуту. Йому подобалося мати свої невеликі вади і примхи, подобалося ставити себе поза міщанством, відчувати себе диваком чи генієм, а все ж він ніколи не мешкав, якщо можна так висловитись, на околицях життя, де вже немає нічого міщанського. Він не почував себе добре ні серед могутніх і виняткових людей, ні серед злочинців і покидьків суспільства, а завжди тримався коло міщан, звиклий до їхніх звичаїв, норм і атмосфери, хоч протиставляв себе їм і повставав проти них. До того ж він виховувався в дрібноміщанській родині й не позбувся багатьох її уявлень і шаблонів. Теоретично він не мав ніякісіньких заперечень проти протистуції, але сам не здатний був шанувати повію і справді не дивитися на неї, як на рівну собі. Політичного злочинця, заколотника чи інтелектуального баламута, яких держава і суспільство поставили поза законом, він міг любити, як рідного брата, а вже злодія, грабіжника, вбивцю на ґрунті статевого збочення—хіба що чисто по-міщанському пожаліти.

Таким чином, він однією половиною свого ества визнавав і приймав

те, з чим другою половиною боровся і що заперечував. Виріши в культурному міщанському домі, де панували тверді правила поведінки і звичаї, він частиною своєї душі завжди тягся до цього світу і до його порядків, навіть коли в своєму розвитку давно вже переступив можливі в міщанському світі межі й давно звільнився від міщанських ідеалів та забобонів.

Отже, «міщанське» як елемент, завжди притаманний людській натурі, — це не що інше, як спроба рівноваги, намагання досягти середини між безліччю крайнощів і протилежностей у людській поведінці. Якщо ми візьмемо будь-яку пару таких протилежностей, наприклад: святий і розпусник — наше порівняння відразу стане зрозумілим. Людина має змогу вся до кінця віддатися духовному, пошукам бога, ідеалові святості. Але й, навпаки, вона має змогу вся до кінця віддатися фізичному потягові, домаганням своїх почуттів і всі зусилля спрямувати на досягнення миттєвої втіхи. Перша стежка веде до святості, до душевних мук, до самопожертви богам. А друга — до розпусти, до тілесних мук, до самопожертви тлінності. І ось між цими двома стежками, дотримуючись золотої середини, й намагається жити міщанин. Він ніколи не захопиться, ніколи не піддасться ні буянню почуттів, ні аскетизмові, ніколи не стане мучеником, не піде добровільно на загибель, навпаки, його ідеал — не самозречення, а збереження свого «я», він не прагне ні до святості, ні до її протилежності, необхідність для нього нестерпна, він хоче служити богам, але хоче служити й тілесним утіхам, хоче бути добродійним, але й хотів би мати на землі трохи затишку й вигод. Одне слово, він пробує влаштуватися посередині між крайнощами, у поміркованій і здоровій зоні, де немає великих бур та завірюх, і досягає цього тим, що втрачає інтенсивність переживань і почуттів, якою доля винагороджує життя, що не обмежує себе приписами і не боїться крайнощів. Інтенсивно жити можна лише за рахунок свого «я», а міщанин нічого не цінує так високо, як своє «я» (правда, тільки рудиментарний залишок того «я»). Отже, замість інтенсивно жити й почувати, він береже себе й досягає безпеки, замість одержимості думками про бога має спокійне сумління, замість радості — задоволення, замість волі — вигоди, замість нищівної спеки — приємне тепло. Тому міщанин за своєю природою — істота слабких життєвих імпульсів, він несміливий, боїться чомусь віддатися, ним легко керувати. Тому він замість твердої влади запровадив уряд більшості, замість сили — закон, замість відповідальності — процедуру голосування.

Зрозуміло, що слабкі, несміливі істоти, хоч би скільки їх було, не можуть самі вижити, що за своєю натурою вони в цьому світі здатні тільки до однієї ролі: бути отарою овець серед вовків. А проте ми бачимо, що в часи, коли владу захоплюють дуже сильні натури, міщанин відразу тулиться до стіни, але ніколи не пропадає, навіть часом явно панує в світі. Чому це можливо? Ні численність їхньої отари, ні common sense¹ і організованість не можуть урятувати їх від загибелі. Жодні ліки в світі не збережуть життя тому, в кого так ослаб пульс. А проте міщанство й далі живе і процвітає. Чому?

Відповідь буде ось яка: завдяки «степовим вовкам». Насправді життєва сила міщан ґрунтується зовсім не на властивостях нормальних членів їхньої громади, а на тих надзвичайно численних аутсайдерах,

¹ Здоровий глузд (англ.).

яких легко поглинути, бо вони не мають виразних, твердих ідеалів. Серед міщанства завжди живе багато сильних, невгамовних натур. Характерним прикладом цього є наш Степовий Вовк — Гаррі. Хоч він став набагато яскравішою індивідуальністю, ніж це можливо для міщанина, хоч спізнав блаженство медитації і тяжку радість ненависті й самозненависті, хоч він зневажає закон, добродієність і common sense, а все ж він залишився бранцем міщанства і не може від нього врятуватися. Отже, в самій масі справжнього міщанства залягають численні верстви цінного людського матеріалу, багато тисяч інтелектів, кожен з яких вирвався б із міщанського світу й кинувся б у вир не обмеженого приписами життя, якби не був прив'язаний до того світу своїми інфантильними почуттями і якби не був такий заражений його життєвою млявістю. Тому ці інтелекти застигають серед міщанства, слухняні, покірні й послужливі йому. Бо в міщанському світі діє перефразований закон великих: «Хто не проти мене, той зі мною!»

Спробуймо глянути на Степового Вовка, виходячи з цих засад, і він постане перед нами як людина яскравої індивідуальності і вже через саме це не як міщанин, бо кожна яскрава індивідуальність обертається проти свого «я» і має нахил руйнувати його. Ми бачимо, що в Степового Вовка є великий потяг і до святості, і до розпусти, а все ж через якусь млявість чи інертність він не може злетіти у вільний бурхливий всесвіт, його тримає в своїй орбіті млява, рідна планета міщанства. Тут його місце у всесвіті, тут його пута. До такого самого типу належить переважна більшість інтелектуалів і митців. Тільки найсильніші пробиваються крізь шар атмосфери, що оточує цю планету, й досягають космосу, а решта здається або йде на компроміс: вони зневажають міщанство, а все-таки належать до нього, додають йому сили і слави, оскільки врешті мусять його прийняти, щоб мати змогу жити далі. Життя цих незчисленних людей не виростає в трагедію, це, швидше, велика невдача, нещаслива зірка, в пеклі якої дозріває і дає плоди їхній хист. Одинці, що вириваються на волю, попадають у світ, не обмежений приписами, і яскраво гинуть, вони мають ореол трагічності, але їх дуже мало. А для решти, які не рвуть своїх пут і від яких міщанство часто має велику користь, відкрите третє царство, уявний, але суверенний світ — гумор. Тим неспокійним «степовим вовкам», вічним, тяжким страдникам, яким забракло сили, щоб дорости до трагедії, пробитися в міжзоряний простір, які почувають, що покликані жити в світі без приписів, а проте не витримують його атмосфери, усім їм, коли їхній дух зміцнівся в стражданнях і став гнучким, надається компромісний вихід — гумор. Гумор завжди має в собі щось міщанське, хоч справжній міщанин не здатен його розуміти. В його уяві здійснюються злутані, різноманітні ідеали всіх «степових вовків»: тут можна не тільки водночас визнавати святість і розпусту, прихилити один до одного полюси, а ще й залучати міщанина до цього поєднання протилежностей. Тут одержимий ідеєю бога може визнавати грішника або навпаки, але обом, а також усім іншим, що живуть поза межами умовностей, не можна визнавати ще й нейтральну, теплувату середину — міщанство. Тільки гумор, чудесний винахід покликаних бути великими невдах, незвичайно обдарованих людей нещасливої, майже трагічної долі, тільки гумор (може, найсвоєрідніше і найгеніальніше досягнення людства) робить неможливе, своїм магічним промінням пронизує і поєднує всі ланки людського ества. Жити в світі, ніби то й не світ, поважати закон і все-таки стояти над ним, володіти так, ніби ти нічим не володієш,

відмовлятися, ніби ти й не відмовляєшся,— всі ці улюблені й часто формальовані вимоги життєвої мудрості здатний здійснити тільки гумор.

І коли б «степовому вовкові», якому не бракує для цього хисту й вміння, пощастило ще в задушливому хаосі свого пекла зварити, відпарувати цей чарівний напій, він був би врятований. Але йому не вистачає для цього ще багато чого. В нього є тільки можливість, є надія. Ті, хто його любить, кому не байдужа його доля, бажають йому цього порятунку. Щоправда, він тоді назавжди застрягне в міщанському світі, зате його муки стануть легші й даватимуть плоди. В його ставленні до міщанства,— байдуже, чи то буде любов, чи зненависть,— зникне сентиментальність, і його перестане пекти сором, що він прив'язаний до цього світу.

Щоб досягти цього чи, може, нарешті все ж таки ще зважитися на стрибок у всесвіт, такий «степовий вовк» повинен колись стати віч-на-віч із самим собою, повинен зазирнути в хаос власної душі й до кінця збагнути її. Тоді йому відкриється у всій своїй неминучості сумнівність його існування, і надалі він уже не зможе перебігати з пекла своїх інстинктів у розраду сентиментальної філософії, а з неї — у сліпий шал своєї вовчої натури. Тоді людина й вовк змушені будуть визнати одне одного без облудної маски емоцій і глянути одне одному просто у вічі. Тоді вони або вибухнуть і назавжди розлучаться так, що більше не буде «степового вовка», або розважно укладуть між собою спілку в лагідному світлі гумору.

Можливо, що Гаррі колись вибере цей останній шлях. Можливо, що він колись навчиться бачити себе, або діставши одне з наших дзеркал, або зустрівши вічне, або, може, знайшовши в одному з наших магічних театрів те, що саме йому потрібне, щоб звільнити свою безпорадну душу. На нього чекають тисячі таких можливостей, його доля непереборно притягає їх до себе, всі аутсайдери міщанського світу живуть в атмосфері цих магічних можливостей. Досить якоїсь дрібниці — і вдарить блискавка

І все це дуже добре відоме Степовому Вовкові, навіть якщо він ніколи не побачить цього уривка з своєї внутрішньої біографії. Він відчуває, де його місце у світовій будівлі, відчуває і знає вічне, відчуває можливість зустрічі з самим собою і лякається її, знає, що існує таке дзеркало, в яке йому просто необхідно зазирнути і якого він смертельно боїться.

Щоб скінчити нашу розвідку, залишається з'ясувати ще одну, останню фікцію, принципову помилку. Всі «тлумачення», вся психологія, всі спроби зробити речі зрозумілими, вимагають допоміжних засобів — теорії, міфології, брехні, і порядний автор повинен наприкінці своєї розповіді, наскільки зможе, з'ясувати цю брехню. Коли я кажу «вгорі» чи «вниз», то це вже твердження, що вимагає пояснень, бо «гора» і «низ» існують тільки в наших думках, в абстракції. Сам світ не знає ніякої гори чи низу. Словом, такою самою фікцією є й Степовий Вовк. Коли Гаррі почуває себе людино-вовком і вважає, що в ньому живуть дві ворожі одна одній, протилежні істоти — то це тільки міфологія, яка йому спрощує самоаналіз. Гаррі ніякий не людино-вовк, і якщо ми приймаємо цю брехню, яку він сам вигадав і в яку він вірить, якщо справді пробуємо розглядати й трактувати його як дволику істоту, степового вовка, то робимо це лише для того, щоб легше було з'ясувати помилку.

Поділ на вовка й людину, на інстинкт і інтелект, яким Гаррі намагається пояснити свою долю,— це дуже велике спрощення, насильство над дійсністю, вчинене для того, щоб зрозуміло, але хибно пояснити протиріччя, яке цей чоловік виявив у собі і яке, видно, завдає йому неабияких страждань. Гаррі бачить у собі «людину», тобто світ думок, почуттів, культури, делікатну й витончену істоту, а поряд — ще й «вовка», тобто темний світ інстинктів, дикості, жорстокості, грубу, необтесану влачу. Незважаючи на цей начебто чіткий поділ його істоти, на дві ворожі одна одній сфери, він час від часу переживає щасливі хвилини, коли на коротку мить вовк і людина в ньому миряться. Якби Гаррі спробував визначити, яку роль у кожній окремішій миті його життя, в кожному його вчинкові, в кожному відчутті відіграє людина, а яку вовк, то відразу опинився б у скрутному становищі і вся його чудова вовча теорія розпалася б на шматки. Бо жодна людина, навіть примітивний дикун, навіть ідіот, не буває такою приємно простою, щоб її істоту можна було пояснити як суму двох-трьох головних елементів; а пояснювати таку складну істоту, як Гаррі, наївним поділом на вовка й на людину — безнадійна, дитяча спроба. Гаррі складається не з двох істот, а з сотні, з тисячі. Життя його (як і кожне людське життя) коливається не тільки між двома полюсами, такими, як інстинкт і душа чи святість і розпуста, а між тисячами полюсів, між незчисленними парами протилежностей.

Хай нас не дивує, що такий освічений і розумний чоловік може вважати себе за «степового вовка», що він багату і складну картину свого життя може зводити до такої пласкої, грубої, примітивної формули. Людина не здатна на високий політ думки, і навіть найбагатші духовно і найосвіченіші люди завжди дивляться на світ і на себе — а особливо на себе! — крізь окуляри наївних спрощень і фальшивих формул. Бо всі люди, здається, мають природжену і просто-таки непереборну потребу уявляти своє «я» цілістю. Хоч як часто й ґрунтовно розхитує життя цю ілюзію, вона знов і знов відроджується. Суддя, який сидить напроти вбивці, дивиться йому у вічі й раптом чує, що вбивця промовляє його голосом, відчуває в собі його імпульси, здатності й можливості,— наступної миті вже знов стає цілістю, суддею, швидко залазить у черепашку свого уявного «я», виконує свій обов'язок і засуджує вбивцю до страти. І коли в особливо обдарованих, тонко організованих душах народжується здогад про те, що в них живе багато різних істот, вони, як кожен геній, звільняються від ілюзії про цілісність особистості й починають сприймати себе як складний організм, як поєднання багатьох «я»; та як тільки вони скажуть про це, більшість відразу запроторить їх до божевільні, покличе на допомогу науку, визнає шизофренію й захистить людство від поклику правди, який воно могло б почути з уст цих нещасних. Але навіщо витрачати слова, навіщо говорити про речі, які для кожного, хто вміє думати, й так зрозумілі і про які, проте, не люблять згадувати? Отже, коли вже хтось дійшов до того, що уявну цілість, одиничність свого «я» розширив до двоїстості, він уже майже геній, чи принаймні рідкісний, цікавий виняток. У дійсності жодне «я», навіть безмежно наївне, не буває цілістю, це надзвичайно різноманітний світ, маленьке небесне склепіння, хаос форм, переходів і станів, спадковостей і можливостей. Але всі намагаються бачити в цьому хаосі цілість і говорять про своє «я» так, наче то просте, сформоване, чітко окреслене явище; мабуть, ця ілюзія не тільки властива кожній, навіть найрозумнішій людині, а й необ-

хідна їй, це для неї життєва потреба, така сама, як потреба дихати і їсти.

Ця ілюзія ґрунтується на простій аналогії з тілом людини. Тіло людини справді цілісне, але душа цілісною ніколи не буває. В літературі, навіть у найрафінованішій, також за традицією показують людей начебто цілісної, монолітної вдачі. З усієї дотеперішньої літератури знавці найбільше цінують драму, і це справедливо, бо вона дає (чи мала б давати) найбільше можливостей для зображення людського «я» як многоликості — коли цьому не заважає оптична ілюзія, через яку нам кожна дійова особа драми, оскільки вона має неповторний, притаманний тільки їй тілесний образ, здається цілісною натурою. Найвище ж наївна естетика ставить так звану драму характерів, де кожна постать набуває дуже помітних, однозначних рис. Тільки з плином часу в окремих людей починає помалу виникати здогад, що ця естетика, мабуть, дешева й поверхова, що ми помиляємося, коли застосовуємо до наших великих драматургів чудові, але не свої, а накинута нам античним світом уявлення про красу, які завжди виходили з видимого тіла і тому, власне, й створили фікцію індивідуальності, однозначності «я». В літературі стародавньої Індії таке уявлення було зовсім невідоме, герої індійського епосу — не індивідуальності, а цілий клубок індивідуальностей, ціла низка перевтілень. І в нашому сучасному світі є твори, в яких під виглядом конфліктів осіб і характерів, автор, мабуть, і сам не усвідомлюючи цього, робить спробу зобразити багатолікість душі. Той, хто хоче переконатися в цьому, мусить глянути колись на постаті такого твору не як на окремі істоти, а як на частини, сторони, як на різні аспекти вищої цілості (чи, інакше, поетової душі). Для того, хто розглядає в такий спосіб «Фауста», його дійові особи, Фауст, Мефістофель, Вагнер та інші, зливаються в одну цілість, у якусь надособу, і тільки в цій вищій цілості, а не в поодиноких постатях, відкривається щось із справжньої природи душі. Коли Фауст промовляє слова, які знає кожен учитель і які міщанин слухає з побожним захватом: «У мене в грудях дві душі живуть», то він забуває про Мефістофеля та про багато інших душ, що також живуть у нього в грудях. Так і наш Степовий Вовк вірить, що він має в грудях дві душі, вовка і людину, і вже вважає, що в грудях у нього дуже тісно. Груді, тіло завжди одні, але в них живе не дві чи п'ять, а безліч душ; людина — це цибулина, що складається з сотні оболонки, тканини, зіткана з багатьох ниток. Це знали й глибоко усвідомлювали стародавні азіати, і в буддійській йозі докладно описано, як треба розвінчувати ілюзію індивідуальності. Смішні й суперечливі дії людей: Індія тисячу років билася, щоб розвінчати ту саму ілюзію, на підтримку і зміцнення якої Захід витратив стільки ж зусиль.

З цього погляду стає зрозумілим, чому Степовий Вовк так страждає від своєї сміховинної дволикості. Він, як і Фауст, вважає, що двох душ уже забагато для одних грудей і груди мають розірватися. А їх, навпаки, замало, і Гаррі робить страшне насильство над своєю бідною душею, пробує усвідомити її в такому примітивному образі. Хоч Гаррі високоосвічена людина, а поводить як дикун, що вміє рахувати тільки до двох. Одну частину себе він називає людиною, а другу — вовком і думає, що на цьому кінець, що він охопив себе всього. В поняття «людина» він вкладає все духовне, витончене чи хоча б привнесене культурою, а в поняття «вовк» — усе інстинктивне, дике й хаотичне. Проте в житті все відбувається не так просто, як у наших думках, не

так грубо, як у нашій убогій, ідіотичній мові, і Гаррі впадає в подвійну оману, застосовуючи цей примітивний вовчий метод. Нам здається, що Гаррі зараховує до «людини» ті частини своєї душі, яким до неї ще дуже далеко, а до «вовка» — частину своєї істоти, яка давно переросла вовка.

Як і всі люди, Гаррі вважає, що дуже добре знає людину, а насправді нітрохи її не знає, хоч уві сні і в іншому стані свідомості, який важко піддається контролю, буває, здогадується, в чому її суть. Якби він не забував своїх здогадів, якби засвоїв їх! Адже людина не міцна, тривала форма (це був ідеал античності, хоч наймудріші її представники здогадувалися, що він суперечить дійсності), а швидше спроба творця, перехідне явище, вузький, небезпечний місток між природою і духом. До духовного, до бога її жене внутрішнє призначення, а до природи, назад до матері тягне глибока туга; і між цими двома силами хитається, тремтячи з ляку, її життя. Те, що звичайно люди вкладають у поняття «людина», — завжди тільки тимчасова міщанська угода. Деякі найгрубіші інстинкти ця угода відхиляє і суворо забороняє, зате вимагає трохи свідомості, вихованості, окультуреності звіра, крихта духовності не тільки дозволена, а навіть бажана. Така «людина» — компромісне явище, і як кожен міщанський ідеал, це несмілива, наївна і водночас хитра спроба обдурити злу праматір природу і невгамовного прабатька — дух, з їхніми надто високими вимогами, й жити в золотій середині між ними. Тому міщанин допускає й терпить те, що він зве «індивідуальністю», але водночас віддає ту індивідуальність на поталу молохові, званому «державою», і весь час нацьковує їх одне на одне. Тому міщанин сьогодні спалює як еретика і вішає як злочинця того, кому завтра поставить пам'ятник.

Що «людина» — ще не довершене творіння, а тільки поклик духу, далека, бажана, але й страшна можливість, що до неї пройдено з жахливими муками й екстазом ще тільки невелику частину шляху і тільки небагатьма, яким сьогодні готують ешафот, а завтра почесні пам'ятники, — все це відчуває і Степовий Вовк. Але те, що він, на противагу «вовкові», зве в собі «людиною» — переважно не що інше, як ота посередня «людина» міщанського взірця. Щоправда, Гаррі вгадує шлях до справді людського, до безсмертного і навіть робить на ньому перші несміливі кроки, спокутуючи їх страшними муками й гіркою самотою. Але в глибині душі він боїться кинутись на цей найвищий поклик, прийняти це справжнє переростання в людину, якого прагне його дух, здолати вузьку стежку до безсмертя. Він добре усвідомлює, що вона веде до ще більших страждань, до ганебного тавра, до останнього зречення, а може, й на ешафот — і хоч наприкінці стежки йому всміхається безсмертя, він не хоче зазнавати всіх цих страждань і вмирати всіма цими смертями. Хоч він краще за міщанина розуміє мету цього переростання в людину, а проте заплющує очі й не хоче знати, що розпачливе чіпляння за своє «я», за життя — певніша стежка до вічної смерті, а готовність на смерть, скидання з себе всіх оболонок, вічне жертвування своїм «я» веде до безсмертя. Коли він поклоняється своїм улюбленим серед безсмертних, хоча б Моцартові, то, кінець кінцем, все ще дивиться на нього очима міщанина і, немов якийсь шкільний учитель, схильний пояснювати блискучу майстерність Моцарта його незвичайним хистом, а не величиною його самопожертви й готовністю страждати, його байдужістю до міщанських ідеалів і вмінням терпіти безмірну самоту, яка для страждених, для тих, хто переростає в лю-

дину, всяку міщанську атмосферу робить мертвою, як крижаний ефір космосу, самоту Гефсіманського саду.

А все ж таки наш Степовий Вовк, хоч відкрив у собі фаустівську двоїстість, переконався, що в його цілісному тілі живе не цілісна душа і що в найкращому разі він перебуває тільки на початку довгого шляху до цієї ідеальної гармонії. Йому хотілося б або перемогти в собі вовка і стати тільки людиною, або відмовитися від людини і хоча б як вовк прожити цілісне, позбавлене внутрішніх протиріч життя. Мабуть, він ніколи добре не придивлявся до справжнього вовка, а то б побачив, що й тварини не мають цілісної душі, що й у них за чудовими, стрункими формами тіла живе багато настроїв і прагнень, що й у вовчій душі є незнані глибини, що й він страждає. Ні, «повернення до природи» — хибний шлях, він веде тільки до страждань і безнадії. Гаррі ніколи не зможе повернутися назад до вовка, а якби й зміг, то побачив би, що вовк теж не щось просте й початкове, а дуже складна, багатолика істота. Вовк також має дві і більше душі в своїх вовчих грудях, і той, хто прагне бути вовком, тужить за таким самим забуттям, як той, хто співає: «О щастя ще бути дитям!» Симпатичному, але сентиментальному чоловікові, що співає про щастя бути ще дитиною, теж хочеться вернутись до природи, до невинності, до початку, але він зовсім забуває, що діти мало знайомі із щастям, зате знайомі з багатьма конфліктами, внутрішніми суперечностями, з усілякими стражданнями.

Взагалі шляху назад немає, ні до вовка, ні до дитини. Початок речей — невинність і простота; все створене, хай начебто й найпростіше, — вже винне, вже повне протиріч, кинуте в брудний плин світу і вже ніколи, ніколи не попливе проти течії. Шлях до невинності, до первісного, до бога, веде не назад, не до вовка чи дитини, а все далі в гріх, все глибше в людське життя. Самогубство, бідолашний Степовий Вовче, теж навряд чи тобі допоможе. Доведеться вже тобі долати довгий, виснажливий, тяжкий шлях людського ідеалу, твоя дволикість стане ще багатоликістю, твоя складність ще набагато складнішою. Замість звужувати свій світ, спрощувати свою душу, тобі доведеться вбирати в неї, болючу й розширену, ледалі більше світу, аж поки, врешті, вбереш його весь і тоді, може, дійдеш до кінця, досягнеш спокій. Цей шлях проходив Будда, проходила кожна велика людина, одні свідомо, інші несвідомо, як кому щастило. Кожне народження означає відокремлення від цілого, означає обмеження, відчуження від бога, болісне формування нового. Повернення до цілого, болісне піднесення індивідуальності, злиття з богом означає таке розширення душі, що вона знов може охопити ціле.

Ми говоримо тут не про тих людей, яких знаємо зі школи, з економіки й статистики, не про людей, яких мільйони ходять по вулицях і які мають не більше значення, ніж пісок у морі чи бризки хвиль під час прибою. Ні, йдеться про людину в високому розумінні, про кінцевий наслідок довгого шляху людського становлення, про довершений взірць, про безсмертного. Генії з'являються не так рідко, як нам, бува, здається, хоч і не так часто, як вважає історія або преса. Степовий Вовк — Гаррі, на нашу думку, досить геніальний, щоб зважитись на таку спробу і стати людиною, замість жалісливо лементувати через найменші труднощі і виправдуватись тим, що він степовий вовк.

Дивно й прикро, що люди з такими можливостями вдовольняються степовим вовком і двома душами, які живуть у них у грудях, і так само дивно й прикро, що вони часто виявляють легкодуху любов до міщанства. Людина, що розуміє Будду, що відчуває рай і пекло людського

існування, не повинна жити в світі, де панує здоровий глузд, демократія і міщанські стандарти. Її тримає там тільки боягузтво, а коли обмеженість того світу починає гнітити її, коли їй стає надто тісно в міщанській оселі, тоді вона все звалює на «вовка» й не хоче знати, що вовк буває найкращою частиною її ества. Все дике в собі вона зве вовком і сприймає його як лихе, небезпечне, страшне для міщанства, але не бачить, хоч вважає себе за митця з чутливою душею, що крім вовка, за вовком, у ній живе ще багато чого іншого, що не все те, що вміє кусатися,— вовк, що в ній живуть також лис, дракон, тигр, мавпа і райський птах. І що весь цей світ, весь цей райський сад, сповнений прекрасних і жахливих, великих і дрібних, дужих і тендітних постатей, гнітить і тримає в полоні псевдолюдина, міщанин.

Уявімо собі сад із сотнями різних видів дерев, плодів і овочів, з тисячами різних видів квіток. Якщо садівник, який доглядає цей сад, не знає іншого ботанічного поділу, крім «їстівні» й «неїстівні», то він і не знає, що робити з дев'ятьма десятими рослин свого саду. Він повириває найкращі квітки й позрізує найблагородніші дерева чи принаймні дивитиметься на них неприхильно, з ненавистю. Те саме робить Степовий Вовк з тисячами квіток своєї душі. Того, що не вкладається в рубрику «людина» або «вовк», він зовсім не бачить. А чого тільки він не зараховує до «людини»! Все боягузливе, мавпяче, дурне й дріб'язкове, якщо воно вже не чисто «вовче», він зараховує до «людського», так само як і все сильне й шляхетне, якщо тільки він не зумів його опанувати, приписує вовчому в собі.

Ми прощаємося з Гаррі, хай іде сам своїм шляхом. Коли він буде вже серед безсмертних, уже біля мети, до якої начебто веде його тяжка дорога, то з яким подивом він, мабуть, споглядатиме на ці хитання, на ці химерні нерішучі манівці на своєму шляху, як підбадьорливо й осудливо, співчутливо й весело осміхатиметься він до цього «степового вовка»!

Дочитавши до кінця, я згадав, що якось уночі кілька тижнів тому написав чудний вірш, в якому теж ішлося про Степового Вовка. Я почав перегортати папери, що купами лежали на моєму столі, знайшов його й прочитав:

Я вовком по світі блукаю,
долаю засніжені гони,
я сарну чи зайця шукаю,
та бачу — самі лиш ворони.

Якби мені сарну піймати, —
Чи є що десь краще на світі?
Як радісно здобич тримати,
тремтіти з гарячої хіті,

за горло тендітне вхопити,
напитись пахучої крові,
а потім до ранку десь вити
самому в холодній діброві.

Але я був би й зайцеві вже радий,
це теж пожива у морозну ніч.
Хоч крихту ж треба втіхи і розради
невдасі, що біжить біді навстріч.

Ох, моя шерсть взялася сивиною,
і очі вже не бачать, як раніш,
давно вовчиці вже нема зі мною,
є лиш мороз, колючий, як той ніж

І марно мрію я про кусень м'яса,
душа моя від горя запеклася,
і біль я свій студити снігом мушу,
хай візьме чорт мою нещасну душу.

Отже, я мав тепер перед собою два своїх портрети, один — автопортрет у незграбному вірші, сумний і несміливий, як і сам я, а другий — холодний, намальований начебто з цілковитою об'єктивністю кимось стороннім, хто дивився на мене збоку і згори, хто знав про мене більше, а проте й менше, ніж я сам. І обидва ці портрети, мій сумний, незграбний вірш і мудра розвідка незнайомого, прикро вразили мене, обидва неприкрашено змальовували моє безрадісне існування, обидва ясно показували, яке нестерпне, яке нестійке моє становище. Цей Степовий Вовк мусив померти, мусив власною рукою покласти край своєму ненависному існуванню — або мусив розтопитися в нищівному вогні оновлення й самопізнання, змінитися, зірвати свою маску і осягти нове «я». Ох, цей перехід для мене не новий, я його знаю, часто переживав і щоразу в часи найбільшого розпачу. І щоразу під час цього тяжкого, руйнівного переживання тодішнє моє «я» розбивалося в друзки, щоразу глибинні сили розхитували і нищили його, і щоразу якась заповітна й особливо дорога частка мого життя зраджувала й покидала мене. Одного разу я втратив свою репутацію разом з майном і мусив навчитися обходитись без пошани тих, хто досі скидав переді мною капелюха. Іншого разу за одну ніч розбилося моє родинне щастя: моя божевільна дружина вигнала мене з дому, кохання й довіра раптом обернулися на зненависть і смертельну ворожнечу. Я пішов, і сусіди проводили мене співчутливими, зневажливими поглядами. Тоді почалася моя самота. Минали тяжкі й гіркі роки. В суворій самоті й виснажливій самодисципліні я виробив собі ідеал нового, аскетично-духовного життя й знов досяг відносного спокою й рівноваги, віддаючись вправам з абстрактного мислення і твердо регламентованій медитації. Та потім ця моя життєва будова розвалилася і в одну мить втратила свій високий, благородний сенс; мене знов потягло в бурхливі, виснажливі подорожі по світу, почали нагромаджуватись нові страждання й нові гріхи. І щоразу перед тим, як я мав зірвати маску, перед тим, як мав розбитися якийсь ідеал, наставала ця моторошна порожнеча й тиша, ця смертельна облога, самота й відчуженість, це порожнє, пустельне пекло байдужості й розпуки, яке я тепер знов повинен перейти.

Не буду заперечувати, при кожному такому струсі в своєму житті я, зрештою, щось і здобував — трохи волі, духовного зростання, якусь глибину, але разом з цим ставав усе самітніший, навколо мене ширилася смуга нерозуміння й холоду. З погляду міщан моє життя від одного струсу до другого було невпинним спадом, чимраз більшим віддаленням від нормального, дозволеного, здорового. З плином років я позбувся фаху, родини, домівки, опинився поза всіма соціальними групами. Ніхто не хотів спілкуватися зі мною, ніхто мене не любив, чимало людей ставилися до мене з підозрою, я вічно був у прикрому конфлікті з громадською думкою та мораллю і якщо й жив ще в міщанському оточенні, то почувався там безмежно чужим. Релігія, батьківщина, родина, держава — всі ці поняття втратили для мене свою вартість і стали мені байдужі, марнославно наука, ремесел, мистецтва викликали в мене огиду. Мої погляди, смаки, весь мій інтелект, яким я колись здобував собі славу, пошану й любов, тепер занепали, здичавіли, люди почали

мене минати. Якщо я в усіх своїх перетвореннях, таких неймовірно болісних, і вигравав щось невидиме й невагоме, то мені доводилося за нього дорого платити, і з кожним разом життя моє ставало тяжче, самотніше й небезпечніше. Справді, я не мав ніяких підстав бажати продовження цієї дороги, що вела мене до чимдалі розрідженішого повітря, схожого на імлу з «Осінньої пісні» Ніцше.

Ох так, я знаю ці переживання, ці перетворення, що їх доля призначає своїм улюбленим, своїм найчутливішим дітям, аж надто добре знаю. Я знаю їх так, як шанобливий, але невдатний мисливець — етапи свого полювання, як старий біржовий гравець — етапи своїх спекуляцій: виграш, застій, криза, банкрутство. Невже я справді повинен знов усе це пережити? Всі ці тортури, всі ці нестерпні муки, це пере-свідчування в нищості й нікчемності свого власного «я», цей моторошний страх перед упокоренням, страх перед смертю? Чи не розважніше й не простіше запобігти повторенню стількох мук і непомітно зникнути? Авжеж, так було б простіше й розважніше. Правда чи неправда все те, що в «Трактаті про Степового Вовка» написано про самогубців, але ніхто не може позбавити мене втіхи з допомогою газу, бритви або пістолета уникнути повторення цього процесу, цього гірко-го болю, якого мені й так уже довелося спізнати повною мірою. Ні, хай йому чорт, немає в світі сили, яка б змогла зажадати від мене, щоб я ще раз пережив смертельний жах зустрічі з самим собою, перетворення, втілення в новий образ, мета й кінець яких — не спокій і відпочинок, а все нове й нове самознищення, все нове й нове формування! Може, самогубство й безглуздий, боягузливий, жалюгідний порятунок, може, то безславна, ганебна втеча від лиха, але з цього млина страждань кожна, навіть найганебніша втеча здається щастям, тут більше немає місця для шляхетності й героїзму, тут я поставлений перед простим вибором: або легенький, скороминущий біль, або невимовно тяжка, нескінченна мука. В своєму тяжкому, шаленому житті я досить часто бував благородним донкіхотом, вибирав замість вигоди честь, а замість розважності — героїзм. Тепер годі!

Коли я нарешті ліг спати, у вікно зазірав уже ранок, свинцевий, мокрий ринок сльотливого зимового дня. Своєї постанови я не змінив. Але тієї миті, коли я вже засинав, на краю, на самій межі моєї свідомості враз зринуло те дивне місце з «Трактату про Степового Вовка», де йдеться про «безсмертя», і я затремтів, згадавши, як уже не раз, і востаннє зовсім недавно, почував себе досить близько від безсмертного, щоб в одному такті старовинної мелодії скуштувати його холодну, ясну, сувору, а проте усміхнену мудрість. Згадка про це зринула, спалахнула, погасла, і на мій мозок наліг важкий, мов гора, сон.

Я прокинувся майже опівдні, і відразу переді мною, ніби в ясному світлі, постало все, що було напередодні: трактат і мій вірш лежали на нічному столику, а з хаосу мого дотеперішнього життя спокійно й приязно вітав мене намір, остаточно визрілий під час сну. Квапитися не було куди, намір померти — це не хвилинна примха, а доспілий, вагомий плід, який поволі виріс, налився соком, обважнів, якого погойдував вітер долі і наступним своїм подихом мав скинути додолу.

Я мав у своїй дорожній аптеці чудовий засіб від болю, незвичайно сильну настоянку з опіуму, яку дозволяв собі вживати дуже рідко, часом утримуючись від неї цілі місяці; я вдавався до цього наркотику тільки тоді, коли не мав уже сили терпіти фізичних мук. На жаль, ним не можна було відібрати собі життя, колись давно я вже пробував. Ме-

не тоді знов опанував був відчай, і я випив чималу дозу цієї настоянки, достатню, щоб убити шістьох людей, а проте мене вона не вбила. Щоправда, я заснув і кілька годин лежав цілком непритомний, та потім, на свій жах і розчарування, майже зовсім прокинувся від болючих корчів у шлунку, виблював усю отруту, так до кінця й не опритомнівши, і знов поринув у сон. Аж другого дня в полудень я нарешті остаточно прокинувся, моторошно тверезий; мій порожній мозок горів, і я майже втратив пам'ять. Крім того довгого сну і прикрого болю в животі, отрута нічого більше мені не дала.

Отже, на цей засіб не можна було розраховувати. Але я вирішив так: коли знов дійде до того, що мені доведеться вживати опіум, я дозволю собі вдатися не до цього малого порятунку, а до великого, до смерті, до певної, надійної смерті з допомогою кулі чи бритви. Таким чином, усе стало на своє місце. Чекати дня свого п'ятдесятиріччя, як хитромудро пропонував трактат про Степового Вовка, було надто довго, ще цілих два роки. А так — чи це станеться через рік, чи через місяць, чи вже завтра, — брама для мене була відкрита.

(Закінчення в наступному номері)

*З німецької переклав
Євген ПОПОВИЧ*

СТЕПОВИЙ ВОВК

РОМАН

Не можу сказати, що цей намір якось дуже змінив моє життя. Я трохи збайдужів до своїх злигоднів, почав легковажніше ставитись до опіуму й вина, трохи більше цікавитись тим, доки я зможу терпіти,— і це все. Вагоміші наслідки для мене мали інші події того вечора. Я ще не раз перечитував трактат про Степового Вовка, інколи з захватом і влячністю, ніби з його сторінок промовляв до мене якийсь невидимий чарівник, що мудро керував моєю долею, а інколи з глумом і зневагою, бо мені здавалося, що автор трактату дивився на все надто тверезо й не розумів особливого настрою і напруження, якими було позначене моє життя. Безперечно, те, що в трактаті писалося про «степових вовків» і про самогубців, було влучним, розумним спостереженням над людьми певної категорії, певного типу, дотепною абстракцією; що ж

стосується моєї особи, моєї власної душі, то мені здавалося, що в ці тенета її не спіймати,— надто грубо вони були сплетені.

Проте найбільше цікавила мене та галюцинація чи видиво на церковній стіні, дивне оголошення з миготливих світляних літер, що було в мені такі великі надії й так перегукувалося з трактатом. Мені так багато обіцяно, могутній голос того невідомого світу так розпалив мою цікавість, що я часто й довго думав про все це. І дедалі виразніше промовляло до мене застереження, яке було в тому написі: «Не для всіх!» І далі: «Тільки для божевільних!» Отже, я, мабуть, божевільний, далекий від «усіх», якщо мене досяг цей голос, якщо до мене промовив цей світ. Господи боже, хіба я давно вже не відірвався від того життя, яким живуть усі, від буття й мислення нормальних людей, хіба давно вже не схибнувся, не стою осторонь від них? А все ж таки найглибшими закутками душі я розумів цей заклик, пораду стати божевільним, відкинути розважність, стриманість, міщанську обережність, поринути в бурхливий, не обмежений ніякими законами світ душі, фантазії.

Одного разу, коли я знов марно шукав по вулицях і по майданах того чоловіка з плакатом на держаку і кілька разів проходив повз мур з невидимими дверима, сторожко позираючи на нього, я зустрів біля церкви Святого Мартіна похоронну процесію. Дивлячись на обличчя засмучених родичів, що йшли за катафалком, я подумав: «Де в цьому місті, де в цілому світі живе людина, смерть якої була б для мене втратою? І де є людина, для якої моя смерть щось означала б?» Щоправда, була Еріка, моя коханка, але ми давно жили окремо, рідко зустрічались без того, щоб не посваритися, а тепер я навіть не знав її адреси. Вона часом приходила до мене або я їздив до неї, а що ми обоє були самотні, важкої вдачі люди, у душі і в душевній недузї споріднені, то й наші стосунки, всупереч усьому, не поривалися. Та чи не зітхне вона спокійніше і не відчує полегкості, дізнавшись, що я помер? Я не знав цього і не знав також, чи можна поклатися на мої почуття до неї. Треба жити в нормальному світі з нормальними можливостями, щоб мати якусь думку про такі речі.

А тим часом, піддавшись настроєві, я приєднався до жалобного походу і дійшов до кладовища, типового сучасного кладовища із зацементованими доріжками, крематорієм та іншими вдосконаленнями. Проте нашого небіжчика не мали наміру спалювати; його труну зняли з катафалка на землю перед звичайною ямою, і я побачив, як пастор та інше вороння — службовці похоронного бюро — взялися до своїх обов'язків, яким вони намагалися надати вигляду жалобної урочистості, але, звиклі до того, що це чиста гра, незугарні й облудні, переборщували і впадали в комедію; побачив, як на них морщилися чорні службові костюми і як вони силкувалися навіяти на присутніх відповідний настрій, змусити їх схилити коліна перед величчю смерті. Силкувалися вони даремно, ніхто не плакав, здавалося, що небіжчик усім був тягарем. Та й нікому не можна навіяти побожного настрою. Пастор знов і знов звертався до присутніх зі словами: «Любі брати й сестри у Христі», але ті мовчазні й заклопотані купці, пекарі та їхні дружини напружено й поважно дивилися вниз, і на обличчях у них, крім зніяковілості й облудності, було написано тільки одне бажання: щоб швидше настав кінець цій неприємній виставі. І ось їй справді настав кінець, двоє «братів у Христі», що стояли найближче до пастора, потиснули йому руку, витерли з черевиків об траву вогку глину, в яку закопали свого небіжчика, обличчя їхні відразу прибрали звичайного людського виразу, і раптом один із них здався мені знайомим — тим чоловіком, що тоді ввечері ніс плакат і тицьнув мені в руки книжечку.

Саме тієї миті, коли мені здалося, що я його впізнав, він відвернувся, нахилився, старанно підкотив свої чорні штани й швидко рушив геть, тримаючи під пахвою парасольку. Я подався за ним, догнав його і вклонився, але він ніби не впізнав мене.

— Чи сьогодні ввечері будуть розваги? — запитав я і спробував підморгнути йому, як підморгують один одному ті, що мають спільну таємницю. Але я надто довго вже не робив таких мімічних вправ, бо, живучи відлюдьком, майже відвик навіть розмовляти, і сам відчув, що тільки дурнувато скривився.

— Які розваги? — буркнув чоловік і глянув на мене так, наче ніколи досі не бачив. — Ідїть, голубе, до «Чорного орла», якщо вам заохотилося розваг.

Я вже й сам не був певен, що це він. Розчарований, я пішов далі, не знаючи, куди. Я не мав ніякої мети, ніякого бажання і ніякого обо-

в'язку. Життя нічого не викликало в мені, крім гіркоти, воно створило мене й викинуло на смітник. Я відчував, як огида, що давно вже підступала мені до горла, досягла своєї вершини. Сповнений глухої люті, я ходив сірими вулицями, і мені здавалося, що все тхне вогкою глиною й похороном. Ні, біля моєї могили не стоятиме жоден із цих стерв'ятників у рясі, не шамратиме сентиментальних фраз про братів і сестер у Христі! Хоч куди б я глянув, хоч куди б спрямував свою думку, ніде на мене не чекала радість, ніщо мене не кликало, не вабило, все тхнуло гнилизною, прілим пересічним задоволенням, усе було старе, зів'яле, сіре, трухляве, втомлене. Господи боже, як це могло статися? Як я, колись окрилений юнак, поет, приятель муз, завзятий мандрівник, полум'яний ідеаліст, міг дійти до такого? Як цей параліч, ця зненависть до самого себе й до всього, це змертвіння почуттів, ця глибока прикра невдоволеність, це мерзенне пекло душевної муки й розпачу підкралося до мене?

Проходячи повз бібліотеку, я зустрів одного молодого професора, з яким я раніше часом розмовляв; коли я востаннє приїздив до цього міста кілька років тому, то навіть не раз заходив до нього додому, щоб поговорити з ним про східну міфологію, якою я тоді дуже цікавився. Він ішов мені назустріч, незграбний, короткозорий, і впізнав мене аж тоді, коли я вже хотів непомітно поминути його. Він радісно кинувся до мене, і я в своєму гнітючому настрої відчув якусь вдячність до нього. Він весь прояснів, почав жваво згадувати, про що ми тоді розмовляли, запевняти мене, що скористався багатьма моїми ідеями, що часто думав про мене і що відтоді рідко провадив з колегами такі корисні й цікаві суперечки. Він спитав, відколи я в місті (я збрехав, сказав, що лише кілька днів) і чому я не навідався до нього. Я дивився в його розумне, добре обличчя, і хоч становище здавалося мені кумедним, все ж таки я, мов голодний пес, втішався крихтою тепла, ковтком любові й шматком визнання. Степовий Вовк Гаррі зворушено вишкірив зуби, в сухій пащі набігла слина, сентиментальність проти його волі зігнула йому спину. Так, я почав завзято вибріхуватися, сказав, що опинився тут проїздом, маю переглянути деякі матеріали і, звичайно, вже був би провідав його, якби не так погано почував себе. А коли він щиро запросив мене сьогодні ж таки ввечері завітати до нього, я з вдячністю погодився, попрохав передати вітання дружині, і від цієї жвавої розмови та усмішок в мене аж заболіло в потилиці, такими незвичними для мене були ці зусилля. І поки я, Гаррі Галлер, стояв отак на вулиці, захоплений зненацька, потішений, чемний, ввічливий, і всміхався короткозорому, доброму професорові, другий Гаррі теж стояв поряд і глузливо шкірив зуби; він думав, який я все-таки чудний, химерний, облудний суб'єкт: ще дві хвилини тому понуро показував ікла всьому цьому проклятому світові, а тепер зворушено, запопадливо, згідливо відгукувався на перший же поклик, на перше ж невинне вітання шановного, простодушного міщанина і вдоволено, як поросся, викачався в калюжі прихильності, уваги та приятельської ласки. Так обидва Гаррі, і один, і другий дуже несимпатичні, стояли перед добрим професором, глузуючи один з одного, стежачи один за одним, плюючи один на одного, і, як завжди в таких випадках, знов питали себе: чи це просто дурість, слабкодухість, загальна вада людей, чи цей сентиментальний егоїзм, ця безхарактерність, моральна неохайність і роздвоєність почуттів притаманні тільки «степовим вовкам»? Якщо це свинство властиве всім людям, то воно дає мені підставу ще дужче не-

навидіти світ, а якщо це тільки моя особиста вада, то вона викличе ще бурхливішу оргію самозневаги.

Поки мої двоє «я» сперечалися, вони майже забули про шановного професора, а коли раптом його присутність почала обтяжувати мене, я поквапився спекатись його. Я довго дивився йому вслід: він віддалявся безлистою алеєю, і хода в нього була добродушна й трохи кумедна, як завжди в ідеаліста й людини віри. В мені точилася запекла боротьба, і, машинально згинаючи й розгинаючи пальці, змагаючись зі скрадливими підступами подагри, я усвідомлював, що дав себе обдурити, взяв на свою голову запрошення на вечерю о пів на восьму, а разом з ним зобов'язання бути ввічливим, базікати про щось наукове й дивитися на чуже родинне щастя. Сердитий на себе, я вернувся додому, змішав коньяку з водою, запив ним таблетки від подагри, ліг на канапу й спробував читати. Тільки-но мені пощастило нарешті захопитись «Софіїною подорожжю з Мемеля в Саксонію», чудесною повістю з вісімнадцятого сторіччя, як раптом я знов згадав запрошення і те, що я неголений і мушу одягатися. Господи боже, ну навіщо я все це зробив? Що ж, підводься, Гаррі, відклади книжку, намилися, вишкрябай до крові підборіддя, причепурися й покажи людям, який ти люб'язний! Намилуючись, я згадав бридку яму на кладовищі, в яку сьогодні опустили незнайомого мені небіжчика, та кислі обличчя знуджених братів і сестер у Христі, і мені навіть стало смішно. Я подумав, що там, у тій бридкій ямі, під акомпанемент безглузких, заяжжених слів проповіді, серед безглузких, нещирих мін учасників жалобної процесії, серед гнітючого краєвиду всіх тих хрестів і табличок з бляхи та мармуру, серед штучних квіток із дроту й скла, не тільки настав кінець тому незнайомому, не тільки завтра чи післязавтра настане й мені кінець і мене теж закопають у землю на очах у знуджених лицемірних учасників жалобної процесії,— ні, так настане кінець усьому, всім нашим прагненням, нашій культурі, нашій вірі, всім нашим радощам; усе це дуже хворе й скоро буде там поховане. Вся наша цивілізація — суцільне кладовище, де від Ісуса Христа й Сократа, від Моцарта й Гайдна, від Данте й Гете лишилися тільки нечіткі імена на іржавих табличках, оточені знудженими, лицемірними учасниками траурних церемоній, які багато чого віддали б за те, щоб у них збереглася віра в ці таблички, їхню колишню святиню, багато чого віддали б за змогу сказати хоч одне чесне, щире слово смутку й розпачу про цей минулий світ, але їм не лишається нічого іншого, як, кисло скривившись, стояти навколо могили. З люті я знов порізав підборіддя в тому самому місці, що завжди, й припик галуном рану, а все ж мусив ще раз змінити шойно пришпилений чистий комірець, зовсім не знаючи, навіщо я все це роблю, бо не мав ніякого бажання йти до професора. Але частина мого «я» знов увійшла в свою роль, називала професора симпатичним чолові'ягою, прагнула хоч трохи побути серед людей, серед їхнього тепла, поговорити з ними; згадала вродливу професорову дружину, вмовляла мене, що, власне, дуже приємно провести вечір з такими привітними господарями, допомогла мені заліпити підборіддя англійським пластирем, одягтися, зав'язати гарну краватку й лагідно повела мене в гості, всупереч справжньому моему бажанню залишитися вдома. Водночас я думав: отак як я тепер одягаюся і йду в гості до професора, щоб обмінятися з ним більш чи менш фальшивими люб'язностями, насправді не бажаючи цього, так роблять, живуть і поводяться мало не всі люди. День у день, кожної години вони силують себе ходити в

гості, провадити розмови, сидіти по установах і по конторах, з примусу, автоматично, проти своєї волі роблять те, що з таким самим успіхом могла б виконати або не виконати машина; і ця вічна, невпинна автоматичність заважає їм, як і мені, критично глянути на своє життя, пізнати й відчутти його безглуздість і банальність, його моторошну сумнівність, його безнадійну трагічність і порожнечу. Ох, і вони мають рацію, тисячу разів мають рацію, ті люди, що так живуть, що грають свою скромну гру і дбають про свої скромні справи, а не опираються цій гнітючій автоматичності й не вдивляються розпачливо в порожнечу, як оце я, схибнутий самотник. Коли я часом на цих сторінках висловлюю зневагу до людей або й глузую з них, то не думайте, що я звалюю на них вину, дорікаю їм, скидаю на когось відповідальність за своє особисте лихо. Але я зайшов так далеко, що опинився на краю життя, там, де воно спадає в темну прірву, і тому вчинив би негарно, збрехав би, якби спробував умовляти себе й інших, що ця машина крутиться й для мене, що я й досі беру участь у вічній грі цього чарівного дитячого світу.

Цей вечір теж минув так само дивно, як і день. Перед будинком професора я на хвилину спинився й глянув на його вікна. Ось тут мешкає цей чоловік, подумав я, і рік у рік він робить свою справу, читає і коментує тексти, шукає зв'язків між арабською та індійською міфологією, і він задоволений своєю працею, бо вірить, що вона має вартість, вірить у науку, якій служить, вірить у вартість самого знання, його нагромадження, оскільки він вірить у поступ і розвиток. Він не пережив війни, не пережив того струсу, якого завдав дотеперешнім основам мислення Ейнштейн (він вважає, що вчення Ейнштейна стосується тільки математиків), не помічав, як навколо нього готуються до нової війни, вважав, що євреїв та комуністів є за що ненавидіти, був доброю, бездумною, щасливою дитиною, що пишалася собою. Йому можна було тільки позаздрити. Я набрався духу й зайшов до будинку. Мене впустила служниця в білому фартушку. Наче щось передчуваючи, я добре запам'ятав, куди вона поклала мого капелюха й повісила пальто. Вона завела мене в теплу, добре освітлену кімнату й попросила почекати. Замість того, щоб набратися духу для майбутньої розмови чи трохи подрімати, я скорився раптовому імпульсові і взяв у руки першу річ, яка потрапила мені на очі,—невеличку гравюру в рамці, що стояла на круглому столику, підперта картонною підставкою. Це був портрет Гете, характерного, бездоганно зачесаного старого з гарно змодельованим обличчям, на якому не бракувало ні славнозвісних жагучих очей, ні виразу самоти й трагічності, за придворним звичаєм ледь схованого під шаром пудри, над чим митець особливо потрудився. Йому пощастило надати цій демонічній людині, анітрохи не затемнивши її глибини, якогось професорського чи навіть акторського виразу і, кінець кінцем, зробити з неї справді милого дідугана, портрет якого міг прикрасити кожний міщанський дім. Очевидно, цей портрет був не гірший за інші такі портрети, за всі ті старанно вималювані, ремісницькі зображення спасителя, апостолів, героїв, мислителів і державних діячів, а дратував він мене, мабуть, тільки своєю претензійною віртуозністю. Та хоч би як там було, а цей марнославний, самовдоволений Гете відразу ж прикро вразив мене, й без того вже роздратованого, остаточно переконав, що мені не слід було сюди приходити. Тут добре почувалися б гарно стилізовані старі майстри й великі люди нації, а не степові вовки.

Якби тепер зайшов був господар дому, може, мені пощастило б знайти якусь правдоподібну причину й піти геть. Але зайшла його дружина, і я скорився долі, хоч передчував лихо. Ми привіталися, і до перших фальшивих звуків почали додаватися нові. Господиня сказала, що в мене гарний вигляд, хоч я добре знав, що дуже постарів відтоді, як востаннє бачився з нею; вже коли вона тиснула мені руку, біль у хворих на подагру пальцях нагадав мені про це. Потім вона запитала, як мається моя дружина, і я мусив сказати їй, що дружина мене покинула й ми розлучилися. Ми зраділи, коли з'явився професор. Він також сердечно привітався зі мною, і тут фальшивість, сміховинність становища постала в найяскравішому світлі, яке тільки може бути. Професор тримав у руці газету, яку він передплачував, орган партії мілітаристів, паліїв війни. Привітавшись зі мною, він показав мені газету й заявив, що в ній пишеться про якогось журналіста, теж Галлера, як і я, негідника і безбатченка, який глузував з кайзера і висловлював думку, що його батьківщина не менше, ніж ворожі їй країни, відповідає за те, що була розв'язана війна. Ото вже, мабуть, пройдисвіт! Підривний елемент! Але йому й перепало як слід, редакція добре його відшмагала й поставила до ганебного стовпа. Та коли професор помітив, що мене ця тема не цікавить, він відразу перейшов на інше. Ні йому, ні його дружині навіть на думку не спадало, що той страшний чоловік може сидіти перед ними, хоч насправді так воно й було, тим підривним елементом був я. Але навіщо зчиняти переполох, навіщо тривожити людей! Я всміхнувся сам до себе, проте вже втратив надію, що матиму з цього вечора якусь приємність. Я добре запам'ятав ту хвилину. Бо саме тоді, коли професор говорив про зрадника батьківщини Галлера, прикре почуття пригніченості й розпачу, яке з'явилося й дедалі наростало в мені, відколи я побував на тому похороні, обернулося в страшний тиск, у фізичний біль, що відлунював аж десь у животі, в моторошне передчуття чогось жахливого. Мені здавалося, що на мене чигала, підкрадалася до мене ззаду якась небезпека. На щастя, служниця оголосила, що обід подано, і ми перейшли до їдальні. Намагаючись сказати чи спитати щось невинне, я їв більше, ніж звичайно, і з кожною хвилиною почував себе чимраз гірше. Господи боже, думав я весь час, навіщо ми так силуємо себе? Я добре відчував, що господарі також якісь сковані, що їхня бадьорість та веселість удавані. Чи це я так на них впливав, чи якийсь інший домашній клопіт? Вони звертали-ся до мене з такими запитаннями, на які я не міг щиро відповісти, і скоро я так глибоко загруз у брехні, що кожне слово було мені огидне. Нарешті, щоб змінити тему, я почав розповідати про похорон, який сьогодні бачив. Але я не знайшов відповідного тону, від моїх потуг на гумор вони ніяковіли, між нами пролягала дедалі ширша прірва, в мені глумливо шкірив зуби степовий вовк, і коли подали солодке, ми вже всі троє мовчали.

Нарешті ми повернулися до тієї першої кімнати пити каву й горілку, сподіваючись, що вони нам трохи допоможуть. І тут мені знов потрапив на очі портрет царя поетів, хоч його й переставили на комод. Я не міг утриматись і, хоч якийсь внутрішній голос застерігав мене від цього, знов узяв портрет у руки. Я був наче одержимий, почував, що становище нестерпне, що мені треба будь-що або розворушити господарів, чимось захопити їх, знайти з ними спільний тон, або викликати вибух.

— Будемо сподіватися, — сказав я, — що насправді Гете був не

такий. Ця пиха і шляхетна поза, ця гідність, кокетливо виставлена на показ шановним глядачам, цей світ чарівної сентиментальності під мужньою зовнішністю! Звичайно, можна багато що закинути старому, я сам часто маю чимало претензій до нього, але зображати його таким — ні, це вже забагато.

Господиня з виразом смертельної образи на обличчі налила нам кави й вийшла з кімнати, а її чоловік збентежено й докірливо пояснив мені, що цей портрет Гете належить його дружині й дуже їй подобається.

— Навіть якщо об'єктивно ви маєте рацію, з чим я особисто не погоджуюсь, ви не повинні були так різко висловлюватися.

— Так, ваша правда,— погодився я.— На жаль, це моя звичка, моя вада. Я завжди намагаюсь висловлювати свої думки якомога різкіше, як, зрештою, робив і Гете у хвилини натхнення. Хоч, мабуть, цей солодкий, міщанський, салонний Гете ніколи не вживав різких, правдивих, відвертих слів. Дуже перепрошую вас і вашу дружину — скажіть їй, будь ласка, що я шизофренік. А тепер дозвольте мені відкланятись.

Спантеличений господар спробував щось заперечити, знов почав говорити про те, що наші тодішні розмови були дуже приємні, що мої думки про Мітру й Крішну справили на нього глибоке враження, що він сподівався й сьогодні... і так далі. Я подякував за ласкаві слова й сказав, що, на жаль, перестав цікавитись Крішною і не маю ніякісного бажання провадити вчені розмови, що сьогодні я йому кілька разів збрехав. Наприклад, я приїхав до цього міста не кілька днів, а кілька місяців тому, але живу самотником і не можу бувати у вишуканому товаристві, бо, по-перше, мене ніколи не залишають поганим настроєм і подагра, а, по-друге, я майже завжди п'яний. Далі, щоб з'ясувати все до кінця і не йти звідси брехуном, я змушений був пояснити шановному професорові, що він мене цього вечора тяжко образив. Він приєднався до думки реакційної газетки про Галлера, став на позицію, яка личить дурному, твердолобому офіцерові, а не вченому. Той «пройдисвіт», «безбатченко» Галлер стоїть перед ним, і краще було б і для нашої батьківщини, і для всього світу, якби хоч кілька людей, здатних мислити, боронили розум і мир, замість сліпо, бездумно кидалися у вир нової війни.

На цьому вже можна було й кінчати.

Я підвівся, попрощався з Гете й з професором, схопив з вішалки пальто й капелюха і квапливо вийшов. У моїй душі голосно вив зловтішний вовк, і між обома моїми «я» відбувалася запекла сварка. Адже мені відразу стало ясно, що цей невдалий вечір мав для мене куди більше значення, ніж для обуреного професора: для нього він скінчився розчаруванням і невеличкою прикрістю, а для мене — останньою невдачею і втечею. Це було моє прощання з міщанським, моральним, ученим світом, цілковита перемога степового вовка. І це було прощання втікача, переможеного, банкрутство у своїх власних очах, прощання без веселого чи втішного слова. Я так само відмовився від світу, в якому колись була моя домівка, від міщанської моралі й культури, як хворий на шлунок відмовляється від свинини. Розлючений і водночас глибоко зажурений, я йшов освітленою ліхтарями вулицею. Який же це був смутний, ганебний, лихий день, з ранку до самого вечора, від кладовища до сцени в професора! І задля чого так мучитись? Навіщо? Чи є сенс ще й далі терпіти такі дні, як цей, ще й далі тягти

це ярмо? Ні! Цієї ж таки ночі треба скінчити цю комедію. Іди, Гаррі, додому й переріж собі горлянку! Ти вже й так довго зволікав!

Я вештався вулицями, гнаний своїм горем. Звичайно, нерозумно з мого боку було обплывувати салонну прикрасу тих добрих людей, нерозумно й неввічливо, але я й тепер зробив би так само, я просто не міг більше витримувати цього сумирного, облудного, прилизованого життя. А оскільки я, видно, не міг більше витримувати й самоти, оскільки моє власне товариство стало мені невимовно ненависним і огидним, оскільки мене душила порожнеча власного пекла, то де я мав шукати порятунку? Його не було ніде. О тату й мамо, о далеке, священне горіння молодості, о незчисленні радощі, діла і задуми мого життя, де ви? Нічого мені не залишилося, навіть каяття, тільки огида і біль. Ніколи, здавалося мені, сама перспектива подальшого життя так не пригнічувала мене, як тепер.

Я сів на хвилину перепочити в якійсь похмурій пивниці на околиці міста, випив коньяку з водою, і знов нечистий погнав мене далі, вгору і вниз стрімкими, кривими вуличками старого міста, алеями, привокзальним майданом. Може, кудись поїхати? Я зайшов на вокзал і вступився у розклад поїздів на стіні, потім випив трохи вина, намагаючись опанувати себе. Примара, якої я так бсявся, наближалася до мене, ставала дедалі чіткіша. Це була необхідність вертатися додому, до своєї кімнати, стати віч-на-віч зі своїм відчаєм. І мені її не уникнути, хоч би скільки я бігав вулицями, рано чи пізно я мушу вернутися до своїх дверей, до свого столу з книжками, до канапи з фотографією Еріки над нею, до тієї хвилини, коли доведеться взяти бритву й перерізати собі горло. Все виразніше я бачив перед собою цю картину, і все шаленіше калатало в мене серце. Я відчував найбільший страх з усіх страхів: страх перед смертю. Хоч я не бачив іншого порятунку, хоч огида, біль і розпач оточили мене стіною, хоч ніщо вже не вабило мене, ніщо не могло втішити й принести надію, я невимовно боявся езекуції, останньої хвилини, холодної розпанаханої рани на своєму тілі.

Я не бачив способу позбутися цього страху. Якщо в двобої розпачу і боягузтва й сьогодні перемаже боягузтво, завтра й кожного наступного дня переді мною знов стоятиме розпач, обтяжений ще й самозневагою. Я буду просто доти брати в руки бритву й відкладати її, доки нарешті колись зважуся. То чи не краще зважитися вже сьогодні? Я розважно вмовляв себе, як налякану дитину, але дитина не хотіла слухати, вона тікала, хотіла жити. Здригаючись, я знов подався в місто, все далі обминаючи свій будинок, все думаючи, що треба вернутися, і все зволікаючи. Час від часу я заходив до якоїсь пивниці, випивав келих вина або й два, а тоді далі кружляв, мов зачарований, навколо своєї мети, навколо бритви й смерті. Інколи, до краю втомлений, я сідав на лавку, на край фонтана чи на якусь тумбу, дослухавсь, як б'ється моє серце, витирав піт з чола, потім схоплювався і біг далі, сповнений смертельного страху і неспівливої туги за життям.

Так, пізно вночі, я опинився десь на околиці, в незнайомій мені частині міста й зайшов до ресторану, за освітленими вікнами якого гриміла музика. Над входом я прочитав на старій вивісці: «Під чорним орлом». В середині був справжній содом: тиснява, дим, винний дух, галас. У другій, дальшій залі танцювали, там шаленіла музика. Я зупинився в першій залі, де переважав простий люд, деякі відвідувачі були вдягнені зовсім бідно. У другій залі можна було побачити й елегантну публіку. Прощтовхавшись крізь натовп, я опинився біля буфету,

притиснений до столика, коло якого на лавці під стіною сиділа вродлива бліда дівчина в тоненькій вечірній сукні з низьким викотом і зів'ялою квіткою у волоссі. Дівчина пильно й приязно глянула на мене, коли я наблизився, і, всміхнувшись, посунулася, щоб дати мені місце.

— Можна? — запитав я, сідаючи поряд з нею.

— Звичайно, можна, — відповіла вона. — А хто ти такий?

— Дякую, — мовив я. — Я не можу піти додому, не можу, нізачо не можу, я хочу тут посидіти, біля вас, якщо дозволите. Ні, я нізачо не можу вернутися додому.

Дівчина кивнула, ніби все зрозуміла, і пасмо волосся з чола в неї пересунулося до вуха. Тепер я побачив, що в її волоссі була камелія. В залі не вгавала музика, кельнерки біля буфету квапливо передавали на кухню замовлення.

— Лишайся тут, — сказала дівчина, і від її голосу в мене наче полегшало на серці. — А чого ти не можеш вернутися додому?

— Не можу. Вдома на мене чекає щось... ні, не можу, надто страшно.

— То перечекай тут. Але найперше витри окуляри, ти ж нічого не бачиш. Отак, дай свою хусточку. Що ми будемо пити? Бургундське?

Вона витерла мені окуляри, і аж тепер я роздивився на неї. Обличчя в неї було бліде, рішуче, з яскраво нафарбованими губами, з сірими, ясними очима і з гладеньким холодним чолом. На скроню спало коротке, непокірне пасмо волосся. Добродушно й трохи глузливо вона зацікувалася мною, замовила вина, цокнулася, і тут їй упали в око мої черевики.

— Боже, звідки ти прийшов? У тебе такий вигляд, наче ти добрався пішки з Парижа. Так не ходять на бенкет.

— Не ходять, — погодився я і ледь усміхнувся.

Я слухав її, не перебиваючи. Вона мені дуже сподобалась, і це мене дивувало, бо досі я уникав таких дівчат і не довіряв їм. І ставилась вона до мене саме так, як мені цієї миті хотілося, — о, не тільки цієї миті, вона відтоді завжди так до мене ставилась. Так уважливо, як мені було потрібно, і так глузливо, як мені було потрібно. Вона замовила бутерброд і звеліла мені з'їсти його. Далі налила вина й наказала трохи випити, але поволі, не поспішаючи. Потім похвалила мене, що я такий слухняний.

— Молодець, — сказала вона підбадьорливо, — з тобою легко. Можу закластися, що тобі вже давно не доводилось нікого слухатись.

— Так, ви виграли заклад. А як ви здогадалися?

— Не штука здогадатися. Слухатись — це як їсти чи пити, тому, хто давно нікого не слухався, здається, що нічого кращого в світі немає. Правда ж, тобі подобається слухатись мене?

— Дуже подобається. Ви все знаєте.

— З тобою легко. Може, голубе мій, я змогла б тобі також сказати, що на тебе чекає і чого ти боїшся. Але ти й сам це знаєш, то нащо про це говорити, правда ж? Це все дурниці! Або хтось вішається, ну, то хай собі вішається, він має на це підстави. Або він ще живе, і тоді він повинен просто дбати про життя. Немає нічого простішого.

— О, якби це було так просто! — мовив я. — Йй-богу, я вже досить дбав про життя, і нічого мені не допомогло. Може, повіситись і важко, не знаю. Але жити важче, набагато важче! Бог свідок, що важче!

— Ну, ти сам побачиш, що це дуже легко. Початок ми вже зробили. Ти витер окуляри, попоїв, попив. Тепер ми підемо і трохи почистимо

твої штани й черевики, бо їх треба почистити. А потім ми з тобою станцюємо давній шіммі.

— Бачите, я все ж таки мав рацію! — жваво сказав я. — Для мене найгірше — не виконати якогось вашого наказу, але цей я таки не можу виконати. Я не вмю танцювати шіммі, а так само й вальс, польку чи як там ще звуться ті танці. Я зроду не танцював. Тепер ви бачите, що все не так просто, як вам здається?

Дівчина усміхнулася й похитала по-хлоп'ячому підстриженою головою. Я дивився на неї, і мені здавалося, що вона схожа на Розу Крайслер, першу дівчину, в яку я колись іще хлопчаком був закоханий, але ж та була чорнява й кароока. Ні, я не знав, кого мені нагадувала ця дівчина, знав тільки, що когось із моєї ранньої молодості, десь ще з хлоп'ячих років.

— Постривай, — вигукнула вона, — постривай! То ти не вмєш танцювати? Взагалі не вмєш? Навіть уанстеп? Господи, і ти ще кажеш, що мав у житті труднощі! Ти трішки приборхуєш, хлопче, а в твоєму віці це вже негарно. Як ти можеш казати, що маєш у житті труднощі, коли ти навіть танцювати не хочеш?

— Коли ж я не вмю! Ніколи не вчився.

Вона засміялася.

— А читати й писати вчився, правда ж? І рахувати також, та ще й, може, латинську, французьку і таке інше? Закладаюся, що ти десять чи дванадцять років просидів у школі, та ще, мабуть, і навчався в університеті! Може, навіть маєш докторський титул і знаєш китайську або іспанську мову. Чи ні? Отож-бо. А на кілька уроків танців пошкодував часу й грошей. Ну от!

— Це через батьків, — почав виправдуватись я. — Вони казали мені вчити латинську та грецьку мови і всі ці премудрості, а танців не казали, танці в нас були не в пошані, мої батьки й самі ніколи не танцювали.

Вона холодно, зневажливо глянула на мене, і знов щось у її обличчі нагадало мені про мою молодість.

— Он як, батьки, виходить, винні! А ти їх питав, чи можна тобі сьогодні ввечері піти до «Чорного орла»? Питав? Кажеш, вони давно померли? Тим більше! Припустімо, що юнаком ти не вчився танцювати, бо був дуже слухняний. Хоч я й не вірю, що ти був таким розумним хлопчиком. Але потім — що ти потім робив усі ці довгі роки?

— Ох, я й сам уже не знаю, — сказав я. — Учився, захоплювався музикою, читав книжки, писав книжки, мандрував...

— Дивне в тебе уявлення про життя! То ти завжди робив щось важке й складне, а простого ніколи не вчився? Не мав часу? І бажання? Ну, скажу тобі, слава богу, що я не твоя мати. А потім ти ще й удаєш, що зазнав усього в житті і нічого путнього в ньому не знайшов, — ні, це вже занадто!

— Не лайте мене, — попросив я, — я вже й сам знаю, що я божевільний.

— Ох, не співай мені цієї пісні! Ти ніякий не божевільний, професоре, для мене ти навіть занадто нормальний! Мені здається, що ти навіть дуже розумний, але по-дурному, як кожен професор. З'їж ще один бутерброд. А тоді розповідатимеш далі.

Вона знов замовила мені бутерброд, ледь присолила його, трохи намастила гірчицею, клаптик відрізала собі, а решту віддала мені. Я почав їсти. Я ладен був робити все, що вона від мене вимагала, тільки

не танцювати. Адже приємно було когось слухатись, сидіти біля когось, хто тебе розпитує, загадує тобі щось робити, лає тебе. Якби професор або його дружина кілька годин тому були б отак повелися зі мною, як ця дівчина, наскільки мені було б легше! Але ні, добре, що так вийшло, а то я багато втратив би.

— Як тебе звати? — спитала раптом вона.

— Гаррі.

— Гаррі? Це ж дитяче ім'я! Але ти й справді дитина, Гаррі, хоч уже посивів. Ти дитина, і тебе треба комусь доглядати. Прс танці я тобі більше нічого не казатиму. Але глянь, як ти зачесаний! В тебе хіба немає жінки чи коханки?

— Жінки немає вже, ми розлучилися. А коханка є, та вона не тут. Її рідко її бачу. Ми не дуже ладнаємо між собою.

Дівчина тихо свиснула.

— Ти, видно, добра цяця, що з тобою ніхто не може ужитися. А тепер скажи: що сьогодні ввечері сталося таке особливе, що ти гасаєш по місту сам не свій? Полаявся з кимось? Програв гроші?

Мені було важко їй щось пояснити.

— Бачите,— почав я,— все, власне, почалося з дрібниці. Мене запросив у гості один професор,— сам я, до речі, ніякий не професор, — і мені не треба було йти туди, я вже відвик сидіти в чужих людей і точити теревені. Вже заходячи до будинку, я відчував, що все це добром не скінчиться. І коли вішав капелюха, то ще й подумав, що, мабуть, мені скоро доведеться його одягати. Ну, а в того професора стояв на столі портрет, нікчемний портрет, що почав мене дратувати...

— Який портрет? І чому він тебе почав дратувати? — перебила вона.

— Це був портрет Гете, знаєте, поета Гете. Але він там був зображений зовсім несхожим на себе — хоч, звичайно, ніхто добре не знає, який він був насправді, бо його вже сто років, як немає на світі. Але якийсь сучасний художник намалював Гете таким, яким він його собі уявляв, так прилизав його, що портрет видався мені огидним, дратував мене — не знаю, чи ви мене розумієте.

— Не бійся, дуже добре розумію. Кажі далі!

— Я вже перед тим розходився в поглядах з професором. Він був великий патріот, як майже всі професори, і під час війни завзято допомагав обдурювати народ — звичайно, з найкращими намірами. А я противник війни. Ну, та байдуже. Отже, далі. Мені взагалі не треба було дивитися на той портрет...

— Безперечно, не треба було дивитися.

— Але, по-перше, я був ображений за Гете, якого дуже й дуже люблю, а по-друге, я подумав... ну, в мене з'явилася десь така думка чи почуття: ось я сиджу в людей, яких вважав схожими на себе й вірив, що вони люблять Гете так само, як і я, і мають про нього приблизно таке уявлення, як я, аж раптом бачу в них на столі цей сфальшований, підсолоджений, з несмаком зроблений портрет, і вони вважають його чудовим, зовсім не помічають, що він за своїм духом — цілковита протилежність справжньому Гете. Їм цей портрет надзвичайно подобається і, про мене, хай собі подобається,— але я після цього відразу втратив до них довіру, перестав відчувати їх приятелями, духовно спорідненими зі мною. А втім, ми й так не були великими приятелями. Одне слово, мені стало прикро й сумно, я побачив, що я зовсім самотній і ніхто мене не розуміє. Вам ясно?

— Певне, що ясно. А що далі? Ти тріснув тим портретом їх по голові?

— Ні, я посварився й пішов, хотів вернутися додому, але...

— Але там не було мами, щоб утішити або вилаяти дурненького хлопчика. Ну що ж, Гаррі, мені тебе майже шкода, такої дитини, як ти, ще треба пошукати.

Так, мені теж здавалося, що вона каже правду. Вона дала мені випити чарку вина і взагалі ставилась до мене, як мати. Але, час від часу поглядаючи на неї, я бачив, яка вона молода й гарна.

— Отже,— почала вона знов.— Гете вже сто років, як помер, і Гаррі його дуже любить, і чудово знає, який у Гете повинен бути вигляд, і, звичайно, має рацію, правда ж? А художник, що також обожає Гете й намалював його портрет,— той не має рації, і професор також не має, і взагалі ніхто не має, бо Гаррі не подобається, щоб хтось мав рацію, він не може цього стерпіти, він тоді посвариться й піде! Але якби він був розумний, то просто посміявся б з художника й професора. А якби він був божевільний, то шпурнув би того Гете їм в обличчя. А оскільки він просто хлопчак, то він біжить додому й хоче повіситись... Я добре зрозуміла твою історію, Гаррі. Це кумедна історія, мені від неї стає смішно. Стривай, не пий так швидко! Бургундське слід пити помаленьку, а то дуже сп'янієш. Тобі все треба казати, як малій дитині.

Вона дивилась на мене суворо, осудливо, як шістдесятирічна гувернантка.

— О, так, — мовив я задоволено, — кажіть мені все.

— Що я маю тобі казати?

— Все, що хочете.

— Добре, я скажу тобі щось. Я вже цілу годину звертаюсь до тебе на «ти», а ти й досі кажеш мені «ви». Тобі аби латинська й грецька, аби все було якомога складніше! Коли дівчина звертається до тебе на «ти» і вона тобі не огидна, то й ти кажи їй «ти». Ну от, чогось навчився. І ще одне: я вже півгодини знаю, що тебе звать Гаррі. Знаю, бо спитала тебе. А ти не хочеш знати, як мене звать.

— О, навіть дуже хочу.

— Спізнився, хлопче! Спитаєш, як ми знов побачимось. Сьогодні я вже тобі не скажу. Ну, а тепер я піду танцювати.

Тільки-но я побачив, що вона хоче встати, як зразу занепав духом, злякався, що вона піде й лишить мене самого, і тоді все стане знов, як було. Як ото затихлий на якусь годину зуб раптом знов запече вогнем, так і до мене враз повернулися всі мої жахи. О боже, як же я міг забути, що на мене чекає? Хіба щось змінилося?

— Стривайте, — благально вигукнув я, — не йдіть... не йди! Звичайно, ти можеш танцювати, скільки хочеш, але не затримуйся довго, вернися, чуєш, вернися!

Дівчина, засміявшись, підвелася. Я думав, що вона виша. Вона була струнка, але не висока. Знов вона мені когось нагадала — але кого? Я не міг згадати.

— Ти вернешся?

— Вернуся, але не зараз, може, за півгодини або й за годину. Я тобі ось що скажу: заплющ очі й трохи поспи. Тобі треба поспати.

Я посунувся, щоб вона пройшла. Її сукня ковзнула по моїх колінах. Ідучи, вона глянула в маленьке кругле люстерко, високо звела

брови, припудрила підборіддя і зникла в другій залі. Я озирнувся навколо: чужі обличчя, чоловіки з цигарками, розлите пиво на мармурових столиках, гамір і вереск усюди, танцювальна музика в сусідній залі. Вона сказала, щоб я поспав. Ох, люба моя дитино, ти не маєш уявлення, що таке мій сон, він лякливий, мов ласиця! Спати серед цього ярмарку, за столом, під стукіт кухлів з пивом! Я надпив вина, витяг з кишені сигару й пошукав сірника, але курити мені не хотілося, і я поклав сигару перед собою на стіл. Вона сказала мені: «Заплющ очі». Бог його знає, звідки в неї цей голос, цей низький, лагідний голос, материнський голос. Його приємно слухатись, я відчув це на собі. Я слухняно заплющив очі, прихилив голову до стіни й усміхнувся: хіба в такому місці можна заснути, серед цієї навали звуків! Я вирішив підійти й заглянути в другу залу,— треба ж було побачити, як танцює моя дівчина, — але, ворухнувши ногами під стільцем, аж тепер відчув, як стомило мене довге блукання по місту, і лишився сидіти. І враз заснув, скорившись тому материнському наказові, заснув глибоко, солодко, і побачив ясний, чудовий сон — давно вже зі мною такого не бувало.

Мені снилося, що я сиджу й чекаю на когось у старомодній приймальні. Спершу я тільки знав, що мене має прийняти якась висока особа, а потім згадав, що це пан фон Гете. На жаль, я прийшов сюди не зовсім як приватна особа, а як кореспондент однієї газети. Це мене дуже муляло, і я не міг зрозуміти, який дідько вplugав мене в таку ситуацію. Крім того, мене непокоїв скорпіон; я щойно бачив його, він хотів вилізти мені на ногу. Я, щоправда, струсив з себе це маленьке, бридке, чорне створіння, але не знав, де він дівся, і не зважувався пошукати його.

А ще я був не зовсім певний, чи не вийшло так, що про мене помилково доповіли не Гете, а Маттісонові, якого вві сні сплутав з Бюргером, приписавши йому вірш про Моллі. А втім, мені б дуже хотілося зустрітись з Моллі, я уявляв собі її дивовижно гарною, ніжною, музикальною, осяяною золотим вечірнім світлом. Аби ж я був опинився тут не за дорученням тієї клятої редакції! Невдоволення моє все наростало і поволи перейшло й на Гете, до якого в мене раптом з'явилося багато претензій. Нічого собі буде інтерв'ю! Але скорпіон, хоч він і небезпечний і, може, причаївся десь біля самого мене, все ж таки був, мабуть, не зовсім поганий; мені вже здавалося, що він може означати й щось приємне, що він навіть має якийсь зв'язок з Моллі, що він її посланець чи її геральдичний звір, небезпечна й чудесна емблема жіночності і гріха. А може, він зветься Вульпіусом? Але тієї миті служник відчинив двері, я підвівся й зайшов.

Там стояв старий Гете, невисокий, випростаний, і на його грудях класика справді блищала велика орденська зірка. Він, здавалося, все ще виконував свої урядові обов'язки, все ще давав аудієнції, все ще наглядав за світом із свого веймарського музею. Бо тільки-но побачив мене, як різко кивнув головою, наче стара ворона, і врочисто мовив:

— Ну що, ви, молоді, начебто не дуже згодні з нами і з тим, що ми зробили?

— Так, ви не помилилися,— сказав я, холонучи під його міністерським поглядом.— Ми, молоді, справді незгодні з вами! Ви для нас, ваша вельможність, надто врочисті, надто марнославні й пихаті, і не зовсім щирі. І це, певне, найважливіше: не зовсім щирі.

Невисокий старий чоловік трохи похилив наперед суворе чоло, і його вольових, по-службовому стиснених уст торкнулася легенька усміш-

ка, вони раптом чудесно ожили, і в мене серце закалатало в грудях, бо я згадав вірш: «Присмерк з неба опустився» і усвідомив, що ці слова написав чоловік, який стоїть переді мною, що вони вийшли з-під його пера. Власне, я тієї хвилини був уже цілком роззброєний і переможений і радо опустився б перед ним навколішки. Але я напружено стояв і почув, як він сказав, усе ще всміхаючись:

— О, то ви мені закидаєте нещирість? Яке гучне слово! А ви б не пояснили мені докладніше, що ви маєте на увазі?

А чому ж, залюбки поясню.

— Ви, пане фон Гете, як кожна людина великого інтелекту, добре знаєте й відчуваєте сумнівність і безнадійність людського життя: короткі хвилини блаженства й жалюгідне згасання; неможливість злетіти до чудесних верховіть почуття без того, щоб не заплатити за той злет рабством у буднів, яке перебуває у вічній, смертельній боротьбі з палкою тугою за царством духу і такою ж самою палкою, священною любов'ю до втраченої невинності природи; це жахливе перебування в порожнечі й непевності; цю страшну свідомість, що нам судилося вдовольнитись скороминущим, а не тривалим і повноцінним, вдовольнитись вічними спробами, вічним дилетантством,— одне слово, всю безперспективність, претензійність, пекучу безнадійність людського життя. Все це ви знали, віддавна погоджувалися з цим, а все ж таки ціле своє життя проповідували протилежне, проголошували віру й оптимізм і навіювали собі та іншим ілюзію про тривалість і значущість наших духовних потуг. Ви відштовхували тих, хто дошукувався глибини, приглушували голос гіркої правди і в собі самому, і в Клейсті та Бетховені. Десятки років, живучи у Веймарі, ви нагромаджували знання, колекціонували речі, писали й збирали листи, наче таким шляхом справді можна було увічнити хвилину, яку ви могли тільки муміфікувати, наче можна було одухотворити природу, з якої ви могли зробити тільки стилізовану маску. Ось та нещирість, яку я вам закидаю.

Старий таємний радник задумливо дивився мені у вічі, й далі всміхаючись. Потім, на мій подив, запитав:

— Коли так, то вам, певне, дуже не подобається «Чарівна флейта» Моцарта?

І не встиг я заперечити, як він додав:

— «Чарівна флейта» показує життя як чудову пісню, звеличує наші почуття, хоч вони й скороминущі, як щось вічне й божественне, вона не погоджується ні з паном фон Клейстом, ні з паном Бетховеном, а проповідує оптимізм і віру.

— Ну так, так! — сердито вигукнув я.— Бог його знає, чому вам спала на думку саме «Чарівна флейта», яку я люблю над усе! Але Моцарт не дожив до вісімдесяти двох років і в своєму житті мало дбав про довголіття, про лад, про високу гідність, не так, як ви! Він не був такий пихатий! Він відспівав свої божественні мелодії і помер. Помер молодим, бідним, невизнаним...

Мені перехопило подих. Треба було десятьма словами віддати тисячу думок. На лобі в мене виступив піт.

Але Гете дуже привітно мовив:

— Мабуть, це справді непростимий гріх, що я дожив до вісімдесяти двох років. Але я з того мав набагато менше задоволення, ніж ви собі уявляєте. Ви маєте рацію: я завжди прагнув довголіття, завжди боявся смерті і боровся з нею. Я вважав, що боротьба зі смертю, тверда, вперта воля до життя — це рушійна сила життя й діяльності всіх видат-

них людей. І я своїми вісімдесят двома роками, мій юний друже, так само переконливо довів, що врешті кожна людина мусить померти, як довів би це, померши в шкільному віці. Якщо це може мене виправдати, то я б ще додав: у моїй вдачі було багато дитячого, я був дуже цікавий до всього і любив гаяти час на гру. І дуже багато його згаяв, поки переконався, що треба колись кінчати гру.

Кажучи це, він усміхнувся — хитро, навіть пустотливо, мов хлопчак. Він став наче вищий, стояв вільніше, вираз напруженої гідності зник з його обличчя. І тепер навколо нас забриніли мелодії, самі пісні на слова Гете. Я виразно почув Моцартову «Фіалку» й Шубертове «Хай знов і луг, і ліс». Обличчя в Гете також порожевіло, помолодшало, він сміявся і ставав схожий то на Моцарта, то на Шуберта, наче їхній рідний брат, зірка в нього на грудях обернулася на букетик лугових квіток, посеред якого весело, буйно цвіла жовта примула.

Мені же дуже подобалося, що старий поет так легко, жартома відбився від моїх закидів і звинувачень, і я докірливо глянув на нього. Тоді він нахилився вперед, торкнувся губами, що стали вже зовсім як у дитини, до мого вуха й тихо прошепотів:

— Юначе, ти надто серйозно ставишся до старого Гете. Не треба так ставитись до старих людей, що вже померли. Це неправильно. Ми, безсмертні, не любимо, щоб до нас так серйозно ставились. Ми любимо жарти. Серйозність, юначе, — це питання часу; воно полягає в тому скажу тобі по секрету, що люди переоцінюють час. Я теж колись надто цінував час, тому й хотів дожити до ста років. А вічність, щоб ти знав, не має часу. Вічність — це одна мить, її якраз вистачає, щоб пожартувати.

Справді, йому вже дарма було казати щось серйозне. Він весело й пружно пританцьовував, і примула то вистрілювала з його зірки, мов ракета, то меншала й зовсім зникала. Дивлячись, які блискучі він робить па й фігури, я подумав, що цей чоловік нічого не занедбав у своєму житті, танцювати теж устиг навчитися. Він танцював чудово. Раптом я знов згадав скорпіона, чи то пак, Моллі, й спитав Гете:

— Скажіть, будь ласка, Моллі тут немає?

Гете голосно засміявся. Він підійшов до столу, витяг шухляду, взяв звідти гарну шкіряну чи оксамитову скринечку, відчинив її і підніс мені до самих очей. Там, на темному оксамиті, лежала маленька, бездоганна, мерехтлива жіноча ніжка, чудесна ніжка, трохи зігнута в коліні, з витягнуною вниз ступнею, що кінчалася найтендітнішими в світі, довгастими пальчиками.

Я простяг руку, щоб узяти ту ніжку, в яку зразу ж закохався всім серцем. Та тільки-но я хотів схопити її двома пальцями, як вона нібито ледь ворухнулася, і в мене враз з'явилася підозра, що то, мабуть, скорпіон. Гете немов прочитав мої думки, він наче цього й хотів: побачити моє глибоке збентеження, побачити, як у мені гарячково змагатимуться бажання й страх. Він тримав чарівного скорпіона перед самим моїм обличчям, дивився, як я його прагну і як його боюся, і, мабуть, це його неабияк розважало. Поки Гете дражнив мене цією гарненькою, небезпечною штукаю, він раптом знов зробився старим, дуже старим, тисячолітнім, сивим, як молоко, і його зів'яле старече обличчя тихо, нечутно сміялося, він весь тремтів зі сміху, задоволений своїм моторошним жартом.

Прокинувшись, я забув свій сон і згадав його аж пізніше. Я проспав,

мабуть, з годину, хоч ніколи не думав, що можна заснути на стільці в ресторані, серед цієї музики й метушні. Моя мила дівчина стояла поруч мною, поклавши мені руку на плече.

— Дай мені дві або три марки,— сказала вона.— Мені треба розрахуватися в буфеті.

Я дав їй свій гаманець, вона пішла й скоро вернулася.

— Ну, тепер я ще можу хвилинку посидіти біля тебе, а тоді мушу йти, в мене побачення.

Я злякався.

— З ким? — швидко спитав я.

— З одним чоловіком, голубе. Він запросив мене до бару «Одеон».

— Ох, я думав, що ти не кинеш мене самого.

— То було б самому запросити мене. Він тебе випередив. Нічого, зате ти заощадиш багато грошей. Ти знаєш «Одеон»? Після півночі там подають тільки шампанське. М'які крісла, негритянський оркестр, дуже гарно.

Я на все це ніколи не звертав уваги.

— То дозволь мені запросити тебе,— благально мовив я.— Я думав, що так і має бути, адже ми стали друзями. Я запрошу тебе, куди хочеш, тільки скажи, куди.

— Дуже мило з твого боку. Але ж обіцянка є обіцянка, я дала слово й дотримаю його, піду. Не думай більше про це! Випий ще трохи, в нас лишилося в пляшці вино. А потім спокійно підеш додому й заснеш. Пообіцяй мені, що так зробиш.

— Ні, я не можу піти додому, ти ж знаєш.

— Горе мені з твоїми історіями! Ти ще й досі не розрахувався з тим Гете? (Цієї миті я згадав сон про Гете.) Але якщо ти справді не можеш піти додому, то лишайся тут, у цьому будинку можна переночувати. Замовити тобі номер?

Я зрадів і запитав, де я зможу знов її побачити. Де вона живе? Вона мені не сказала, де, мовляв, як схочу, то десь її знайду.

— А може, все-таки дозволиш мені запросити тебе?

— Куди?

— Куди хочеш і коли хочеш.

— Гарзд. У вівторок повечеряємо в «Старих францісканцях», на другому поверсі. До побачення.

Вона подала мені руку. Аж тепер я звернув увагу на ту гарну, міцну, розумну й добру руку, що так пасувала до її голосу. Дівчина глузливо засміялася, коли я поцілував їй руку.

Вже виходячи, вона ще раз обернулася до мене й мовила:

— Я тобі ще щось скажу, з приводу Гете. Знаєш, так, як у тебе вийшло з Гете,— ну, що ти не міг спокійно дивитися на його портрет,— у мене часом буває зі святими.

— Зі святими? Ти така побожна?

— Ні, я, на жаль, не побожна. Але колись була побожна і знов колись буду. Тепер я не маю часу бути побожною.

— Не маєш часу? Хіба на це треба часу?

— О, так. Щоб бути побожною, треба часу, навіть багато часу: треба бути незалежною від часу! Не можна бути справді побожною і водночас жити реальним життям, та ще й надавати йому значення: часові, грошам, барові «Одеон» тощо.

— Розумію. А як було з тими святими?

— Я деяких святих особливо люблю: Стефана, святого Франца й ще декого. Буває мені потрапляють на очі такі фальшиві, дурні зображення цих святих, а також спасителя й богоматері, що я просто не можу на них дивитися, так, як ти на той портрет Гете. Коли я бачу, що такий солодкий, ідіотичний спаситель чи святий Франц здається комусь гарним і величним, то мені аж боляче стає за справжнього спасителя, і я думаю: ох, навіщо він жив і так тяжко страждав, коли людям досить такого нікчемного його образу! А проте я знаю, що й той образ спасителя чи святого Франца, який я собі створила в душі,— тільки людський образ, що самому спасителеві цей мій образ його здався б таким самим дурним і примітивним, як мені здаються ті солодкі підробки. Я кажу це не для того, щоб виправдати твоє роздратування і твоє обурення портретом Гете,— ні, ти не маєш рації. Я хочу тільки показати, що розумію тебе. Ви, вчені й митці, думаєте про всілякі там високі матерії, але ви такі самі люди, як і всі ми, а ми теж маємо свої мрії і свої уявлення. Я, наприклад, помітила, пане вчений, що ти трохи збентежився, коли почав розповідати про свою пригоду з Гете,— тобі довелося добре напружуватися, щоб пояснити простій дівчині свої мудрі думки. От я й хотіла тобі показати, що ти дарма так напружувався. Я тебе розумію. Ну годі, тобі треба йти спати.

Дівчина пішла, а старий служник повів мене на два марші вгору, але спершу запитав, де мої речі. Почувши, що в мене немає ніяких речей, він сказав, щоб я заплатив наперед «гроші за нічліг». Тоді завів мене старими темними сходами до кімнати й лишив самого. В кімнаті стояло просте дерев'яне ліжко, дуже коротке й тверде, а на стіні висіла шабля, кольоровий портрет Гарібальді і зів'ялий вінок з якогось ювілею. Як би мені тепер знадобилася піжама! Добре, що хоч була вода й маленький рушник. Я вмився й одягнений ліг на ліжко, не погасивши світла. Я мав доволі часу на роздуми. Отже, з Гете все було з'ясовано. Як добре, що він мені приснився! І ця дивовижна дівчина — якби хоч я знав, як її звати! Нарешті з'явилася людина, жива людина, що розбила похмурий скляний ковпак мого омертвіння і простягла мені руку, добру, гарну, теплу руку! Нарешті знов мене щось цікавить, я знов можу про щось думати з радістю, з напруженням, про щось турбуватися! Нарешті відчинилися двері, в які до мене ввійшло життя! Може, я житиму, може, знов стану людиною. Моя душа, що була заснула і майже замерзла серед холоднечі, знов почала дихати, сонно тріпати тоненькими кволими крилами. В мене побував Гете. Чужа дівчина наказала мені їсти, пити, спати, так привітно до мене поставилась, висміяла мене й назвала дурним хлопчаком. А ще моя нова, дивна приятелька розповіла мені про святих і довела, що навіть у своїх найбільших дивацтвах я не самотний, не якийсь хворобливий, нікому не зрозумілий виняток, що є люди такі, як я, і що вони мене розуміють. Чи я її ще побачу? Так, напевне побачу. На неї можна покластися. «Обіцянка є обіцянка».

Я не помітив, як знов заснув, і проспав чотири чи п'ять годин. Минула вже десята, коли я прокинувся — в зім'ятому костюмі, розбитий, стомлений. Я пригадував, що вчора зі мною сталося щось страшне, але був живий, сповнений надій і світлих думок. Повернення додому, до свого помешкання, вже не лякало мене так, як учора, а на сходах, трохи вище від араукарії, я зустрів «тітку», свою господиню. Я рідко бачив її, але вона дуже подобалася мені своєю лагідною вдачею. Та сьогодні мені не хотілося з нею зустрічатися, бо все-таки я почував себе не дуже

добре, був невиспаний, незачесаний і неголений. Я привітався й хотів пройти повз неї. Вона давно помітила, що я люблю бути сам, не хочу, щоб на мене звертали увагу, і завжди поважала це моє бажання. Проте сьогодні справді наче роздерлася запона, впала стіна, що відділяла мене від навколишнього світу,— господиня засміялась і зупинилася.

— Ви сьогодні загулялися, пане Галлер, навіть дома не ночували. Мабуть, добре стомилися!

— Так,— сказав я і теж засміявся.— Вчора в мене був надто неспокійний вечір, і я не хотів порушувати ладу у вашому будинку, тому заночував у готелі. Я дуже шаную спокій і гідність вашого дому й часом сам собі здаюся в ньому чужорідним тілом.

— Не глузуйте, пане Галлер!

— О, я глузую тільки з самого себе.

— Якраз із себе ви й не повинні глузувати. І не повинні почувати себе в моєму будинку «чужорідним тілом». Живіть, як вам подобається, і робіть, що хочете. Я вже мала багато пожитців, і серед них були дуже і дуже шановні люди, але таких спокійних, як ви, ще не було. А тепер, може, вип'єте чаю?

Я не відмовився. Вона подала чай у своїй вітальні з гарними старовинними картинами й меблями, і ми трохи погомоніли. Привітна господиня, не дуже й випитуючи мене, дізналася дещо про моє життя й про мої погляди. Вона слухала мене уважно й водночас по-материнському поблажливо, як розумні жінки слухають сповідь чоловіків про свої дивацтва. Зайшла мова й про її племінника, і вона повела мене до сусідньої кімнати й показала його останнє захоплення — радіоприймач, який він сам зробив на дозвіллі. Працьовитий юнак просиджував над тим приладом усі свої вечори, захоплений ідеєю радіо, побожно схиляючи коліна перед богом техніки, що спромігся через тисячоліття відкрити й дуже незугарно втілити в життя речі, які кожен мислитель завжди знав і мудро використовував. Ми поговорили про це, бо тітці була не чужа побожність і вона не цуралася релігійних тем. Я розповів їй, що стародавнім індійцям добре відома була всесутність усіх сил і дій, що техніка довела до загальної свідомості лише невелику частку цих фактів і що досі вона тільки сконструювала недовершені приймачі й передавачі для звукових хвиль. Головного ж із того стародавнього вчення, нереальності часу, техніка ще й досі не помітила, але, звичайно, вона колись таки відкриє цю нереальність, і спритні інженери знайдуть їй застосування. Згодом, може, навіть скоро, відкриють, що навколо нас завжди точаться, передаються хвилями не тільки сучасні, теперішні образи й події,— як, скажімо, музику з Парижа чи Берліна тепер чути у Франкфурті або в Цюріху,— а що так само можна записати й відтворити все, що будь-коли діялося, що, може, ми одного чудового дня почуємо за допомогою дроту чи без нього, з усякими побічними звуками чи без них голос царя Соломона і Вальтера фон дер Фогельвейде. І що все це, так само як сьогодні перші кроки радіо, служитиме людям тільки для того, щоб утікати від себе й від своєї мети, обплутувати себе все гущішою мережею розваг та непотрібної діяльності. Проте всі ці звичні для мене речі я висловлював не таким тоном, як завжди, не нападав із злістю й глумом на нашу добу й техніку, а говорив весело, жартівливо, тітка усміхалася, ми обоє були задоволені й просиділи за чаєм, мабуть, з годину.

Я запросив до ресторану дивовижну, чарівну дівчину з «Чорного орла» на вівторок і не міг дочекатися того дня. І коли він нарешті

настав, я з страхітливою чіткістю усвідомив, які дивні стосунки склалися в мене з тією незнайомою дівчиною. Я думав лише про неї, сподівався від неї всього, готовий був усім для неї пожертвувати і все покласти їй до ніг, а проте нітрохи не був у неї закоханий. Досить мені було тільки уявити собі, що вона порушить слово, забуде нашу домовленість, і я зразу ж бачив як на долоні, що зі мною станеться: тоді світ для мене знов спорожніє, дні мої знов будуть сірі й нудні, як досі, навколо мене знов запанує жахлива, мертва тиша, і від того мовчазного пекла не буде іншого порятунку, тільки бритва. А бритва за ці кілька днів не стала мені анітрохи приємніша, я її боявся так само, як досі. І це було найгірше: я так боявся перерізати собі горло, що в мене аж серце стискалося, так шалено і вперто боронився від смерті, так завзято опирався їй, наче був найздоровішою людиною, а моє життя було раєм. Я цілком тверезо, без будь-яких сентиментів оцінював своє становище й визнавав, що та незнайома дівчина, та маленька гарна танцівниця з «Чорного орла» стала мені такою дорогою, бо я тікав до неї від нестерпного, напруженого хитання між неможливістю жити й неможливістю вмерти. Вона була маленьким віконечком, крихітним світлим виходом з моєї похмурої печери страху. Вона була порятунком, шляхом на волю. Вона мала навчити мене жити або навчити мене померти, мала торкнутися своєю гарною дужою рукою мого змертвілого серця, щоб воно від її живого дотику або розквітло, або розсипалось на порошок. Я не міг собі уявити, звідки в неї така сила, звідки походять її чари, в чім таємниця того, що вона враз набула для мене такого великого значення,— та й, врешті, хіба не однаково. Мені й не треба було про це знати. Мені вже було однако-вісінько, чи я щось знатиму, розумітиму, саме знання й розуміння я вже мав донесхочу, моя найтяжча мука і найбільша ганьба саме в тому й полягала, що я надто виразно бачив своє власне становище, надто добре його усвідомлював. Я бачив перед собою цю тварюку, цього негідника Степового Вовка, як муху в павутинні, бачив, як його доля наближалась до свого невідворотного кінця, як він, обплутаний і безпорадний, висів у павутинні, як павук готувався вже його вжалити, і бачив наче так само близько рятівну руку. Я міг би висловлювати найрозумніші й найрозважніші думки про підстави й причини моїх страждань, моєї душевної недуги, моїх химер і неврозів. Механізм усього цього я бачив наскрізь. Але мені потрібне було не знання й розуміння, не його я так розпачливо прагнув,— я хотів щось пережити, щось вирішувати, до чогось пориватися й на щось зважуватися.

Хоч я протягом тих кількох днів жодного разу не засумнівався, що моя приятелька дотримає свого слова, а все ж таки у вівторок був дуже схвильований і невпевнений. Я ще зроду не чекав з таким нетерпінням, щоб швидше скінчився день. І хоч це напруження й хвилювання було майже нестерпне, воно все ж таки давало й дивну втіху: мені, такому розчарованому, людині, що віддавна вже ні на кого й ні на що не чекала, було неймовірно приємно й незвично бігати цілий день по кімнаті, тремтячи з хвилювання, тривоги й напруженого очікування, наперед угадувати, як ми зустрінемося, про що говоритимем, що робитимем цього вечора, старанно, як ніколи, голитися й одягатися (нова сорочка, нова краватка, нові шнурки в черевиках). Мені було однаково, хто та розумна й загадкова дівчина й чому вона зацікавилась мною. Добре, що вона була, що сталося диво, що я знову знайшов людину, знову зацікавився життям! Важливо тільки, щоб на цьому не скінчилося, щоб я скрився цій магнетичній силі й пішов за цією зіркою.

І ось настала та незабутня мить, коли я знов побачив її. Я сидів у старому затишному ресторані біля маленького столика, який без потреби замовив наперед по телефону, і вивчав меню. В склянці стояли дві чудові орхідеї, які я купив для своєї нової знайомої. Чекаючи мені довелося довгенько, але я відчував, що дівчина неодмінно прийде, і не дуже вже хвилювався. І ось вона прийшла, на мить спинилася перед роздягальною і привітала мене тільки уважним, допитливим поглядом ясних сірих очей. Я недовірливо спостерігав, як поставиться до неї кельнер. Ні, слава богу, ніякої фамільярності, він був бездоганно ввічливий і тримався на відповідній відстані. А все ж таки вони були знайомі, дівчина звала його Емілем.

Вона зраділа й засміялася, коли я дав їй орхідеї.

— Чудесно, Гаррі. Ти хотів зробити мені подарунок, правда ж, і добре не знав, що вибрати. Не був певний, чи ти маєш право робити мені подарунки, думав, що я, може, ображуся, і купив орхідеї — це просто квітки, хоч і дорогі. Ну, щиро дякую, зразу скажу тобі: я не хочу, щоб ти робив мені подарунки. Я живу за рахунок чоловіків, проте за твій рахунок не хочу жити. Але як ти змінився! Тебе не можна впізнати. Того разу ти мав такий вигляд, наче тебе щойно вийняли із зашморга, а тепер ти вже знов майже схожий на людину. Між іншим, ти виконав мій наказ?

— Який наказ?

— Ти такий забудько? Ти мав навчитись танцювати фокстрот. Сам казав, що для тебе немає нічого кращого, як отримувати від мене накази, і немає нічого приємнішого, як мене слухатись. Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю, я й тепер так кажу! І це не просто слова.

— А проте не навчився танцювати?

— Хіба можна так швидко навчитися танцювати, всього за кілька днів?

— Звичайно. Танцювати фокстрот можна навчитися за годину, бостон за дві. Танго треба вчитися довше, але тобі його не треба вміти.

— А тепер я хочу знати, як тебе звать.

Вона якусь мить мовчки дивилася на мене.

— Ти, мабуть, і сам міг би вгадати. Мені було б дуже приємно, якби ти вгадав. Будь уважний і добре придивися до мене. Ти й досі не помітив, що часом я схожа на хлопця? Наприклад, тепер.

Так, добре придивившись до її обличчя, я переконався, що дівчина казала правду. Вона справді була схожа на хлопця. А ще за хвилину її обличчя викликало в мене хвилю спогадів, нагадало мені мої власні хлоп'ячі роки й мого тодішнього приятеля Германа. На мить мені здалося, що вона і є той Герман.

— Якби ти була хлопцем,— здивовано сказав я,— то звалася б Германом.

— Хтозна, може, я й справді хлопець, тільки переодяглася дівчиною,— жартівливо мовила вона.

— Тебе звати Герміна?

Прояснівши, вона кивнула головою, рада, що я вгадав. Якраз принесли суп, і ми почали їсти. Дівчина була по-дитячому вдоволена. Найдужче мені подобалося і зачаровувало мене те, що вона вміла так легко переходити від найглибшої серйозності до найщирішої веселості і навпаки, та ще й без ніякого зусилля, зовсім не міняючись, як ди-

тина. Тепер вона саме була весела, дражнила мене фокстротом, навіть штовхала ногами, розхвалювала їжу, сказала, що я гарно одягся, але ще побачила в моєму вбранні багато вад.

Слухаючи її, я спитав:

— Як ти так зробила, що стала раптом схожа на хлопця і що я зумів угадати твоє ім'я?

— О, це ти сам так зробив. Невже ти не розумієш, вчений муже, чому я так сподобалась тобі й чому стала такою важливою для тебе? Бо я — ніби твоє дзеркало, в душі моїй є щось таке, що озивається до тебе й розуміє тебе. Власне, всі люди повинні бути одне одному таким дзеркалом, так озиватись одне до одного й гармоніювати одне з одним. Але такі диваки, як ти, легко втрачають цей хист, перестають щось бачити й читати в очах інших людей, байдужіють до всього. І якщо потім такий дивак раптом знову знаходить рідне обличчя, яке справді дивиться на нього, в якому він бачить ніби відповідь на свої питання, то, звичайно, це для нього велика радість.

— Ти все знаєш, Герміно,— здивовано сказав я.— Все й справді так, як ти кажеш, А проте ти зовсім інакша, ніж я! Ти моя протилежність: у тобі є все, чого бракує мені.

— Добре, що тобі так здається,— мовила вона коротко.

І враз на її обличчя, що справді було схоже на чарівне дзеркало, набігла ніби важка хмара. Тепер на ньому був тільки біль, тільки трагізм, бездонний, як у порожніх очах маски. Поволі, ніби мимохіть добуваючи з себе слово за словом, вона мовила:

— Не забувай того, що ти мені сказав! Ти сказав, що я повинна тобі наказувати і для тебе буде велика радість слухатися моїх наказів. Не забувай цього! Знай, Гаррі: так само як ти знаходиш у мене якийсь відгук, як моє обличчя дає тобі відповідь, як щось у мені викликає твоє довір'я,— так само я знаходжу все це в тобі. Коли я побачила того разу, як ти заходив до «Чорного орла», такий стомлений і сам не свій, одною ногою вже майже на тому світі, то зразу відчула: цей чоловік буде мене слухатись, він прагне, щоб я йому наказувала! І я тобі наказуватиму, тому я до тебе й озвалася, тому ми й стали приятелями.

Вона говорила так серйозно, ніби через силу, за якимось високим наказом своєї душі, що я не міг витримати і спробував заспокоїти її, перевести розмову на інше. Але вона спинила мене одним-однісіньким порухом брів, одним владним поглядом і холодно повела далі:

— Ти мусиш дотримувати слова, хлопче, нагадую тобі, бо будеш каятись. Я даватиму тобі багато наказів, і ти їх виконуватимеш. Це будуть милі накази, приємні, тобі весело буде виконувати їх. А наприкінці ти виконаєш мій останній наказ, Гаррі.

— Виконаю, — мовив я майже несамохіть. — А що то буде за наказ?

Бозна-чому, але я його вже вгадав.

Вона здригнулася, наче від холоду, і, здавалося, почала поволі повертатись до дійсності, але й далі не спускала з мене очей. Раптом вона ще дужче спохмурніла:

— Найрозумніше було б не казати цього тобі. Але я не хочу бути розумною, Гаррі. Цього разу не хочу. Я хочу чогось зовсім іншого. Слухай уважно! Ти почувеш, чого я хочу, забудеш мої слова, сміятимешся з них, плакатимеш через них. Слухай, хлопче! Я гратиму з тобою на життя й смерть і, перше ніж почати гру, покажу тобі всі свої карти.

Яке гарне, неземне було в неї обличчя, коли вона казала ці слова! В очах холодно і ясно світився мудрий сум, вони, здавалося, спізнали вже всі муки, які є на землі, і прийняли їх. Уста ворушилися важко, наче їм щось заважало, — так говорять, коли обличчя змерзне на великому морозі; але в кутиках рота, де зрідка грайливо з'являвся кінчик язика, затаїлася чарівна, весела чутливість, палка жадоба насолоди. На спокійне гладеньке чоло спадало коротке пасмо волосся, і з того місця на чолі час від часу, як живий подих, линула хвиля хлоп'ячості, магія двостатевості. Я злякано слухав її, хоч був наче приглушений, напівпритомний.

— Я тобі подобаюся, — вела вона далі, — і вже казала, чому: я порушила твою самоту, перехопила тебе біля самої брами пекла й воскресила. Але я хочу від тебе чогось більшого, набагато більшого. Я хочу, щоб ти закохався в мене. Ні, не перебивай мене, дай мені докінчити! Я відчуваю, що дуже подобаюся тобі, і ти мені вдячний, але не закоханий у мене. Я зроблю так, що ти закохаєшся, це мій фах. Я ж бо живу з того, що можу закохувати в себе чоловіків. Але затям собі, що я хочу закохати тебе в себе не тому, що вважаю тебе таким чарівним. Я не закохана в тебе, Гаррі, так само, як і ти в мене. Але ти мені потрібен, так само, як і я тобі. Я потрібна тобі тепер, цієї хвилини, бо ти у великому розпачі і мусиш пережити якийсь струс, що кинув би тебе назад у вир життя. Я тобі потрібна, щоб навчити тебе танцювати, сміятися й жити. А ти мені будеш потрібен не сьогодні, а згодом, теж для чогось дуже важливого й гарного. Коли ти закохаєшся в мене, я дам тобі останній свій наказ, і ти послухаєшся мене, і так буде добре і для тебе, й для мене.

Вона трохи підняла в склянці брунатно-фіалкові, з зеленими прожилками орхідеї, схилилась над ними і втупила в них очі.

— Тобі не легко буде, але ти зробиш те, що я хочу. Ти виконаєш мій наказ і *вб'єш мене*. Ось так. Не питай більше нічого!

Вона замовкла, все ще не зводячи погляду з орхідей, напружений, закам'янілий вираз зійшов з її обличчя, воно розцвіло, як дозрілий пуп'янок, і раптом на її устах заграла чарівна усмішка, хоч очі ще якусь мить були прикуті до квіток. Вона похитала головою, тріпнувши хлоп'ячим пасмом над чолом, ковтнула води, раптом згадала, що ми вечеряємо, і апетитно почала їсти.

Я не пропустив жодного з її моторошних слів, навіть угадав її «останній наказ», перше ніж вона його вимовила, тому вже не злякався, коли почув те зловісне «вб'єш мене». Все, що вона казала, звучало для мене переконливо, як веління долі, я покійно приймав його, а проте її слова здавались мені не зовсім реальними й серйозними, хоч говорила вона їх з глибокою, страхітливою серйозністю. Одна частина моєї душі вбирала ті слова й вірила їм, а друга поблажливо слухала й відзначала про себе, що й розумна, здорова, впевнена Герміна теж, виходить, має свої фантазії і темні глибини. Тільки-но з її уст злетіло останнє слово, як уся сцена набула відтінку нереальності й невірності.

Але я не міг так по-акробатичному легко, як Герміна, перескочити назад у реальне й вірогідне.

— Отже, я тебе колись маю вбити? — спитав я, усе ще ніби вві сні.

Та Герміна вже знов сміялася і з запалом різала м'ясо на тарілці.

— Звичайно, — неухважно мовила вона. — Але годі про це, ми тепер вечеряємо. Гаррі, замов мені, будь ласка, ще трохи зеленого салату! А ти хіба не хочеш їсти? Бачу, тебе треба вчити всього того, що

для інших людей само собою зрозуміле, навіть їсти з задоволенням. Отже, дивися, хлопче, перед тобою лежить качине стегно, і відділяти це ніжне м'ясо від кісточки — справжня втіха. Ти маєш бути такий радісний, схвильований і вдячний, як закоханий, коли він уперше допомагає своїй дівчині скинути пальто. Зрозумів? Ні? От нездара. Стривай, я дам тобі шматок цього чудесного м'яса, побачиш, що це таке. Ану, розтули рота! Ох, який же ти страхополох! Оглядається на інших, щоб, не дай боже, хтось не побачив, як він бере м'ясо з моєї виделки! Не бійся, блудний сину, я тебе не осоромлю. Але ти справді пропадає людина, коли мусиш спершу спитати дозволу в інших людей, щоб дістати якесь задоволення.

Недавня сцена мовби кудись відсувалася, все менше вірилося, що ці очі кілька хвилин тому дивилися так дивно й моторошно. Тут Герміна була як саме життя: ніколи не вгадаєш, що вона зробить наступної хвилини. Тепер вона їла і всю свою увагу звертала на качине стегно, салат, торт і лікер, втішалася їжею і питвом, давала всьому оцінку, фантазувала. Кельнер забирав тарілку, й починався новий розділ. Ця жінка, що побачила мене наскрізь, що, здавалося, знала про життя більше, ніж усі мудреці світу, поводитимась, як дитина, виконувала свою роль у цій маленькій дії життєвої комедії так майстерно, що я беззастережно записався в її учні. Байдуже, чи це висока мудрість, чи найбільша наївність, але тому, хто вміє так жити сьогоднішнім днем, так ним втішатися і так ласкаво й турботливо складати шану кожній квітці на своєму шляху, цінувати кожну миттєву радість, життя не заподіє ніякої шкоди. Невже ця весела дитина з таким здоровим апетитом, ця легковажна гурманка може бути водночас мрійницею й істеричкою, що бажає собі смерті, чи тверезою, корисливою жінкою, що хоче, не маючи до мене ніяких почуттів, закохати мене в себе і зробити своїм рабом? Не може цього бути. Ні, вона просто так щиро віддавалася хвилині, що не стримувала в собі ні веселого поривання, ні похмурого поклику з темних глибин душі, все в ній виявлялося до кінця.

Хоч я бачив Герміну сьогодні вдруге в житті, вона знала про мене все, мені навіть здавалося, що я взагалі не повинен мати від неї якихось таємниць. Може, вона й не зрозуміла б до кінця мого внутрішнього світу, мого ставлення до музики, Гете, Новалиса чи Бодлера, — але й це ще хтосьна, можливо, і тут для неї не було б ніяких труднощів. А коли так, то що лишилося б від мого «духовного життя»? Чи не розпалося б воно на уламки і не втратило б сенсу? Але всі інші мої проблеми й поривання вона дуже добре розуміла, щодо цього я не мав сумніву. Скоро я зможу говорити з нею про «степового вовка», про трактат, про все те, що досі існувало тільки для мене самого, про що я не перекинувся ні з ким жодним словом. Я не витримав і зразу ж почав розмову про це.

— Герміно, — сказав я, — недавно зі мною сталося щось дивне. Якийсь незнайомий чоловік дав мені книжечку, схожу на ті, що їх продають на ярмарку, і виявилось, що в ній докладно описана вся моя історія, все, що мене хвилює. Правда ж, дивно?

— І як та книжечка зветься? — спокійно спитала вона.

— «Трактат про Степового Вовка».

— «Про Степового Вовка»? Дуже гарно! То це про тебе йдеться? Це ти Степовий Вовк?

— Так. Я напівлюдина-напіввовк, принаймні таким себе уявляю.

Герміна нічого не відповіла. Вона пильно, допитливо глянула мені у вічі, тоді перевела погляд на мої руки, і на мить в очах і на обличчі в неї знов з'явився вираз глибокої серйозності й похмурої жагучості. Мабуть, вона міркувала, чи в мені досить вовчого, щоб виконати її «останній наказ».

— Це, звичайно, твоя фантазія,— сказала вона, знов повеселішавши, — або, якщо хочеш, поетична вигадка. Проте щось у ній є. Сьогодні ти не вовк, але того разу, як ти зайшов до зали сам не свій, в тобі було щось звіряче. Саме цим ти мені й сподобався. — Вона замовкла, наче вражена якоюсь раптовою думкою, і трохи збентежено додала: — Нерозумно кидатися словами «звіряче» або «тваринне»! Не можна так казати про тварин. Вони часом страшні, проте набагато правдивіші за людей.

— Як це «правдивіші»? Що ти маєш на увазі?

— Ну, глянь на якусь тварину: на kota, на собаку, на пташку чи на якогось гарного великого звіра в зоопарку, на пуму або на жирафу! Зразу видно, що всі вони правдиві, ніколи не бентежаться, знають, що їм робити і як поводитись. Вони ніколи не намагаються сподобатись, ніколи не прикидаються. Вони які є, такі є, як камені, як квітки, як зірки на небі. Розумієш?

Так, я розумів її.

— Здебільшого тварини сумні, — вела вона далі. — І якщо людина дуже сумна,— не тому, що в неї болить зуб або що вона втратила гроші, а тому, що відчула, чого варте життя і все на світі, тоді вона справді сумна, тоді вона завжди трохи нагадує тварину. І не тільки сумна, а й правдивіша, краща, ніж завжди. Така тоді буває людина, і такий був ти, Степовий Вовче, коли я вперше тебе побачила.

— Ну, а що ти, Герміно, думаєш про ту книжечку, в якій мене описано?

— Ох, не люблю я весь час думати. Поговоримо про неї іншим разом. Даси мені її колись почитати. Або ні, коли я знов захочу читати, даси мені когурсь із тих книжок, що ти сам написав.

Вона попросила кави й хвилинку сиділа неуважна, наче щось обмірковувала, тоді враз проясніла — видно, знайшла те, що хотіла,

— Слухай, — радісно вигукнула вона, — я вже знаю, що зробити!

— З чим?

— Та з тим фокстротом, він мені весь час не сходив з думки. Скажи, в тебе є кімната, де б ми вдвох могли з годину потанцювати? Хай навіть мала, нічого. Аби тільки під нею ніхто не жив, щоб не прийшов і не зчинив бучу, коли ми гупатимемо. От і добре, дуже добре! Ти можеш учитися танцювати вдома.

— Тим краще, — сказав я несміливо. — Але мені здавалося, що до танців треба й музики.

— Звичайно, треба. А тому слухай далі. Музику ти купиш, вона коштуватиме не дорожче, як курс лекцій у вчительки танців. Ти заощадиш на вчительці, бо вчитиму тебе я. Так ми матимемо музику, коли схочемо, і грамофон залишиться нам назавжди.

— Грамофон?

— Авжеж. Купиш невеликий грамофон і кілька пластинок...

— Чудово, — сказав я. — І якщо ти справді навчиш мене танцювати, я тобі віддам грамофон замість гонорару, згода?

Я сказав ці слова бадьоро, але не зовсім широко. Я не міг собі уявити в своїй кімнаті, повній книжок, цього інструмента, що аж ніяк не

викликав у мене симпатії. Та й від самих танців я був далеко не в захваті. Десь принагідно можна було б спробувати, що з того вийде, думав я, хоч був переконаний, що мені, такому старому й неповороткому, пізно вчитися танців. Але такі темпи були для мене надто швидкі, і я, давній шанувальник справжньої музики, відчував, як у мене знов підіймається упередження проти грамофона, джазу й сучасної танцювальної музики. Жодна людина в світі не могла вимагати, щоб у моїй кімнаті, в моїй тихій келії, в моєму захистку поряд з Новалісом і Жан-Полем лунали американські танцювальні шлягери і щоб я танцював під них. Та від мене вимагала цього не просто людина, а Герміна. Вона мала право мені наказувати, і я послухався. Звичайно, я послухався.

Ми зустрілися другого дня в кав'ярні. Герміна прийшла перша і вже пила чай, коли я з'явився. Вона, усміхаючись, показала мені газету, в якій знайшла моє прізвище. То була одна з войовничих, реакційних газет моєї батьківщини, які час від часу знов починали паплюжити мене в злісних, лайливих статтях. Під час воєнного лихоліття я був противником війни, а потім, при нагоді, нагадував своїм землякам, що треба бути спокійними, терплячими, людяними, не боятися самокритики, і цим накликав на себе гнів ура-патріотів — вони цькували мене дедалі гостріше, дурніше й запекліше. І ось знов з'явилася така стаття, кепськє написана, — редактор зліпив її наполовину з своїх власних фраз, а наполовину з накрадених по газетах такого самого напрямку. Відомо, що ніхто не пише так погано, як оборонці застарілих ідеологій, і ніхто не робить свою справу так брудно й несумлінно, як вони. Герміна прочитала статтю й довідалася з неї, що Гаррі Галлер — підришний елемент, безбаченко, і що, звичайно, батьківщина не знатиме добра, поки терпітиме в себе таких людей і такі думки, дозволятиме засмічувати голови молодого покоління сентиментальними гуманістичними ідеями, замість готувати його до війни й до реваншу.

— Це про тебе? — слитала Герміна й показала на моє прізвище. — Ти нажив собі добрих ворогів, Гаррі. Тебе ця писанина дратує?

Я прочитав кілька рядків. Там було те, що й завжди, за довгі роки я вже стільки начитався тих стереотипних лайливих слів, що вони мені остогидли.

— Ні, — сказав я, — не дратує. Я давно до такого звик. Я кілька разів висловив був думку, що кожен народ, навіть кожна окрема людина, замість заколисувати себе брехливими політичними гаслами про «вину й винуватців», повинна пильніше придивитися до себе, спитати себе, наскільки вона сама прислужилася війні і всім іншим світовим злигодням своїми помилками, байдужістю й поганими нахилами, бо це, мабуть, єдиний спосіб уникнути другої війни. Вони мені цього не можуть пробачити, бо в них самих, звичайно, сумління чистісіньке, ніхто з них — ні кайзер, ні генерали, ні великі промисловці, ні політики, ні газетярі — не можуть собі нічого закинути, ніхто ні в чому не винен! Можна подумати, що всюди панує радість і благодать, тільки десяток мільйонів убитих лягло в землю. Мене ця базгранина вже не дратує, Герміно, але часто засмучує. Дві третини моїх земляків читають такі газети, кожного ранку й вечора ковтають цю їжу, шодня їх обробляють, застерігають, нацьковують, викликають у них невдоволення й злість, і мета всього цього єдина — знову війна, ще одна війна, яка, мабуть, буде ще страшнішою за попередню. Все ясно й просто, кожна людина могла б зрозуміти це, могла б дійти до такого самого висновку, якби трохи подумала. Але ніхто не хоче думати, ніхто не хоче уникнути війни, ніхто

не хоче вберегти себе й своїх дітей від нової бойни з мільйонами жертв, якщо цього не можна досягти дешевшою ціною. А трохи подумати, заглянути в свою душу, спитати себе, скільки твоєї вини в тому лихові, що робиться в світі, наскільки ти сам причетний до нього, — цього, бач, ніхто не хоче! І так буде й далі, тисячі людей день у день завзято угноювагимуть ґрунт для нової війни. Відколи я переконався в цьому, мене охопив розпач, я став наче паралізований. Я більше не маю жодних ідеалів, не маю батьківщини — все це тільки декорація для тих людей, що готують нову бойню. Дарма міркувати, казати чи писати про щось гуманне, дарма виношувати в голові благородні думки — на двох чи трьох людей з такими поглядами припадають щоденно тисячі газет, журналів, промов, відкритих і таємних зборів, які прагнуть до цілком протилежного і домагаються свого.

Герміна уважно слухала мене.

— Так, — врешті мовила вона, — мабуть, ти маєш рацію. Звичайно, війна знов буде, не треба й газет читати, щоб дійти до такого висновку. І, звичайно, є чого сумувати, але чи варто? Це те саме, що сумувати, думаючи про смерть. Бо хоч би ти що робив, хоч би як боровся, а колись неодмінно помреш. Боротися зі смертю, любий Гаррі, завжди дуже гарно, шляхетно, похвально й почесно, і так само почесно боротися з війною. Проте це завжди безнадійне донкіхотство.

— Може, це й правда, — палко сказав я, — але від такої правди, — що ми однаково всі помremo, а тому хай буде, що буде, — життя наше стане банальним і безглуздим. Отже, нам треба все відкинути, зректися поривань духу, всіх прагнень, всякої гуманності, визнати владу шанобливого й грошей і за кухлем пива чекати чергової мобілізації?

Герміна дивилася на мене якось чудно: весело, глузливо, співчутливо й прихильно, і водночас її погляд був значущий, мудрий і безмежно поважний.

— Не треба нічого зрікатися, — материнським тоном мовила вона. — І твоє життя ще не стане банальним і безглуздим, коли ти знатимеш, що твоя боротьба буде марною. Набагато банальніше, Гаррі, боротися за щось добре, ідеальне і вважати, що його неодмінно треба досягти. Хіба можна досягти ідеалу? Хіба ми, люди, живемо для того, щоб перемогти смерть? Ні, ми живемо, щоб боятися її, а крім того, й любити її, і саме завдяки смерті наше коротеньке життя час від часу спалахує так яскраво. Ти як дитина, Гаррі. А тепер будь слухняний і ходи зі мною, в нас багато роботи. Сьогодні я не хочу більше нічого чути ні про війну, ні про газети. А ти?

О так, з мене теж було вже досить війни й газет.

Ми разом пішли — це був наш перший спільний вихід у місто — до магазину музичних інструментів і почали оглядати грамофони. Ми перебирали їх, пробували, як вони грають, і коли знайшли такий, що влаштував нас, гарний і дешевий, я сказав, що купую його. Але Герміна не хотіла поспішати. Вона стримала мене й повела в другий магазин. Там ми теж оглянули й прослухали грамофони всіх марок і розмірів, від найдорожчих до найдешевших, і аж тепер вона погодилась вернутися до першого магазину й купити той, що ми вибрали.

— Бачиш, — мовив я, — хіба не простіше було взяти його відразу?

— Ти так думаєш? А може, завтра ми побачили б в іншій вітрині такий самий грамофон, але на двадцять марок дешевший. До того ж

приємно щось купувати, а приємність треба розтягати якнайдовше. Тобі ще багато чого треба вчитися.

Посильний відніс грамофон до мого помешкання.

Герміна докладно оглянула мою кімнату, похвалила камін і канапу, попробувала, чи зручно сидіти на стільцях, подивилася деякі книжки й надовго спинилася перед фотографією моєї коханки. Грамофон ми поставили на комод між двома купами книжок. І ось почалося моє навчання. Герміна поставила пластинку з фокстротом, показала мені перші кроки, взяла мене за руку й почала водити. Я покірно тупав за нею, чіплявся за стільці, слухав її накази, не розуміючи їх, наступав їй на ноги. Я був пильний, але незграбний учень. Після другого танцю вона впала на канапу й засміялася, як дитина.

— Господи, який ти неповороткий! Просто йди собі, наче ти гуляєш! Зовсім не треба напружуватись. Мені здається, що ти вже навіть упрів? Ну, то відпочиньмо хвилин п'ять! Бачиш, танцювати, коли вмієш, так само легко, як думати, а вчитися танцювати ще набагато легше, ніж учитися думати. Тепер ти дивитимешся спокійніше на те, що люди не вчаться думати, а воліють називати шановного пана Галлера зрадником батьківщини і спокійно чекати, коли почнеться друга війна.

Через годину вона пішла, запевнивши мене, що наступного разу я вже танцюватиму краще. Я думав інакше і був дуже розчарований своєю тупістю й незграбністю. Я за цю годину взагалі нічого не навчився,— принаймні так мені здавалося,— й не вірив, що далі справи підуть краще. Ні, танці потребують здатностей, яких я зовсім не мав: радості, невинності, легковажності, грації. Що ж, я й думав, що цим скінчиться.

Але дивно — другого разу я справді танцював краще і навіть мав від того задоволення, а наприкінці лекції Герміна заявила, що фокстрот я вже вмю танцювати. Та коли вона зробила з цього висновок, що завтра я маю танцювати з нею в ресторані, я перелякався й почав завзято відмовлятися. Вона холодно нагадала, що я заприсягнувся слухатись її, і тому запросила мене на завтра на чай до готелю «Балансе».

Того вечора я лишився вдома, хотів читати й не міг. Я боявся завтрашнього дня. Мене жахала думка, що я, літній, несміливий, вразливий дивак, маю не тільки вчашати до нудної модерної танцювальної зали з джазовою музикою, а й вдавати з себе танцюриста серед чужих людей, насправді не вмючи й кроку ступити. І признаюся, що хоч я сам сміявся з себе і соромився перед самим собою, а все ж накрутив у своєму тихому кабінеті грамофон і обережно, в самих шкарпетках, заходився повторювати фокстрот.

У готелі «Балансе» другого дня грав невеличкий оркестр. Гостям подавали чай і віскі. Я спробував підкупити Герміну, запропонував їй печиво, пляшку доброго вина, але вона була неблаганна.

— Ти сьогодні прийшов сюди не розважатися. Це для тебе урок танців.

Мені довелося танцювати з нею два чи три рази, а в перерві між танцями вона познайомила мене з саксофоністом, смагливим вродливим юнаком іспанського або південноамериканського походження, що, як вона казала, вмів грати на всіх інструментах і знав усі мови світу. Цей сеньйор, видно, був дуже добре знайомий з Герміною і приятелював з нею. Перед ним стояли два саксофони різного розміру, він навпереміну дув у них, а тим часом його чорні блискучі очі пильно й задово-

лено стежили за танцюристами. На свій подив, я відчув ніби якісь ревності до цього безневинного, вродливого музиканта, не ревності закоханого, бо ж про кохання між мною і Герміною не було навіть мови, а швидше духовні ревності: мені здавалося, що він не зовсім вартий того зацікавлення, тієї особливої уваги, навіть пошани, яку вона до нього виявляла. «Чудні я тут заведу знайомства»,— невдоволено подумав я.

Потім Герміну раз по раз почали запрошувати до танцю інші. Я сидів сам біля столика з чашкою чаю і слухав музику, ту музику, яку досі не міг терпіти. «Господи боже,— думав я,— отже, тепер мені доведеться бувати, почувати себе як дома в цьому світі, такому чужому й огидному мені, в світі нероб і шукачів розваг, який я досі так старанно обминав і так глибоко зневажав, у цьому прилизаному, стереотипному світі мармурових столиків, джазової музики, кокоток і комівояжерів!» Я похмуро сьорбав чай і дивився на цей півсвіт. Увагу мою привернули дві вродливі дівчини, обидві добрі танцюристки. Я з подивом і заздрістю спостерігав, як пружно, гарно, весело і впевнено рухаються вони в танці.

З'явилася Герміна і знов напала на мене, почала мене картати, що я не для того сюди прийшов, щоб сидіти насупившись біля столика. Треба набратися духу й танцювати. Що, я нікого не знаю? А навіщо мені когось знати? Невже тут немає жодної дівчини, яка б мені подобалася?

Я показав їй на одну з тих двох дівчат, що недавно привернули мою увагу. Вона саме зупинилася недалеко від нас. Ця була ще вродливіша за свою товаришку — з коротко підстриженим буйним білявим волоссям, з ніжними округлими руками, в гарній оксамитовій сукні. Герміна звеліла, щоб я негайно підійшов до чарівної незнайомки й запросив її до танцю. Я почав завзято опиратися.

— Ну як же я запрошу її? — жалібно мовив я. — Якби я був вродливим юнаком! А то такий старий і незграбний йолоп, що навіть не вміє танцювати, — та вона мене висміє!

Герміна зміряла мене зневажливим поглядом.

— А що я тебе можу висміяти, тобі, звичайно, байдуже. Який же ти боягуз! Кожен ризикує, що його можуть висміяти, коли підходить до дівчини. Це як лотерея. То ж ризикни, Гаррі, в найгіршому разі тебе висміють. А то я перестану вірити, що ти вмієш слухатись.

Вона не хотіла поступитися. Коли музика знов заграла, я збентежено підвівся й підійшов до дівчини.

— Взагалі мене вже запрошено,— мовила вона, зацікавлено звівши на мене великі, ясні очі,— але мій партнер, видно, застряв у барі. Ну, ходімо!

Я обняв її і зробив перші кроки, ще здивований тим, що вона мені не відмовила. Вона швидко помітила, як я танцюю, і повела мене сама. Танцювала вона чудово, і мене захопив її ритм. Я забув усі правила і просто полинув за нею. Я відчув її тугі стегна, швидкі, пружні коліна і, дивлячись у її молоде, осяйне обличчя, признався, що я танцюю вперше в житті. Вона підбадьорливо всміхалася, відповідаючи на мої захоплені погляди і компліменти не словами, а легенькими, граційними рухами, які ще дужче запалювали й зближували нас. Захоплений, щасливий, я міцно тримав правою рукою її за стан, наслідував кожен порух її ніг, рук, плечей і, на свій подив, жодного разу не наступив їй на ногу. Коли музика замовкла, ми обоє стояли й плескали в долоні, аж

поки танець не заграли ще раз; і я, закоханий, сповнений побожного захвату, знов старанно повторив увесь ритуал.

Коли танець скінчився,— мені здавалося, надто швидко,— вродлива дівчина в оксамитовій сукні залишила мене, і біля мене раптом знов з'явилася Герміна, що весь час дивилася на нас.

— А бачиш? — схвально мовила вона й засміялася.— Ти помітив, що жіночі ноги — це не те, що ніжки стола? Браво! Тепер ти вже, слава богу, фокстрот умієш танцювати, завтра візьмемося до бостона. А за три тижні буде бал-маскарад у «Глобусі».

Оркестр перепочивав, і ми посідали. До нас підійшов чарівний саксофоніст, пан Пабло, кивнув головою і сів біля Герміни. Він, видно, був її близьким приятелем. Але мені, признаюся, того першого вечора він зовсім не сподобався. Він був гарний, нічого не скажеш, стрункий і вродливий, але більше ніяких достоїнств я в ньому не бачив. Поліглотство його теж було дуже поверхове, він, власне, взагалі нічого не говорив, тільки показував окремі, найуживаніші слова: «прошу», «дякую», «так», «звичайно» тощо, які він, щоправда, знав багатьма мовами. Сеньйор Пабло не тільки нічого не говорив, а, мабуть, майже нічого й не думав. Його справою було дути в саксофон у джазовому оркестрі, і їй, здається, вродливий кабальєро віддавався з любов'ю й пристрастю. Часом, граючи, він раптом починав плескати в долоні чи якимось інакше виявляти свій захват, наприклад, голосно тягнув, немов співаючи: «О-о-о», «Га-га-га», «Алло!» Крім гри на саксофоні, він, мабуть, не був здатний ні до чого в світі. З нього досить було мати вродливе обличчя, подобатися жінкам, носити наймодніші комірці й краватки і багато пернів на пальцях. Він сидів біля нас, усміхався, поглядав на свій годинник і дуже спритно скручував цигарки,— така була його манера поводитись у товаристві. В його темних, гарних очах креола, в його кучерявій голові не жила ніяка романтика, не зринали ніякі проблеми, ніякі думки. Приглянувшись до нього зблизька, я побачив, що цей прекрасний екзотичний напівбог був задоволеним собою, трохи розпещеним молодиком з приємними манерами, та й годі. Я завів з ним мову про його інструмент і про тембр у джазовій музиці. Інший на його місці побачив би, що мав справу з давнім шанувальником і знавцем музики. Але його ця тема зовсім не зацікавила. І поки я, з ввічливості до нього, чи, власне, до Герміни, сказати б, закладав теоретичні основи джазу, він невинно всміхався, не звертаючи ніякої уваги на мої зусилля. Мабуть, він і гадки не мав, що до джазу і крім джазу існувала ще якась інша музика. Він, безперечно, був милий, гарний хлопець. Його великі порожні очі чарівно всміхалися, але в нас із ним, здавалося, не могло бути нічого спільного,— все, що для нього було важливим і священним, для мене не мало ніякого значення. Ми походили з протилежних частин світу і не мали жодного спільного слова. (Та згодом я довідався від Герміни дивну річ. Вона розповіла мені, що Пабло після цього вечора сказав їй, щоб вона ставилася до мене якомога лагідніше, бо я дуже нещасний. І коли вона спитала, з чого він зробив такий висновок, він сказав: «Бідний, бідний чоловік. Глянь, які в нього очі! Він не вміє сміятися!»)

Коли темноокий музикант залишив нас і оркестр заграв знов, Герміна підвелася.

— Тепер ти можеш знову потанцювати зі мною, Гаррі. Чи вже не хочеш?

Цього разу я з нею теж танцював легше, вільніше й радісніше, а все ж не так захоплено, забувши про все на світі, як із тією дівчиною. Герміна захотіла, щоб я її вів, і ніжно, легко, мов пелюстка квітки, повторювала кожен мій порух. Тепер я і в ній відчував і знаходив усю ту звабу, що хвилями напливала на мене, вона теж духмяніла жінкою і коханням, її танець теж ніжно й інтимно співав чарівну, закличну пісню статі,— а все ж таки я не міг зовсім вільно й щиро відповісти на цей поклик, не міг цілком забутись і віддатися. Герміна була мені надто близька, була моєю товаришкою, сестрою, моїм двійником, вона була схожа і на мене самого і на мого приятеля з юнацьких років Германа, мрійника, поета, натхненного товариша моїх інтелектуальних злетів і захоплень.

Коли я потім сказав їй про це, вона відповіла:

— Я знаю це, добре знаю. Та однаково я ще тебе закохаю в себе. Але нема чого поспішати. Поки що ми товариші й сподіваємося зійтись ближче, бо пізнали одне одного. Тим часом будемо вчитися одне в одного і разом розважатися. Я покажу тобі свій маленький театр, навчу тебе танцювати, діставати якусь втіху від життя і бути легковажним, а ти познайомиш мене з своїми думками і трохи передаси мені свого знання.

— Ох, Герміно, що я тобі можу передати? Ти знаєш куди більше за мене. Ти дивовижна людина, дивовижна жінка! В усьому ти мене розумієш і переважаєш. Невже я для тебе щось означаю? Невже тобі зі мною не нудно?

— Я не люблю, як ти кажеш так. Згадай той вечір, коли ти, розбитий, охоплений розпачем, тікаючи від своєї муки й самоти, потрапив мені на очі й став моїм товаришем! Як ти гадаєш, чому я тоді звернула на тебе увагу і зрозуміла тебе?

— А чому? Скажи, Герміно!

— Бо я така сама, як і ти. Така ж самотна, як ти, і так, як ти, не дуже люблю і не дуже ціню життя, людей і себе. Завжди є люди, що ставлять до життя найвищі вимоги і не вміють миритися з його дурістю і брутальністю.

— Правда! — вигукнув я здивовано. — Я розумію тебе, мій друже, ніхто тебе не розуміє так, як я. І все ж ти для мене загадка. Ти так чудово опанувала життя, так умієш ловити найдрібніші його насолоди, ти такий майстер жити. Як же ти можеш страждати від життя? Як ти можеш впадати в розпач?

— Я не впадаю в розпач, Гаррі, але страждати навчилася, ще й як навчилася. Ти дивуєшся, що я нещаслива, хоч так гарно вмію танцювати й ковзати по поверхні життя. А я дивуюся, що ти такий розчарований життям. Адже тобі знайомі найглибші й найкращі прояви людського духу, ти вільно відчуваєшся в мистецтві, в царині думки! Тому ми й знайшли одне одного, тому ми стали братом і сестрою. Я тебе вчитиму танцювати, розважатись, усміхатися і все ж таки не бути щасливим. А від тебе вчитимусь мислити, пізнавати і все ж таки не бути щасливою. Ти знаєш, що ми обоє діти диявола?

— Так, знаю. Диявол — це дух, а ми його нещасні діти. Ми випали з природи і висимо в порожнечі. Але я тепер ось що згадав: у «Трактаті про Степового Вовка» — я тобі розповідав про нього — щось написано про те, що Гаррі тільки уявив собі, начебто він має дві душі, складається з двох осіб. А насправді начебто в кожній людині є десять, сто, тисяча душ.

— Це мені дуже подобається! — мовила Герміна.— Ти, наприклад, у царині духу досяг вершини, зате в різних дрібних життєвих штуках дуже відстав. Мислителеві Гаррі сто років, а танцюристові заледве півдня віку. Ось його ми й будемо виховувати і всіх його маленьких братиків, що, так само, як і він, лишилися малими, дурненькими й нерозвиненими.— Вона, усміхаючись, дивилася на мене. І враз тихо спитала зовсім іншим тоном: — То як, сподобалась тобі Марія?

— Яка Марія?

— Та, що ти з нею танцював. Гарна дівчина, дуже гарна. Я помітила, що ти в неї трохи закохався.

— Ти хіба її знаєш?

— О, ми добре знайомі. Вона тобі дуже припала до серця?

— Вона мені сподобалась, і я був радий, що вона так поблажливо поставилась до мого танцю.

— Наче це й усе! Ти повинен трохи позалицятися до неї, Гаррі. Вона дуже гарна й добре танцює, і ти вже в неї закоханий. Мені здається, що ти матимеш успіх.

— Далєбі, я до цього не прагну.

— Тепер ти трохи брешеш. Я знаю, що в тебе десь є коханка, з якою ти зустрічаєшся разів зо два на рік, щоб потім полаятися з нею. Звичайно, дуже мило, що ти хочеш лишитися вірним тій своїй дивній приятельці, але дозволь мені не ставитись до цього так серйозно! Я взагалі маю підозру, що ти ставишся до кохання занадто серйозно. Стався, як хочеш, плекай собі ідеальне кохання скільки завгодно, це твоя справа, мені байдуже. Але не байдуже мені інше: я хочу, щоб ти трохи краще пізнав усі дрібні, веселі життєві штуки. Тут я буду твоєю вчителькою, кращою за твою ідеальну коханку, будь певен! Тобі просто необхідно знов поспати з гарною дівчиною, Степовий Вовче.

— Герміно,— з мукою в голосі мовив я,— глянь-бо на мене, я ж старий і сивий!

— Ти не старий, ти хлопчак. І так само, як ти був надто ледачий, щоб навчитись танцювати, аж поки мало не спізнився, так само ти надто ледачий, щоб навчитись кохати. Ідеальне й трагічне кохання ти, напевне, знаєш, вивчив його досконало, я не сумніваюся! А тепер ти трохи навчишся звичайного кохання, людського. Початок ти вже зробив, тебе вже можна буде скоро повести на бал. Але спершу треба навчитись танцювати бостон. Завтра ж почнемо. Я прийду о третій. До речі, як тобі подобається наша музика?

— Дуже подобається.

— Бачиш, ти робиш успіхи, чогось навчився. Досі ти всієї цієї танцювальної джазової музики терпіти не міг, вона для тебе була надто поверхова й легковажна. А тепер ти сам побачив, що до неї не треба ставитись так нетерпимо, що вона може бути дуже гарною і приємною. Між іншим, без Пабло весь оркестр був би нічого не вартий. Він керує ним і додає йому вогню.

Так само, як грамофон отруїв атмосферу аскетичної духовності в моєму кабінеті, як американські танці чужорідним тілом вдерлися в мій виплеканий музичний світ, розладнуючи і навіть руйнуючи його, так з усіх боків у моє чітко окреслене, замкнене життя вривалося нове, страшне, нищівне. «Трактат про Степового Вовка» й Герміна мали рацію з своїм ученням про тисячу душ: щодня поряд зі старими ду-

шами в мені з'являлося ще й кілька нових, домагалися свого, зчиняли галас, і я виразно, наче на картині, побачив, якою ілюзією було те, що я досі вважав своєю особистістю. Я надавав великого значення лише тим небагатьом здібностям і навичкам, які випадково мав, і створив такий свій образ, жив таким життям, наче був тільки високоосвіченим фахівцем у галузі поезії, музики й філософії, а решту свого «я», весь той хаос здібностей, імпульсів і прагнень, вважав обтяжливим і прозвав його «степовим вовком».

А проте цей відхід від моєї ілюзії, це розщеплення моєї особистості аж ніяк не можна було назвати тільки приємною і цікавою пригодою. Навпаки, часто це був болісний, майже нестерпний процес. Інколи грамофон жорстоко різав мені слух у кімнаті, де все було настроєне на інший тон. І не раз, танцюючи уанстеп у якомусь модному ресторані серед елегантних гульвіс і авантюрників, я почував себе зрадником усього того, що раніше мені здавалося в житті гідним пошани, святим. Якби Герміна хоч на тиждень лишила мене самого, я зразу ж відмовився б від цієї тяжкої, смішної спроби стати гульвісою. Але Герміна не спускала мене з ока. Хоч я й не щодня бачився з нею, вона однаково весь час пильнувала мене, вела, охороняла, контролювала,— хоч і читала, усміхаючись, у мене на обличчі сердиті бунтівні думки і бажання втекти.

Чим більше розпадалося те, що я раніше звав своєю особистістю, тим краще я розумів, чому, незважаючи на весь свій розпач, я так жахався смерті, розумів, що цей огидний, ганебний страх перед смертю був часткою мого давнього, міщанського, фальшивого ества. Я піддавав критиці кожну рисочку колишнього пана Галлера, обдарованого письменника, знавця Моцарта й Гете, автора цікавих розвідок про метафізику мистецтва, про геніальність і трагічність, про гуманізм, меланхолійного відлюдника із заставленої книжками келії, і всюди йому було що закинути. Цей талановитий і цікавий пан Галлер, хоч він проповідував розважність, людяність і протестував проти жорстокості війни, але сам під час війни не наражав себе на розстріл, дарма що такий кінець логічно впливав з його світогляду, а знайшов спосіб якось пристосуватися, звичайно, дуже пристойний, шляхетний спосіб, але все ж таки компроміс. Далі: він був противником держави й експлуатації, але тримав у банку чимало акцій великих промислових підприємств і з чистим сумлінням жив на проценти з них. І так було з усім. Хоч Гаррі Галлер зневажав світ, одягався в чудову тогу ідеаліста, романтичного самітника й грізного пророка, а проте в душі він був буржуа, йому не подобалося своє й Гермініне життя, його сердило, що він марнує за танцями в ресторанах ночі й дарма витрачає там гроші, він відчував муки сумління і палко мріяв аж ніяк не про звільнення і вдосконалення, а навпаки — про повернення в ті затишні часи, коли його інтелектуальні вправи давали йому ще втіху і славу. Так само й читачі газет, яких він зневажав і висміював, мріяли про повернення в ідеальні передвоєнні часи, бо це було зручніше, ніж учитися на своїх стражданнях. Тьху, що то був за тип, той чортів Галлер! А проте я чіплявся за нього чи, швидше, за його вже майже розбиту маску, за його кокетування з інтелектуальними проблемами, за його міщанський страх перед невпорядкованим і випадковим (до якого належала й смерть) і глузливо, заздрісно порівнював нового Гаррі, який ще тільки народжувався, трохи несміливого, кумедного дилетанта з танцювальних зал із тим колишнім, фальшиво-ідеальним образом Гаррі,

в якому я за цей час виявив усі ті неприємні риси, що колись роздратували мене в гравюрі Гете з професорового салону. Той давній Гаррі сам був таким по-міщанському ідеалізованим Гете, таким собі інтелектуальним героєм з надто шляхетним поглядом, він аж світився від своєї величі, духовності й гуманності, наче змашений елеєм, майже зворушений благородством своєї душі! Але тепер цей чудовий образ був весь подірваний, ідеальний пан Галлер стягнутий з свого постаменту. Він тепер скидався на пограбованого вуличними злодіями вельможу в подертих штанах, якому найрозумніше було б удати, що це його власне дрантя, а він іде так, наче на ньому й досі висять ордени, і плаксиво претендує на втрачену гідність.

Я весь час зустрічався з музикантом Пабло, і моя думка про нього мала змінитися вже хоча б тому, що Герміна дуже любила його й радо була в його товаристві. В мене лишилося враження про Пабло, як про гарного нікчому, марнославного красунчика, задоволену дитину, яку не хвилюють ніякі проблеми, яка радісно дме в свою куплену на ярмарку дудку і яку легко тримати в руках похвалою і шоколадом. Але Пабло не цікавило, що я думаю про нього, йому було так само байдуже до моїх оцінок, як і до моїх музичних теорій. Він ввічливо й привітно слухав мене, усміхаючись, а проте ніколи не давав справжньої відповіді. Та все-таки, здавалось, я його чимось зацікавив, він явно намагався мені сподобатись, виявити мені свою прихильність. Одного разу, коли я під час такої марної розмови роздратувався і мало не сказав йому якоїсь брутальності, він вражено й сумно глянув мені в обличчя, взяв мене за руку, погладив її і запропонував мені понюхати якогось порошку з маленької позолоченої коробочки,— сказав, що мені від цього покращає. Я запитливо глянув на Герміну, вона кивнула головою, і я взяв з коробочки пучку порошку й понюхав. Справді, я скоро повеселішав і відчув себе бадьорішим: мабуть, у порошок було трохи кофеїну. Герміна розповіла мені, що Пабло має багато таких порошоків, таємно дістає їх звідкись і часом дає своїм друзям. Він чудово вміє змішувати й дозувати їх, щоб вони або приглушували біль, або допомагали заснути, або навітьовали приємні сни, веселий настрій, любовну жагу.

Якось я зустрів його на набережній, і він пішов зі мною, вимахуючи тоненькою паличкою з чорного дерева, окованою сріблом. Цього разу мені пощастило втягти його в розмову.

— Пане Пабло,— сказав я,— ви Гермінін приятель, а тому я цікавлюся вами. Але, мушу сказати, з вами нелегко підтримувати стосунки. Я вже, наприклад, не раз пробував завести з вами мову про музику,— мені цікаво було б почути ваші думки, може, якісь заперечення. Але ви хоч би слово сказали мені у відповідь.

Він щиро засміявся, і я вперше почув від нього відповідь.

— Бачите, мені здається, що говорити про музику немає ніякого сенсу,— незворушно мовив він.— Я ніколи не говорю про музику. Та й що б я відповів на ваші розумні, правильні зауваження? Адже ви в усьому мали рацію. Але я, бачите, музикант, а не вчений, і не вірю, що в музиці хоч на крихту варто мати рацію. В музиці байдуже, чи хтось має рацію, чи в когось є смак, освіта і таке інше.

— Он як! А що ж у музиці не байдуже?

— Сама гра, пане Галлер. Треба грати стільки, скільки можеш, і так грати, як лише можеш! Ось у чім справа, мосьє. Я можу мати в голові повне зібрання творів Баха й Гайдна і говорити про них най-

розумніші речі, але користі з мене нікому не буде. Та коли я візьму свою трубу й зіграю модний шіммі, то хай той шіммі буде добрий чи поганий, він дасть людям радість, розігріє їм кров і пожене їх у танок. Тільки це й має значення. Гляньте колись на людей у залі тієї миті, коли після довгої перерви знов загримить музика,— як тоді в них блищать очі, як тремтять ноги, як сяють обличчя! Ось для цього й треба грати.

— Дуже добре, пане Пабло. Але є не тільки чуттєва музика, а й духовна. Є не тільки музика, яку виконують цієї хвилини, а й безсмертна, та, що живе й тоді, коли її не грають. Хтось може лежати собі в ліжку й відтворювати в пам'яті мелодію з «Чарівної флейти» або з «Страстей за Матвієм», отже, музика є, хоч ніхто й не грає на скрипці.

— Звичайно, пане Галлер. «Тугу» і «Валенсію» теж багато самотніх мрійливих людей щоночі мовчки відтворюють у пам'яті. Навіть найубогіша друкарка з контори тримає в голові модну мелодію уанстепа й тарабанить на своїх клавішах під його ритм. І добре роблять такі самотники, хай собі втішаються своєю німою музикою, чи то буде «Туга», чи «Чарівна флейта», чи «Валенсія»! Але звідки ці люди беруть свою самотню, німу музику? Від нас, музикантів. Її спочатку треба зіграти, почути, треба, щоб вона ввійшла такому самотникові в кров, перше ніж він подумає про неї вдома в своїй кімнаті й почне мріяти про неї.

— Згода,— холодно сказав я,— і все-таки не годиться ставити на один рівень Моцарта і модний фокстрот. І не однаково, чи ви граєте людям божественну, вічну музику, чи дешеву мелодію-одноденку.

Коли Пабло почув, що я підвищив голос, на обличчі в нього зразу ж з'явилася чарівна усмішка, він пестливо погладив мене по руці й лагідним тоном сказав:

— О, шановний пане, ви маєте цілковиту рацію з тим рівнем. Ставте собі Моцарта, Гайдна і «Валенсію» на який завгодно рівень, я нічого не маю проти! Мені однаковісінько, не я маю вирішувати, що ставити на який рівень, мене ніхто про це не питає. Може, Моцарта гратимуть ще й через сто років, а «Валенсію» забудуть уже через два роки,— на все божа воля. Бог добрий, він усім визначить вік, і кожному вальсові й фокстротові також, він напевне розсудить справедливо. А ми, музиканти, повинні робити свою справу, виконувати свій обов'язок і своє завдання: повинні грати те, чого людям найдужче хочеться цієї хвилини, і грати так гарно, так майстерно, як тільки зможемо.

Я зітхнув і здався. З цим чоловіком дарма було сперечатися.

Дуже часто в мені старе й нове, біль і радість, страх і втіха дивно перепліталися між собою. То я був у раю, то в пеклі, але здебільшого і там, і там заразом. Давній і новий Гаррі то запекло сварилися, то жили в мирі. Часом здавалося, що давній Гаррі остаточно пропав, помер і його поховано, а тоді раптом він знов з'являвся, наказував новому Гаррі, тероризував його, все знав краще за нього, а той соромився, мовчав і тулився до стіни. Іншим часом новий Гаррі брав давнього за горлянку і люто душив його. Скільки тоді було стогону, скільки смертельних сутічок, скільки думок про бритву!

Але часто страждання й щастя напливали на мене однією хвилею. Таку хвилину я пережив через кілька днів після свого першого прилюдного танцю, коли ввечері зайшов до своєї спальні й з невимовним

подивом, страхом і захватом побачив, що на ліжку в мене лежить красуня Марія.

З усіх несподіванок, які мені досі влаштовувала Герміна, ця була найприголомшливіша. Бо я ані на мить не сумнівався, що це *вона* послала мені в ліжко цю райську пташку. Якраз того вечора я не бачив Герміни, бо ходив до собору послухати старовинну церковну музику в доброму виконанні,— це була чудова, сумна мандрівка в моє колишне життя, в країну моєї молодості, у володіння ідеального Гаррі. У високому готичному соборі, сітчасте склепіння якого примарно ожило й рухалося в мерехтливому світлі кількох свічок, я слухав твори Букстегуде, Пахельбеля, Баха і Гайдна, знов ходив улюбленими, давніми стежками, знов чув прекрасний голос співачки, з якою колись приятелював і спів якої не раз давав мені величезну втіху. Звуки старовинної музики, її невмируща гідність і святість збудила в мені піднесення, захват, радість, як колись замолоду. Сумний, відчужений, я сидів на високих хорах, гість на годину в цьому благородному, благословенному світі, що колись був моєю домівкою. Під час виконання одного дуету Гайдна на очах у мене раптом виступили сльози, я не дочекався кінця концерту, відмовився від думки про зустріч із співачкою (о, скільки чудесних вечорів провів я з артистами після таких концертів!), нишком вийшов з собору і стомлено подався нічними вуличками, на яких то тут, то там за вікнами ресторанів джазові оркестри грали мелодії з теперішнього мого життя. О, яким прикритим непорозумінням стало моє життя!

Тієї ночі, блукаючи містом, я довго міркував про свій дивний зв'язок з музикою. Мені не вперше спадало на думку, що такий самий зворушливий, але й фатальний зв'язок з музикою мають усі німецькі інтелектуали, що це їхня доля. В німецькому інтелекті панує матриархат, природний зв'язок у формі гегемонії музики, якого не знає жоден інший народ. Ми, інтелектуали, замість мужньо боротися з цією тенденцією і домагатися покори й послуху інтелектові, логосові, слову, всі мріємо про мову без слів, яка б висловлювала невимовне й надавала форми тому, що її не має. Замість якомога вірніше й сумлінніше грати на своєму інструменті, німецький інтелектуал завжди бунтує проти слова й глузду і кокетує з музикою. І, розкошуючи в володіннях музики, серед чудесних, солодких звукових образів, серед прекрасних почуттів і настроїв, які ніколи не змушують, щоб їх втілювали в життя, німецький інтелект забуває про безліч своїх справжніх завдань. Ніхто з нас, інтелектуалів, не чуває себе добре в дійсності, ми для неї чужинці й вороги. Тому і в нашій німецькій дійсності, в нашій історії, в нашій політиці, в нашій громадській думці роль інтелекту така мізерна. Так, я часто міркував про це і не раз відчував палке бажання брати участь у творенні дійсності, бути активним і відповідальним за щось, замість того щоб завжди цікавитися самою тільки естетикою та мистецькими й інтелектуальними вправами. Та щоразу кінчалося тим, що я відмовлявся від цих намірів і скорявся долі. Панове генерали й промисловці мали цілковиту рацію: з нас, інтелектуалів, було мало пуття, ми були нікому не потрібною, ворожою дійсністю, безвідповідальною публікою, дотепними базіками. Тьху, хай йому чорт, де бритва?

Так я нарешті повернувся додому. В душі моїй ще лунала музика, голова моя була сповнена важкими думками, а серце — сумною і розпачливою тугою за життям, за дійсністю, за якимось сенсом, за тим, що

я безповоротно втратив. Я піднявся сходами, ввімкнув у кімнаті світло й спробував трохи почитати, але даремно. Я згадав про те, що маю завтра ввечері йти на віскі й на танці до бару «Сесіль», і відчув гірку злість не тільки на себе, а й на Герміну також. Хай навіть вона щиро хотіла мені добра, хай навіть вона чудова жінка,— але хай би краще дала мені тоді пропасти, не втягувала мене в цей шалений, далекий мені галасливий світ розваг, де я завжди буду чужим і де найкраще, що є в мені, принижувалося й сходило нанівець!

Я сумно погасив світло, зайшов до спальні й почав роздягатися. Враз мене спантеличив якийсь незвичний запах, легенький дух парфумів. Я озирнувся й побачив, що на моєму ліжку лежить красуня Марія, усміхаючись і трохи злякано дивлячись на мене великими блакитними очима.

— Маріє! — мовив я. І найперше подумав, що господиня відмовила б мені в помешканні, якби дізналася про це.

— Я прийшла,— тихо сказала вона.— Ви сердиті на мене?

— Ні, ні. Бачу, Герміна дала вам ключа. Авжеж.

— О, ви таки сердиті. То я піду собі.

— Ні, Маріє, лишіться! Тільки я сьогодні дуже сумний, не можу бути веселим, хіба, може, завтра.

Я трохи схилився до неї. Тоді вона обхопила мою голову великими, міцними долонями, притягла до себе й поцілувала. Я сів на ліжку, взяв її за руку й попросив говорити тихо, щоб нас ніхто не почув. Я дивився в її гарне молоде обличчя, що, мов дивовижна велика квітка, лежало на моїй подушці. Вона повільно притулила мою руку до своїх губів, потім засунула її під ковдру й приклала до теплих грудей, що рівно здійсмалися й опускались.

— Тобі не треба бути веселим,— мовила вона.— Герміна вже сказала мені, що в тебе якийсь горе. Це кожен може зрозуміти. Я ж тобі ще й досі подобаюся, так? Бо недавно, як ми танцювали, я тобі дуже подобалась.

Я почав цілувати її в очі, в уста, в шию і в груди. Хвилину тому я ще дорікав Герміні й сердився на неї, а тепер тримав у руках її подарунок і був їй вдячний. Маріїні пестощі не ображали чудової музики, яку я сьогодні слухав, вони були гідні її, були її завершенням. Я поволі відгортав ковдру, аж поки доцілував її до ніг. Коли я лягав біля неї, її схоже на квітку обличчя всміхалося до мене мудро й лагідно.

Цієї ночі біля Марії я спав недовго, але мій сон був глибокий і спокійний, як у дитини. А в перервах між сном я пив її гарну, веселу молодість, а з тихих розмов довідався багато цікавого про її і Гермініне життя. Я дуже мало знав про таке життя, досі я тільки в театральному світі часом зустрічав таких людей, і жінок, і чоловіків, що жили наполовину для мистецтва, а наполовину для розваг. І аж тепер я заглянув трохи глибше в це незвичайне, дивно невинне, дивно зіпсоване життя. Ці дівчата, що здебільшого походили з незаможних родин, були надто розумні й надто гарні, щоб цілий вік триматися якогось погано оплачуваного нудного місця в конторі, і всі жили то з тимчасових заробітків, то з своєї вроди й привабливості. Часом вони по кілька місяців сиділи за друкарською машинкою і жили в комірчині під дахом, а часом ставали коханками заможних нероб, отримували кишенькові гроші й подарунки, ходили в хутрі, їздили в машинах і мешкали в «Гранд-готелі», і хоч їм не раз траплялася нагода вигідно вийти за-

між, вони ніколи не квапились до такого заміжжя. Деякі з них мали холодну вдачу й дарували свою ласку неохоче, тільки за гроші, і то за великі. Інші, й серед них Марія, були незвичайно щедрі на любов, не могли жити без неї; вони жили тільки задля любові й завжди мали поряд з офіційним приятелем, який їх утримував, ще й інші любовні зв'язки. Старанні й працьовиті, дбайливі й легковажні, розумні і все ж таки бездумні, ці метелики жили дитячим і водночас витонченим життям, незалежні, не кожному приступні, сподіваючись на щастя й на попутний вітер, закохані в життя, а проте набагато менше чіпляючись за нього, ніж міщани, завжди готові піти за казковим принцом у його замок, завжди десь у глибині душі певні, що їх чекає тяжкий і сумний кінець.

Тієї першої чудесної ночі і протягом наступних днів Марія багато чого навчила мене, не тільки чарівної любовної гри й нових чуттєвих розкошів, а й нового розуміння кохання, нових поглядів на нього. Світ танцювальних зал і закладів для розваг, кінотеатрів, барів і готельних ресторанів, у якому я, самітник і естет, усе ще вбачав щось неповноцінне й принизливе, для Марії, Герміни та їхніх приятельок був просто світом, ані добрим, ані поганим, ані бажаним, ані ненависним. У цьому світі квітло їхнє коротке, сповнене палкого очікування життя, в ньому вони почували себе наче вдома і знали всі його стежки. Вони любили шампанське або спеціальні страви в ресторанах так, як хтось із нас любить якогось композитора чи поета, і сприймали новий модний танець або сентиментальну, солодкуву пісеньку якогось естрадного співака з таким самим захватом і розчуленням, як хтось із нас Ніцше чи Гамсуна. Марія розповідала мені про вродливого саксофоніста Пабло і про американську пісеньку, яку він їй часом співав, і в голосі її бринів захват, подив і любов, які мене зворушували й чарували куди більше, ніж екстаз якоїсь високоосвіченої особи з приводу витончених, благородних мистецьких насолод. Я ладен був захоплюватися разом з нею, байдуже, що то була за пісенька; ніжні Маріїні слова, її жагучий, променистий погляд зробили великі проломи в моїй естетиці. Звичайно, були якісь вершини краси, невелике число виняткових явищ мистецтва на чолі з Моцартом, які, здавалося мені, стояли поза всякими сумнівами й суперечками, але де була їхня межа? Хіба всі ми, знавці і критики, не палали в молодості любов'ю до мистецьких творів і до митців, які нам сьогодні здаються сумнівними або просто негарними? Хіба в нас не було такого з Лістом, з Вагнером, а в багатьох навіть з Бетховеном? Хіба Маріїне палке, дитяче захоплення пісенькою з Америки не було таким самим чистим, гарним, безперечно високим мистецьким переживанням, як розчулене охкання якогось професора над «Трістаном» чи екстаз якогось диригента з приводу Дев'ятої симфонії? І чи не дивно, що ці мої думки так збігалися з поглядами пана Пабло, чи не визнавав я цим, що він має рацію?

Марія теж, видно, дуже любила красеня Пабло.

— Він приємна людина, — мовив я, — і мені також дуже подобається. Але скажи мені, Маріє, як ти можеш водночас із ним любити ще й мене, нудного старого чоловіка, негарного, вже навіть сивого, що не вміє ані грати на саксофоні, ані співати англійських любовних пісень?

— Не кажи дурниць! — вилаяла мене вона. — Що тут незрозумілого? Ти теж подобаєшся мені, в тобі також є щось гарне, миле, особливе, тобі не треба бути інакшим, ніж ти є. Навіщо говорити про такі

речі й вимагати звіту? Бачиш, коли ти мене цілуєш у шию чи у вухо, то я відчуваю, що ти любиш мене, що я тобі подобаюся. Ти цілуєш якось трохи несміливо, твої поцілунки ніби кажуть мені: «Він любить тебе, він вдячний тобі за те, що ти гарна». І це дає мені велику, велику радість. А в іншому чоловікові мені подобається цілком протилежне: він цілує мене так, наче я для нього нічого не означаю, наче він робить мені ласку.

Ми знов заснули, а коли я прокинувся, то побачив, що й далі тримаю її в обіймах, свою прекрасну квітку.

І дивно — ця прекрасна квітка все-таки завжди була Гермініним подарунком. Завжди за Марією стояла Герміна, прикриваючись нею, наче маскою. І водночас я раптом згадував Еріку, свою далеку, сердиту коханку, свою бідолашну приятельку. Вона була майже така сама вродлива, як Марія, хоч і не така квітуча й вільна від усяких упереджень і не така обізнана з мистецтвом кохання. Якусь мить образ її, чіткий, овіяний смутком, стояв перед моїми очима, образ жінки, яку я кохав і доля якої тісно переплелася з моєю, потім він канув у сон, у забуття, в далину, за якою я вже трохи жалкував.

Тієї чудової, ніжної ночі переді мною зринуло багато картин з мого життя — і це після того, як я так довго перебував у вбогій порожнечі, де не було жодного образу. Тепер, коли Ерос своїми чарами відкрив у моїй душі ціле потужне джерело образів, коли я усвідомив, яке багате моє життя, скільки в душі бідолашного Степового Вовка було вічних зірок і сузір'їв, у мене аж серце завмерло з захвату й суму. Ніжні, осяйні картини дитинства й образ матері десь мріли, як далекий, безмежно синій гірський хребет; дзвінко лунав хор моїх друзів, починаючи з легендарного Германа, духовного брата Герміні; запашні, неземні, наче вологі водяні квітки на поверхні озера, пропливали образи багатьох жінок, яких я кохав, жадав і оспівував, кохання яких я рідко здобував і рідко намагався здобути. З'явилася й моя дружина, з якою я прожив багато років, від якої навчився, що означає дружба, чвари і покора, до якої, незважаючи на всі життєві знегоди, я завжди мав глибоку довіру, аж до того дня, коли вона, хвора, збожеволіла, раптом збунтувалася й покинула мене, — і я тоді зрозумів, як міцно я її любив і як глибоко довіряв їй, коли її зрада так боляче, на все життя, вразила мою душу.

Ці образи — сотні образів, визначені й невизначені, — всі з'явилися знов, виринули молоді, оновлені, з криниці тієї ночі кохання, і я знов усвідомив те, що в своєму горі давно забув: що вони були моєю властивістю і моїм скарбом, що лишилися неторкнуті, ніде не ділися, стали зірками на небі моїх переживань, які я міг забути, але не міг знищити, які творили сагу мого життя і блиск яких був неперехідною цінністю мого існування. Мое життя було тяжке, воно блукало в лабіринті нещастя, вело до відмови й заперечення, було солоне від сліз усього людства, а проте було горде й багате, навіть у злиднях було королівським життям. І хоч би я й жалюгідно змарнував той короткий залишок дороги, що відділяв ще мене від смерті, ядро мого життя було благородне, воно мало своє обличчя, свою високу мету, спрямоване було не до дрібниць, а до зірок.

Від тієї ночі минув уже якийсь час, відтоді багато що сталося, багато що змінилося, я пам'ятаю тільки дещо з того, що ми казали й що робили, коли нас охоплював шал глибокого, ніжного кохання, і в ті ясні хвилини, коли ми прокидалися з міцного сну після любовного ви-

снаження. А проте тієї ночі я вперше від часу свого занепаду побачив своє життя в неблаганно яскравому світлі і знов переконався, що все випадкове в ньому насправді було моєю долею, що руїни мого буття насправді були уламком божественного. Моя душа знов дихала, очі знов бачили, і бували навіть хвилини, коли я палко вірив, що досить мені тільки зібрати до купи ці розпорошені образи, звести в єдиний образ Гаррі Галлера й Степового Вовка, і я сам увійду в світ образів, стану безсмертним. А хіба це не те, до чого прагне і що пробує досягти кожне людське життя?

Вранці, коли ми з Марією з'їли мій сніданок, я непомітно вивів її з будинку. Того ж таки дня я найняв у сусідньому кварталі кімнатку для наших з нею зустрічей.

Моя вчителька танців Герміна ніколи не забувала про свої обов'язки, і мені довелося опановувати бостон. Вона була сувора й неблаганна, не давала мені пропустити жодної години, бо було вирішено, що я піду з нею на бал-маскарад. Вона попросила в мене грошей на костюм, але не хотіла признатись, який він буде. Відвідати її я не міг, вона ще й досі забороняла мені навіть цікавитись, де вона живе.

Ті дні, що лишилися до бал-маскараду — десь тижнів зо три, — були неймовірно гарні. Мені здавалося, що Марія була першою жінкою, яку я по-справжньому кохав. Я завжди шукав у жінок, в яких закохувався, розуму й освіти, і не помічав, що навіть у найрозумнішої і відносно освіченої жінки моє слово, логос, не знаходило відгуку, завжди натикалося на опір; я приходив до жінок зі своїми проблемами й думками, і мені здавалося, що я не міг би більше як годину кохати дівчину, яка навряд чи прочитала хоч одну книжку, навряд чи знала, що таке читання, й не могла відрізнити Чайковського від Бетховена. Марія не мала освіти, їй не потрібні були ці кружні шляхи й замітники внутрішнього світу, всі її проблеми впливали безпосередньо з її чуттів. Її мистецтвом і її завданням було досягти тими чуттями, якими її обдарувала природа, своєю особливою фігурою, своїми барвами, волоссям і шкірою, своїм голосом і темпераментом якомога більше любовної втіхи, на кожен дотик, на кожен вигин, на кожну найніжнішу форму свого тіла викликати в коханця швидку, радісну відповідь, що давала б їй щастя й задоволення. Я відчув це вже під час того першого несміливого танцю з нею, відчув дух цієї геніальної, дбайливо виплеканої чутливості і був зачарований нею. І Герміна, яка все знала й розуміла, напевне не випадково привела мені Марію. Своїм запахом, усім своїм виглядом вона нагадувала літо, нагадувала троянди.

Я не мав щастя бути Маріїним єдиним чи хоча б привілейованим коханцем, я був одним із багатьох. Часто вона не мала для мене часу, інколи мала годину після обіду і дуже рідко вночі. Вона не хотіла брати від мене грошей — мабуть, їй заборонила Герміна. Але подарунки брала залюбки, а коли я одного разу подарував їй новий гаманець з червоної лакованої шкіри й поклав у нього дві чи три золоті монети, то взяла і їх. До речі, вона потім довго сміялася з того червоного гаманця. Він був дуже гарний, але, виявилось, давно вже не модний. Я багато чого довідався від Марії про ці речі, які досі так розумів, як ескімоську мову. Насамперед я довідався, що ці модні дрібнички й предмети розкошів були не просто несмаком, непотрібом, винаходом жадібних на гроші фабрикантів і гендлярів, а цілим світом, виправданим, гарним, різноманітним, маленьким, чи, швидше, великим світом

речей, покликаних служити коханню, збагачувати почуття, оживляти мертвий навколишній світ, чарівним способом обдаровувати кохання новими засобами. Все це — від пудри й парфумів до бальних черевиків, від перснів до цигарниць, від пряжок до гаманців — було не просто гаманцями, квітками, віялами, а магією, принадою, пластичним матеріалом кохання, його посланцем, контрабандистом, зброєю, бойовим покликом.

Я часто розмірковував, кого Марія насправді кохає. Найбільше, здавалось мені, кохала вона саксофоніста Пабло з меланхолійними чорними очима й довгими, блідими, гарними, повільними руками. Я уявляв собі Пабло в коханні трохи сонним, розпеченим і пасивним, але Марія запевняла мене, що хоч він і поволі розпалюється, зате потім стає нетерплячішим, наполегливішим, мужнішим і вимогливішим, ніж якийсь там боксер чи жокей. Так я довідався багато інтимного про того й про іншого, про музиканта з джазового оркестру, про актора, про багатьох жінок, про дівчат і чоловіків нашого кола, дізнався чимало різних таємниць, побачив, що стоїть за тією чи іншою дружбаю і ворожнечею, був повільно (і це я, зовсім чуже тіло в цьому світі!) втягнений у їхнє середовище і завоював у ньому довіру. Багато чого я довідався й про Герміну. Та особливо часто я тепер зустрічався з паном Пабло, якого Марія дуже любила. Йй теж часом потрібні були його таємничі порошки, часом вона брала їх і для мене, а Пабло завжди був радий мені прислужитися. Якось він сказав мені навпростець:

— Ви такий нещасний, а це недобре, не можна таким бути. Мені шкода вас. Покуріть легенького опіуму.

Моя думка про цього веселого, недурного, хлопчакуватого і все ж таки загадкового юнака весь час змінювалася. Ми зійшлися ближче, не раз я навіть брав у нього якийсь порошок. Його трохи смішила моя закоханість у Марію. Якось він влаштував для нас «свято» у своїй кімнаті на найвищому поверсі приміського готелю. Там був тільки один стілець, і нам з Марією довелося сидіти на ліжку. Пабло почастував нас таємничим, дивовижним лікером, налитим з трьох пляшечок. А потім, коли я був уже в чудовому гуморі, він, сяючи з радощів, запропонував нам влаштувати втрьох оргію. Я різко відмовився, для мене це була неприпустима річ. Але все ж таки я скося глянув, як поставилась до його слів Марія. Хоч вона відразу підтримала мене, а проте я побачив, що очі в неї засвітилися і в її відмові забринів жаль. Пабло був розчарований моєю відмовою, але не образився.

— Шкода,— мовив він,— Гаррі надто високоморальний. Нічого не вдієш. А було б так гарно, так чудово! Але я маю заміну.

Він дав нам покурити опіум, і ми всі троє, непорушно сидячи з розплющеними очима, пережили сцену, яку нам Пабло щойно пропонував. Марія тремтіла з розкошів. Коли мені після опіуму стало погано, Пабло поклав мене на ліжку і дав кілька крапель якихось ліків. Через кілька хвилин я заплющив очі й відчув на своїх повіках легенький, як подих, поцілунок. Я прийняв той поцілунок, наче він був Маріїн, хоч добре знав, що поцілував мене Пабло.

А одного вечора він ще дужче приголомшив мене. Він прийшов до мене додому й сказав, що йому потрібні двадцять франків і він хоче попросити їх у мене. А за це він мені відступить на цю ніч Марію.

— Пабло,— злякано мовив я,— ви самі не знаєте, що кажете! В нас вважають найбільшою ганьбою відступати іншому за гроші свою коханку. Вважайте, що я не чув вашої пропозиції.

Він співчутливо глянув на мене.

— Не хочете, пане Галлер? Гаразд. Ви завжди утруднюєте собі життя. Ну, то спить цю ніч без Марії, якщо вам так краще. А гроші ви мені однаково дасте, я їх потім вам поверну. Вони мені дуже потрібні.

— Навіщо?

— Для Агостіно. Це той хлопець, що грає на другій скрипці, знаєте? Він уже вісім днів як хворий, і його нікому доглянути. Грошей у нього немає ані копійки, а тепер і в мене скінчилися.

З цікавості, а почасти, щоб покарати себе, я пішов з ним до Агостіно. Той жив в убогій мансарді. Пабло приніс йому молока й ліків, перестелив ліжку, провітрив кімнатку, приклав йому до гарячої голови акуратно зроблений компрес, і все це швидко, легко і вправно, як добра медична сестра. Того ж таки вечора я бачив, як він грав до самого ранку в барі «Сіті».

Я часто розмовляв з Герміною про Марію, докладно змальовував, які в неї руки, плечі, стегна, як вона сміється, цілує, танцює.

— А це вона вже показала тобі? — спитала одного разу Герміна й описала мені якийсь особливий поцілунок.

Я попросив, щоб вона сама мені показала той поцілунок, та вона рішуче відмовилась.

— Колись пізніше покажу,— відповіла вона. — Я ще не твоя коханка.

Я спитав, звідки їй відомо про Маріїні поцілунки та про інші таємниці, які може знати лише коханець.

— О,— вигукнула Герміна,— вона ж моя приятелька! Невже ти думаєш, що ми могли б мати таємниці одна від одної? Я часто спала і бавилася з нею. Тобі справді дісталася дівчина, що знає всі тонкощі кохання.

— Все ж таки я думаю, Герміно, що й ви маєте одна від одної таємниці. Чи ти й про мене розповіла їй усе, що знаєш?

— Ні, це інша річ, цього вона б не зрозуміла. Марія чудова дівчина, тобі пощастило, але нас із тобою єднає те, про що вона й гадки не має. Я, звичайно, багато чого розповіла їй про тебе, куди більше, ніж тобі на той час хотілося б,— я ж повинна була прихилити її до тебе. Але ні Марія, ні хтось інший не зрозумів би тебе так, як я. Дещо і я довідалася від неї, бо вона розповідає мені про тебе все, що сама в тобі бачить. Я знаю тебе майже так, як знала б, якби ми разом спали.

Коли я знов зустрівся з Марією, вона мені здалася якоюсь інакшою, дивною і таємничою. Адже я знав тепер, що вона пригортала й Герміну до свого серця так само, як мене, відчувала, цілувала, пестила і гладила її руки й ноги, її волосся й шкіру так само, як мої. Переді мною постали нові, не прямі, складні стосунки і зв'язки, нові любовні й життєві можливості, і я згадав про тисячу душ «Трактату про Степового Вовка».

Протягом того короткого часу, що минув від мого знайомства з Марією до балу-маскараду, я був справді щасливий, а проте мене ніколи не покидало почуття, що це ще не порятунок, не райське блаженство, що все це тільки прелюдія, приготування, що події швидко розвиваються й основне ще має настати.

Я вже так навчився танцювати, що не боявся йти на бал-маскарад, про який з кожним днем було дедалі більше мови. Я й досі не знав,

у якому костюмі з'явиться на бал Герміна, вона нізачо не хотіла зрадити цієї таємниці. Казала, що я й так її впізнаю, а якщо ні, то вона мені дасть якийсь знак. Але поки що я не повинен був нічого знати. В чому я сам думаю прийти на бал, їй було байдуже, і я вирішив з'явитися туди в звичайному вечірньому костюмі. Я хотів запросити на бал Марію, але вона заявила, що вже має кавалера, і справді показала мені квиток. Я був трохи розчарований, коли побачив, що мені доведеться йти на бал самому. Це був найславетніший бал-маскарад міста, його щороку влаштовували в «Глобусі» актори й митці.

Герміну тими днями я бачив рідко, але напередодні балу вона заглянула до мене, прийшла по вхідний квиток, який я купив для неї. Ми трохи посиділи в моїй кімнаті, розмовляючи. Та розмова була дивна і справила на мене глибоке враження.

— Тобі тепер досить добре,— сказала вона.— Танцювати ти вже вмієш. Той, з ким ти місяць не бачився, навряд чи й упізнав би тебе.

— Авжеж,— погодився я,— мені вже давно не було так добре. І все завдяки тобі, Герміно.

— А часом не завдяки Марії?

— Ні. Адже Марія також твій подарунок. Але вона чудова.

— Тобі треба було саме такої коханки, Степовий Вовче. Гарної, молодой, веселої, дуже мудрої в коханні й не щодня приступної. Якби ти не мусив ділити її з іншими, якби вона не була для тебе завжди тільки гостею на короткий час, ти б не почував себе так добре.

Так, із цим мені теж довелося погодитись.

— Отже, ти тепер маєш усе, що тобі потрібно?

— Ні, Герміно, не все. Я маю щось дуже гарне, чарівне, велику вітиху, розраду. Я справді щасливий...

— От бачиш! Чого ж ти ще хочеш?

— Хочу чогось більшого. Мені мало бути щасливим, я не для цього створений, це не моя доля. Моя доля цілком протилежна.

— Виходить, твоя доля бути нещасним? По-моєму, нещастя ти мав уже вдосталь, коли через бритву боявся йти додому.

— Ні, Герміно, це ж зовсім не те. Припустімо, я тоді був дуже нещасний. Але то було дурне нещастя, даремне.

— Чому даремне?

— Бо я не повинен був боятися смерті, якої, зрештою, бажав! Те нещастя, яке мені потрібне і якого я прагну,— зовсім інакше, таке, що змушує людину впиватися стражданням і з насолодою вмирати. Ось те нещастя, чи, може, щастя, на яке я очікую.

— Я розумію тебе. В цьому ми — як брат і сестра. Але чим тебе не влаштовує твоє теперішнє щастя, яке ти знайшов з Марією? Чому ти невдоволений?

— Воно влаштовує мене, чому ж, я захоплений ним, вдячний йому. Воно таке гарне, як сонячний день дощового літа. Та я відчуваю, що воно довго не триватиме. Це щастя також даремне. Воно дає мені задоволення, проте задсволення — не та їжа, якою може живитися моя душа. Воно присипляє, насичує в мені Степового Вовка. Але це не те щастя, задля якого варто вмерти.

— А треба неодмінно вмерти, Степовий Вовче?

— По-моєму, треба. Я дуже задоволений своїм щастям, я ще його можу якийсь час витримати. Та якщо серед теперішнього щастя в мене часом випадає хвилинка, коли я можу озирнутися навколо й чогось зажагнути, то я ніколи не прагну зберегти це щастя назавжди, а хочу

знову страждати, тільки красивіше, не так убого, як раніше. Я прагну таких страждань, які підготували б мене до смерті, зробили її бажаною.

Герміна ніжно глянула на мене. Її очі, чудові, страхітливі очі, раптом потемніли, як уже не раз бувало. Повільно підбираючи слова, вона мовила так тихо, що я мусив напружувати слух, щоб її почути:

— Я сьогодні тобі щось скажу, те, що давно вже знала і що ти давно вже знав, але, мабуть, не зважувався сам собі сказати. Я скажу тобі те, що знаю про нас із тобою і про нашу долю. Ти, Гаррі, був поетом і мислителем, сповненим радості й віри, завжди шукав великого й вічного, ніколи не вдовольнявся бакальним і дрібним. Та чим більше життя будило тебе і звертало твій погляд на самого себе, тим тяжче ставало твоє горе, тим глибше ти поринав у страждання, страх і розпач, загруз у них по саму шию, і все те, що ти колись вважав гарним і священним, що ти любив і шанував, уся твоя колишня віра в людей і в наше високе покликання,— все це виявилось даремним, не могло тобі допомогти, все воно втратило свою вартість і розсипалося на порошок. Твоїй вірі нічим було дихати. А смерть від задухи — тяжка смерть. Правда ж, Гаррі? Хіба не така твоя доля?

Я лише кивав головою.

— Ти мав своє уявлення про життя, свої вимоги до нього, свою віру, був готовий до дій, до страждань і до жертв,— а потім поступово усвідомив, що світові не потрібно дій, жертв і так далі, що життя — не героїчна поема з героїчними ролями тощо, а впорядкована міщанська кімната, де їдять, п'ють, лагодять шкарпетки, грають у карти, слухають радіо й цілком задоволені цим. А той, хто має в душі щось більше, хоче героїчного й гарного, шанує великих поетів або святих,— той дурень і донкіхот. Ось так. Те самісіньке було й зі мною, друже мій! Я була обдарованою дівчиною, була покликана жити за високими взірцями, ставити до себе великі вимоги, виконувати великі завдання. Я могла взяти собі на плечі велику долю, стати королевою, коханою революціонера, сестрою генія, матір'ю мученика. А життя мені дозволило стати лише куртизанкою з досить добрим смаком — і навіть цього мені було не так легко досягти! Ось як було зі мною. Якийсь час я дуже журилася цим і довго шукала вини в собі самій. Життя, думала я, завжди справедливе, і якщо воно поглумилося з моїх чудових мрій, то, виходить, ті мрії були дурні і нічого за собою не мали. Але від таких думок мені не ставало нітрохи легше. А оскільки я мала добрий зір і слух і була цікава, то пильно придивилася до так званого життя, до своїх знайомих і сусідів, до багатьох людей з їхніми долями і побачила ось що, Гаррі: мої мрії мали під собою підстави, вони були справедливі, так само, як і твої. Але життя, дійсність були несправедливі. Несправедливо, що така жінка, як я, може або безглуздо змарнувати в злиднях свій вік за друкарською машинкою в якогось грошового мішка, або вийти заміж задля грошей, або стати своєрідною повією, і це все, іншого шляху вона не має. І так само несправедливо, що такий чоловік, як ти, від самоти, страху й розпачу мусить хапатися за бритву. Хіба тільки що моє горе було, може, більше матеріальним і моральним, а твоє — більше духовним; але і те, й те походить з одного джерела. Ти думаєш, я не розумію твого страху перед фокстротом, твоєї відрази до барів і танцювальних зал, до джазової музики тощо? Дуже добре розумію, і так само розумію твою огиду до політики, розумію той сум, який викликає в тобі балаканина і безвідповідальна гризня партій і

преси, той розпач, який навіває на тебе війна, і минула, і майбутня, все те, що тепер люди думають, читають, будують, їхня музика, освіта, їхні ювілеї! Ти маєш рацію, Степовий Вовче, тисячу разів маєш рацію, і все ж таки мусиш загинути. Ти надто вимогливий і голодний для цього простого, затишного світу, якому так мало треба, ти надто великий для нього, він тебе не прийме. Тому, хто сьогодні хоче жити і втішатися життям, не можна бути такими, як ми з тобою. Тому, хто хоче музики замість галасу, радощів замість задоволення, душі замість золота, справжньої праці замість добування грошей, справжньої пристрасті замість гри в почуття,— тому в цьому затишному світі немає місця.

Вона опустила очі й задумалась.

— Герміно,— ніжно мовив я,— сестро, як ти вмієш бачити! А все-таки ти навчила мене танцювати фокстрот! Отже, ти вважаєш, що такі люди, як ми, надто великі для цього затишного світу, не можуть тут жити? Від чого це залежить? Це прикмета тільки нашої, теперішньої доби? Чи так було завжди?

— Не знаю. Хочу вірити, що це тільки наша доба така, що це тільки наша хвороба, тимчасове лихо. Наші проводирі завзято й успішно готують нову війну, а ми, решта, танцюємо фокстрот, заробляємо гроші і їмо шоколад — певне, що в таку добу все має бути сіре. Будемо сподіватися, що інші часи були кращі і знов стануть кращі, багатші, далекосяжніші й глибші. Але нам з цього невелика втіха. А може, так було завжди...

— Що, завжди було так, як тепер? Завжди світ існував тільки для політиків, спекулянтів, кельнерів і гульвіс, а людям не було чим дихати?

— Може, я не знаю. Та й ніхто цього не знає. І, врешті, хіба не однаково? Але я оце згадую генія, на якого ти молишся, про якого ти часто розповідав і листи якого читав мені, про Моцарта. Як було тоді? Хто керував світом, збирав вершки, задавав тон і мав якусь вагу — Моцарт чи комерсанти, Моцарт чи нікчемна посередність? І як він помер, як його поховано? Так, по-моєму, було завжди, і завжди так буде, а те, що в школі зветься «світовою історією» і що примушують завчати напам'ять, з усіма його героями, геніями, великими вчишками й високими почуттями,— все те брехня, яку вигадали вчителі, щоб морочити ним голову дітям відповідного віку. Завжди так було, і завжди так буде — гроші і влада, ціла доба, весь світ належать сірій дрібноті, а справжнім людям не належить нічого. Нічого, крім смерті

— Більше нічого?

— Ні, щось належить: вічність.

— Ти маєш на увазі добре ім'я, посмертну славу?

— Ні, Вовче, не славу — що вона варта? Невже ти віриш, що всі справжні, повноцінні люди здобувають славу і нащадки знають їх?

— Ні, звичайно, ні.

— Отож-бо, я мала на увазі не славу. Слава існує тільки в уяві вчителів, які використовують це слово, щоб виховувати своїх учнів. О ні, я мала на увазі не славу, а те, що зву вічністю. Побожні люди зуть його царством божим. Я так думаю: всі ми, вимогливі, ті, кому відома туга, хто не вміщається в цьому світі, не могли б жити, якби, крім тутешньої атмосфери, не було ще якоїсь іншої, якби, крім цієї доби, не було ще й вічності, царства справжніх людей. До того царства належить музика Моцарта й вірші твоїх великих поетів, до нього належать святі, що творили чудеса, померли мученицькою смертю й стали

для людей великим прикладом. Але до вічності належить також і образ кожного справжнього вчинку, сила кожного справжнього почуття, навіть якщо про нього ніхто не знає, ніхто його не бачить, не описує, не пробує зберегти для майбутнього. Бо вічність не має майбутнього, тільки має сучасність.

— Це правда,— сказав я.

— Зрештою,— задумливо повела вона далі,— побожні люди знають про це найбільше. Тому вони й витворили ідею святих і те, що вони звуть «сонмом святих». Святі — це справжні люди, молодші брати спасителя. Ми ціле своє життя простуємо до них кожним своїм добрим вчинком, кожною сміливою думкою, справжньою любов'ю. Давні художники зображали сонм святих на тлі золотавого неба, осяйним, гарним, миротворним — це те саме, що я називала «вічністю». Це царство невидиме, царство, яке існує поза часом. Це наше царство, там наша домівка, туди прагне наше серце, Степовий Вовче, і тому ми тужимо за смертю. Там ти знайдеш свого Гете, Новаліса й Моцарта, а я своїх святих, Крістофера, Філіппа Нерійського і всіх інших. Є багато святих, що спершу були великими грішниками, але й гріхи можуть бути шляхом до святості, гріхи й порок. Ти сміятимешся з мене, а я часто думаю, що, може, навіть у моєму приятелєві Пабло таїться святий. Ох, Гаррі, через який бруд, через яку брехню нам треба перейти, щоб дістатися додому! І нас нема кому вести, наш єдиний провідник — туга за своєю домівкою.

Останні слова вона знов промовила ледь чутно. В кімнаті запала глибока тиша. Сонце вже хилилось до обрїю, і позолочені написи на корінцях багатьох моїх книжок мерехтіли в його промінні. Я взяв Герміну за голову, поцілував її в чоло й по-братньому притулився щокую до її щоки. Так ми простояли з хвилину. Мені було так гарно, що навіть не хотілося виходити сьогодні з дому. Але Марія пообіцяла, що цю ніч, останню перед балом, пробуде зі мною.

Та дорогою я думав не про Марію, а про те, що мені сказала Герміна. Мені здавалося, що то були не її думки, а мої власні, які вона, ясновидиця, прочитала, ввїбрала в себе й знов повернула мені. Але тепер вони набули форми й постали переді мною, наче нові. Тієї хвилини я був особливо вдячний їй за думки про вічність. Вони були потрібні мені, без них я не міг ані жити, ані вмерти. Моя приятелька і вчителька танців віддарувала мені сьогодні святий, потойбічний, позачасовий світ, світ вічних вартостей, божественної суті. Вона примусила мене згадати сон про Гете, про старого мудреця, що пожартував, посміявся з мене так, як сміються тільки безсмертні. Аж тепер я зрозумів сміх Гете, сміх безсмертного. Той сміх був безпредметний, то було тільки світло, ясність, те, що лишається, коли справжня людина перейде через людські страждання, пороки, помилки, пристрасті й непорозуміння і проб'ється у вічність, у міжзоряний простір. Бо вічність — це не що інше, як розщеплення часу, так би мовити, його повернення до невинності, перетворення в простір.

Я зайшов по Марію до того ресторану, де ми звичайно вечеряли в ті дні, коли зустрічалися з нею, але її ще там не було. Я сидів біля накритего столу в тихій залі і все думав про нашу з Герміною розмову. Все те, що казала Герміна, здавалося мені таким близьким, таким давно відомим, навіяним моєю власною міфологією, моєю власною уявою! Безсмертні, що стали образами й живуть далеко в позачасовому просторі, кришталєво-прозора вічність, розлита навколо них, мов ефір,

холодна, промениста, мов небесні зорі, веселість того позаземного світу,— звідки я все це так добре знаю? Я задумався і згадав уривки з Моцартових «Касацій» та Бахового «Добре темперованого клавіру». Ця музика, здавалося, світилась холодним, зоряним світлом, була прозора, як ефір. Так, справді, вона була ніби самим часом, що замерз, спинив свій плин і обернувся в простір, а над нею бриніла безмежна, надлюдська веселість, вічний, божественний сміх. О, як пасував до неї старий Гете з мого сну! І раптом я почув цей незбагнений сміх навколо себе, почув, як сміялися безсмертні. Я сидів, мов зачарований, потім несвідомо дістав з кишені олівця, пошукав паперу й побачив на столі перед собою преїскурант вин. Я перевернув його й написав на звороті вірш, який аж через тиждень випадково знайшов у своїй кишені. Ось він:

БЕЗСМЕРТНІ

Від землі до нас на верховини
Клубочиться життєвий порив —
То нужда дрімуча, п'яний плив,
То димує бенкет гільйотини.
Хтиві корчі і жага без краю,
Руки вбивць, молящих, лихварів...
Гнаний страхом і жаданням раю
Рід людський курить, як і курів.
Дихає блаженством він і шалом,
З'їсть себе і виплюне умить.
Він — руїни й творчості начало,
Він цяцькує дім, а дім горить.
Рве, глитає, бахурує в світі
Балаганних радощів-забав;
Одному — зринає з хвиль умитий,
Іншому — давно у твань запав.

Ми ж були і є в ефірі яснім.
Що хвилини нам і що віки?
Ми не юні й не старі — ми щасні,
Не чоловіки ми й не жінки.
Ваші жахи, і гріхи, й страждання,
Ваші вбивства, ваша ница хіть —
Нам все 'дно, що дальніх сонць кружляння,
День наш довший від усіх століть.
Тихо зоримо на ваші корчі
Та на коловерті зоретворчі,
Ми вдихаєм холод зим усіх
І з Драконом дружимо небесним.
Наша суть — незмінна й безтілесна,
Зоряний — наш предковічний сміх¹.

Потім прийшла Марія, і після веселої вечері, ми з нею пішли до кімнати, яку я найняв для наших зустрічей. Марія була цього вечора ще миліша, лагідніша й ніжніша, ніж будь-коли, її пестощі були такі палкі й розкішні, що, мені здавалося, більшого раювання вже не могло бути.

— Маріє,— сказав я,— ти сьогодні щедра, як богиня. Не доводь нас сдох до смертельної знемоги, завтра ж бал-маскарад. А хто в тебе завтра кавалером? Боюся, серце моє, що то буде казковий принц, що ти лідеш з ним і ніколи до мене не вернешся. Ти любиш мене сьогодні майже так, як закохані люблять востаннє, перед розлукою.

¹ З німецької переклав Олександр Мокровольський.

Вона припала губами до мого вуха й прошепотіла:

— Мовчи, Гаррі! Кожен раз може бути останнім. Коли Герміна забере тебе, ти вже більше не прийдеш до мене. Може, вона забере тебе завтра.

Дивне, гірке й водночас солодке почуття, що жило в моєму серці всі ці дні, ніколи ще не опановувало мене так, як цієї ночі перед балом. Це було щастя: краса Марії, яку вона віддавала мені всю до останку, чудесні пестоці, які я пізнав так пізно, вже немолодою людиною, розкошування в лагідних, теплих хвилях насолоди. А все ж це була тільки оболонка: всередині назрівало щось значне, напружене, фатальне, і поки я ніжно, зворушено, захоплено пив із солодкого келиха кохання, поки, здавалося, безоглядно занурювався в теплі хвилі щастя, серцем я відчував, як моя доля стрімголов рветься вперед, мчить наосліп, мов зляканий кінь, назустріч прірві, падінню, гнана страхом і тугою, заохана в смерть. Так само, як я ще недавно злякано боронився від приємної безтурботності самого тільки чуттєвого кохання, як я боявся Маріїної веселої краси, завжди готової роздаровувати себе, так я боявся тепер смерті,— але це був страх, який уже знав, що скоро він переросте в бажання віддатися смерті, знайти в ній визволення.

Навіть коли ми були цілком поглинуті пестощами, ближчі одне одному, ніж будь-коли раніше, в душі я прощався з Марією, прощався з усім тим, що вона для мене означала. Вона ще раз перед нашим прощанням дала мені урок, як треба по-дитячому довірятися грі поверхового, шукати хвилиних радощів, дивитись на стать невинними очима дитини й тварини,— досі я дуже рідко знав такий стан, бо для мене чуттєве, статеве життя майже завжди мало гіркий присмак провини, солодкий, але небезпечний смак забороненого плоду, якого людині з духовними запитами треба остерігатися. Тепер Герміна й Марія показали мені цей сад у всій його невинності, я був у ньому вдячним гостем,— але скоро мені треба буде йти далі, в цьому саду було надто гарно й тепло. Мені судилося далі добуватись до вершини життя, далі спокутувати його безмежну вину. Легке життя, легке кохання, легка смерть були не для мене.

З натяків Марії й Герміні я зробив висновок, що на завтрашній бал, чи на додачу до нього, планують якісь особливі насолоди й розваги. Може, це й справді був кінець, може, Марію не обмануло перелічення і ми лежимо разом востаннє, може, завтра моя доля зробить зовсім інший хід? Мене поїняла пекуча туга, страх здавив мені груди, і я нестямно вчепився в Марію, ще раз палко й жадібно пробіг усіма стежками й хащами її саду, ще раз скуштував солодкого плоду райського дерева.

Я не виспався вночі й мусив досипати вдень. Вранці я поїхав у лазню, а потім, смертельно стомлений, позавішував у спальні вікна, знайшов, роздягаючись, у кишені вірш, знов забув про нього, зразу ж ліг, не думаючи більше ні про Марію, ні про Герміну, ні про бал-маскарад, і проспав цілий день. Прокинувшись увечері, я почав голитися і аж тоді згадав, що за годину почнеться бал і мені треба знайти сорочку до фракa. Я одягнувся і в чудовому гуморі вийшов з дому, щоб, нарешті, десь попоїсти.

Це був перший бал-маскарад, у якому я мав узяти участь. Я, правда, й раніше іноді бував на таких святах, часом вони мені подобались, але я ніколи не танцював, завжди був тільки глядачем, і мені завжди

здавався смішним той запал, з яким інші розповідали про бал, смішною здавалась їхня радість. Проте сьогодні бал і для мене був подією, на яку я очікував радісно й зацікавлено, хоч і трохи боязко. Оскільки я йшов на бал без дами, то вирішив трохи спізнитися; зрештою, мені так порадила й Герміна.

Останнім часом я рідко навідувався до «Сталевого Шолома», свого колишнього притулку, де просиджували вечори розчаровані чоловіки, пили вино і вдавали веселих хлопців; цей ресторанчик не пасував до стилю мого теперішнього життя. Але сьогодні ввечері мене знов потягло туди. В тому радісно-боязкому настрої, нав'язаному передчуттям змін і прощанням з Марією, в якому я перебував цього дня, всі зупинки й пам'ятні місця на моїй життєвій дорозі ще раз набули болісно-чарівного блиску минувшини, а серед них і ця маленька, просякнута тютюновим димом пивниця, де я ще недавно був постійним відвідувачем, де ще недавно мені було досить випити примітивного наркотику — пляшку місцевого вина, щоб знов піти до свого самотнього ліжка і якимось витримати черговий день. Відтоді я скуштував інших засобів, міцніших збудників, солодшої отрути. Усміхаючись, я зайшов до старої пивниці. Господиня й мовчазні гості кивнули мені, я замовив смажене курча, і скоро воно вже стояло переді мною. В пузатій баварській чарці яскріло світле молоде ельзаське вино, білі, чисто вимиті дерев'яні столи і старі жовті панелі наче всміхалися до мене. І поки я їв і пив, у мені наростало почуття згасання. Я ніби сидів на святі прощання, мої зв'язки з тими місцями, де минало моє життя, з речами, що колись оточували мене, ще не порвалися, але готові були порватися, і мене проймала солодка, болісна туга. Сучасна людина зве це почуття сентиментальністю; вона вже не любить речей, навіть свого ідола, автомашину, яку сподівається, тільки-но буде змога, поміняти на іншу, кращої марки. Ця сучасна людина — енергійна, діяльна, здорова, холодна й сувора, це чудовий взірець людської породи, для майбутньої війни вона просто ідеал. Але мене це не стосується, я ні сучасна, ні старосвітська людина, я випав з часу і пішов своєю дорогою, близький смерті, готовий до неї. І не мав нічого проти сентиментальності, я був радий і вдячний, що в моєму вигорілому серці є ще хоч якийсь почуття. Тому я віддавався думкам про стару пивницю, про свою симпатію до старих, незграбних стільців, віддавався запахів тютюнового диму й вина, голосам буденності й тепла, — все це разом створювало для мене ілюзію домівки. Прощатися солодко, вся душа тоді наливається ніжністю. Мені був милий мій твердий стілець, моя баварська чарка, милий був холодний, терпкий смак ельзаського, моя спорідненість з усіма речами і з кожним відвідувачем у цьому приміщенні, милі були обличчя замріяних, розчарованих пияків, братом яких я був так довго. Це була міщанська сентиментальність, ледь приправлена духом старомодної романтики з моїх дитячих років, коли пивниця, вино й сигара були ще чимось забороненим, незнаним, чудовим. І Степовий Вовк не з'явився, не вишкірив іклів, щоб подерти на шматки мою сентиментальність. Я мирно сидів у відблиску минувшини — пригаслого сузір'я, що хилилося до заходу й кидало на мене останнє проміння.

Зайшов вуличний торговець, і я купив у нього жменю смажених каштанів. Зайшла стара жінка з квітками, я купив у неї пучечок фіалок і подарував їх господині. І аж коли я почав розраховуватися і сягнув рукою до того місця, де мала бути кишенька, то знов згадав, що на мені фрак. Бал-маскарад! Герміна!

Але для мене все ще було надто рано, я ніяк не міг присилувати себе піти в «Глобус». Я відчував якийсь внутрішній опір, нехить, як завжди, коли думав про ті розваги, що стали для мене звичними останнім часом, чи коли заходив до великих, переповнених галасливим людом приміщень. Я, мов школяр, боявся чужого оточення, танців, товариства гульвіс.

Я повільно поминув кінотеатр, кинув оком на пучок ліхтарів і на велику барвисту афішу, що мерехтіла в їхньому світлі, зробив ще кілька кроків, тоді вернувся й зайшов усередину. Там я міг спокійно посидіти в темряві до одинадцятої години. Хлопець з ліхтариком повів мене до зали. Спотикаючись, я рушив за ним, знайшов своє місце і раптом опинився серед Старого Завіту. Це був один із тих фільмів, які з великими затратами і з великою розкішшю ставлять, мабуть, не задля прибутку, а з благородною, священною метою і на які вдень учителі закону божого водять навіть школярів. У ньому показували історію Мойсея та ізраїльтян у Єгипті — юрби людей, силу-силенну коней і верблюдів, палаци, блиск єгипетських фараонів і злигодні євреїв серед гарячих пісків пустелі. Я бачив Мойсея, схожого бородою на Уолта Уїтмена, чудового театрального Мойсея з вогнистим поглядом, грізного проводиря, що з довгою палицею крокував пустелею, мов сам Вотан, на чолі євреїв. Бачив, як він молився богові на березі Червоного моря, бачив, як море розступилося й утворило ніби дорогу, прохід між двома водяними горами (мабуть, конфірменти, що їх священик приводив на цей релігійний фільм, потім довго сперечалися про те, як оператори зробили цю сцену), бачив, як пророк і охоплений страхом народ перейшли тією дорогою на другий бік, бачив, як позад них з'явилися бойові колісничі фараона, як єгиптяни вражено й боязко зупинилися на березі моря, а тоді мужньо кинулися вперед, і як над величним фараоном у золотому панцері, над усіма його колісничцями і вояками зімкнулися водяні гори, і згадав чудовий дует для двох басів Генделя, в якому прегарно оспівана ця подія. Далі я побачив, як Мойсей піднявся на Сінай — суворий герой серед суворих скель, — і побачив, як там Єгова за допомогою бурі, грому і блискавки передав йому десять заповідей, а його негідний народ тим часом біля підніжжя гори вилив золотого бичка й почав не вельми скромні розваги. Для мене це було дивне, неймовірне видовище. Священну історію, її героїв і її дива, що нам у дитинстві здавалися першим невиразним передчуттям якогось іншого світу, чогось надлюдського, тут показували влячній публіці, що тихо жувала принесені з собою бутерброди, за вартість вхідного квитка, — милий експонат з величезного ярмарку, де розпродується залежалий культурний мотлох нашої доби! Господи, хай би краще тоді загинули не тільки єгиптяни, а й євреї, і всі інші люди, щоб нам не довелося бачити цього свинства. Краще вже насильна, пристойна смерть, аніж ця моторозна напівсмерть, якою ми тепер помираємо. Далєбі, краще!

Моя потаємна нехить, мій прихований страх перед балом-маскарадом від фільму й від тих думок, що він у мене викликав, не тільки не зменшились, а набагато зросли, і лише згадка про Герміну змусила мене зробити над собою зусилля й нарешті поїхати до «Глобуса». Коли я зайшов туди, бал був уже в розпалі. Не встиг я роздягтися, як мене, несміливого й тверезого, підхопив потік маскованих гостей. Мене приязно штовхали в боки, якісь дівчата запрошували на шампанське до кабіни, клоуни поплескували мене по плечу й казали мені «ти». Я, ні на кого не звертаючи уваги, почав проштовхуватись крізь переповнені кім-

нати до роздягальні. Отримавши номерок, я дбайливо сховав його в кишеню, подумавши, що, може, він скоро знов мені знадобиться, коли я не витримаю цього гармидеру.

Цілий великий будинок з усіма його приміщеннями був відданий гостям. В усіх залах танцювали, навіть у підвалі, всі коридори й сходи були повні масок, скрізь лунала музика, сміх, гомін. Я пригнічено пробирався крізь натовп, від негритянського оркестру до сільської капели, від яскраво освітленої головної зали в коридори, на сходи, в бари, буфети і в кабінки з шампанським. Стіни здебільшого були обвішані химерними, веселими картинами новітніх художників. Кого тільки тут не було — митці, журналісти, вчені, ділові люди і, звичайно, всі гульвіси з міста. В одному оркестрі сидів сеньйор Пабло й захоплено дув у свою вигнуту трубу; побачивши мене, він привітав мене співучим голосом. Так я тинявся, пробираючись крізь юрбу, від зали до зали, то вниз, то вгору. Коридор у підвалі художники розмалювали під пекло, і там шалено бив у литаври оркестр чортів. Нарешті я почав оглядатися, сподіваючись побачити десь Герміну або Марію, кілька разів спробував проштовхатися до головної зали, але людський потік щоразу відносив мене вбік або завертав назад. Опівночі я ще не знайшов жодної з них і хоч не танцював, а так упрів, що в мене паморочилось у голові. Я опустився на найближчий стілець між чужими людьми й замовив вина. Я подумав, що для людини мого віку надто втомливо брати участь у таких галасливих святах. Я псмалу пив вино й неуважно дивився на голі руки й плечі жінок. Повз мене пропливали постаті в химерних масках, штовхали мене, декотрі дівчата пробували сісти мені на коліна чи потягти мене в танок, проте я мовчки ухилявся від них.

— Старий буркун! — вигукнула котрась дівчина, і вона мала рацію.

Я вирішив додати собі сміливості й настрою вином, але й вино мені не смакувало, другої чарки я вже не схотів пити. Мене почало опановувати почуття, що позаду стоїть Степовий Вовк і висолоплює язика. Ніщо мене не розважало, мені було тут не місце. Я прийшов сюди з найкращими намірами, проте ніщо тут не могло мене розвеселити, і галаслива радість, сміх, все це шаленство навколо здавалися мені дурними й вимученими.

Десь о першій годині, розчарований і сердитий, я почав пробиратися назад до роздягальні, щоб узяти своє пальто й піти звідси. Це була поразка, повернення до Степового Вовка, і Герміна навряд чи пробачила б її мені. Але інакше я не міг. Простовхуючись крізь юрбу, я ще раз уважно озирнувся навколо, але дарма, жодної з своїх приятельок я не міг знайти. Нарешті я опинився біля бар'ера, ввічливий чоловік уже простяг руку по мій номерок, я сягнув до кишені — і нічого там не знайшов! Тьху, чорт, ще цього бракувало! Сумно блукаючи по залах, сидячи за чаркою несмачного вина, я не раз засовував руку до кишені, борючись зі спокусою кинути все й піти додому, і завжди пласке кружальце було на місці. А тепер воно десь ділося. Все було проти мене.

— Номерок загубив? — спитало різким голосом чортеня в жовто-червоному костюмі. — На тобі, друже, мій, — і подало мені свій номерок.

І поки я машинально брав номерок і крутив його в руці, чортеня зникло.

Коли я підніс картонне кружальце ближче до очей, щоб прочитати номер, то побачив на ньому замість номера якийсь нерозбірливий

напис. Я вибачився перед чоловіком за бар'єром і підійшов до світла. На кружальці дрібними, нерівними літерами було написано:

СЬОГОДНІ О ЧЕТВЕРТІЙ ГОДИНІ НОЧІ В МАГІЧНОМУ ТЕАТРИ
— ТІЛЬКИ ДЛЯ БОЖЕВІЛЬНИХ —
ЦІНА КВИТКА — ТВІЙ РОЗУМ.
НЕ ДЛЯ КОЖНОГО. ГЕРМІНА В ПЕКЛІ.

Як маріонетка, нитку від якої актор на хвилину був випустив з рук, після короткого паралічу й смерті знов оживає, знову вступає в гру, танцює і діє, так і я, покликаний до життя чарівною ниткою, пружно й жваво, немов юнак, кинувся в натовп, з якого шойно тікав, старий, сумний і стомлений. Жоден грішник так не поспішав до пекла, як я. Тільки що мене давили лаковані черевики, я не мав чим дихати в цьому насиченому парфумами повітрі, був наче варений від духоти, а тепер швидко й легко пішов у такт музиці через зали до пекла. Повітря мені здавалося сповненим чару, все мене несло, все підштовхувало вперед — гримуча музика, злива барв, запах жіночих плечей, шарудіння сотень ніг, сміх, ритм танку, блиск захоплених очей. Якесь іспанська танцівниця пурхнула мені в обійми:

— Потанцюй зі мною!

— Не можу,— мовив я,— мені треба в пекло. Але я залюбки візьму з собою твій поцілунок.

Маска витягла рожеві губи, і аж коли вона поцілувала мене, я впізнав, що то була Марія. Я міцно пригорнув її до себе. Її повні уста цвіли, мов пишна літня троянда. І ми несамохіть пішли в танок, усе ще злиті в поцілунку, повз Пабло, що закохано схилився над своєю трубою, добуваючи з неї ніжні, протяглі звуки. Променистий погляд його гарних тваринних очей ковзнув по нас майже несвідомо. Проте не встигли ми ступити й двадцяти кроків, як музика замовкла. Я неохоче випустив Марію з обіймів.

— Я б залюбки потанцював з тобою ще раз,— мовив я, сп'янілий від її тепла. — Пройдися трохи зі мною, Маріє, я закоханий у твою чудову руку, дай мені її ще на мить! Тоді я піду, мене покликала Герміна. Вона в пеклі.

— Я так і думала. Прощай, Гаррі, я тебе не забуду.

І вона попрощалася. Це було справді прощання, осінь, це доля дала мені змогу ще раз вдихнути пахощі троянди, такої достиглої й такої чудесної.

Я пішов далі довгими коридорами, повними ніжних пар, потім сходами, вниз, у пекло. Там на чорних, як смола, стінах яскраво горіли зловісні лампи й шалено грав диявольський оркестр. Перед баром на високому стільці сидів вродливий юнак у вечірньому костюмі, без маски. Він глузливо подивився на мене. У маленькому приміщенні кружляло в танці щось із двадцять пар. Притиснутий ними до стіни, я жадібно, пильно приглядався до всіх жінок. Більшість із них все ще були в масках, деякі всміхалися до мене, але Герміни серед них я не побачив. Вродливий юнак і далі глузливо дивився на мені зі свого високого стільця. «Як тільки танець скінчиться,— подумав я,— вона прийде й покличе мене». Танець скінчився, але ніхто не прийшов.

Я підступив до бару, що притулювся в кутку маленької низької кімнати, став біля юнака й замовив віскі. П'ючи, я побачив юнака в профіль, і він здався мені таким дивовижно знайомим, як картина з дуже далеких часів, цінна саме завдяки порохові минувшини, яким

вона припала. І враз мене пронизав здогад: це ж був Герман, товариш моєї молодості!

— Германе...— нерішуче мовив я.

Він усміхнувся.

— Гаррі? Знайшов мене?

Це була Герміна, тільки трохи інакше зачесана й ледь підфарбована. Модний стоячий комірець робив її бліде розумне обличчя витонченим, руки, що виглядали з широких чорних рукавів фрака і з білих манжет, здавалися дивовижно маленькими, а ноги в чорно-білих шовкових шкарпетках — на диво тендітними, вони якось не пасували до її чорних штанів.

— Це той костюм, Герміно, в якому ти хотіла закохати мене в себе? Вона кивнула головою.

— Досі я закохала в себе лише кількох дам, але тепер твоя черга. Та спершу випиймо шампанського.

Ми випили, сидячи на високих стільцях, а тим часом біля нас кружляли в танці пари й лунала жвава, швидка музика смичкових інструментів. І я справді дуже швидко закохався в Герміну, хоч вона й нічого начебто не робила для цього. Оскільки вона була в чоловічому вбранні, я не міг танцювати з нею, не міг дозволити собі ніякої ніжності, ніякого залицяння. У цьому вбранні вона здавалася далекою і нейтральною, а проте кожен її погляд, кожне слово, кожен жест несли цілу хвилю жіночої зваби. Розмовляла вона зі мною про моє і своє дитинство, про ту пору перед статевим дозріванням, коли ти спроможний любити не тільки людей обох статей, а все на світі, і чуттєве, й духовне, і все в твоїх очах набуває любовної принади й казкової здатності перевтілюватись; у пізнішу пору життя цей хист часом ще повертається тільки до обранців і до поетів. Герміна досконало грала роль юнака, курила цигарки, балакала невимушено й дотепно, інколи трохи глузливо, але все в ній було осяяне еросом, кожне слово дорогою до мене оберталося в чарівну спокусу.

Хоч мені здавалося, що я дуже добре знаю Герміну, цієї ночі вона постала переді мною в зовсім іншому світлі. Як ніжно й непомітно плела вона солодкі тенета навколо мене, потрапити в які я так прагнув, як грайливо, ніби русалка, підносила вона мені до уст солодку отруту!

Ми сиділи, розмовляли й пили шампанське. Потім, двоє веселих авантюристів, поволі пішли по залах, приглядаючись до масок, вишукуючи закоханих і підслуховуючи їхні розмови. Вона вибирала жінок, з якими я мав танцювати, і вчила мене, як краще звабити ту чи іншу. Ми виступали як суперники, якийсь час переслідували вдвох ту саму жінку, напереміну танцювали з нею, обоє намагалися здобути її. І все це був тільки маскарад, тільки гра між нами двома, вона з'єднувала нас ще міцніше, розпалювала наші почуття. Все було казкою, все прибирало нових розмірів, набувало глибшого значення, все було символічною грою. Ми набачили якусь молоду, на диво вродливу, але засмучену жінку. Герміна взяла її в танок, і жінка розцвіла... Для мене ж весь цей сповнений музики будинок, у кожній залі якого вирували танці, ця сп'яніла юрба масок поволі ставала божевільним райським сном. Кожна квітка спокушала мене своїм запахом, кожен плід я зацікавлено обмацував пальцями, із зеленого тінистого листя на мене спокусливо поглядали гадюки, квітка лотоса пишалася на поверхні чорного болота, чарівні пташки вабили мене в хащі,— і все це вело мене до вимріяної мети, все палко кликало мене до єдиного. Один танок я протанцював

з якоюсь невідомою дівчиною. Я тримав її в обіймах і, весь палаючи, поринув з нею у п'янкий вир танцю, і коли ми кружляли, наче вві сні. вона раптом засміялася й сказала:

— Ти наче переродився. Ввечері ти був такий дурний і нудний.

І я впізнав її — це вона кілька годин тому назвала мене «старим буркуном». Тепер вона думала, що вже причарувала мене, але в наступному танці я вже так само впадав коло іншої. Я танцював дві години підряд або й більше, кожен танець, навіть ті, яких ніколи не вчився. Час від часу я зустрічався з Германом, він усміхався, кивав мені головою і знов зникав у юрбі.

Цієї ночі на балу мені судилося пережити почуття, якого я ще не знав у свої п'ятдесят років, хоч воно відоме кожному дівчиську й кожному студентові: почуття свята, сп'яніння від святкової спільності з іншими людьми, таємницю розчинення особи в масі, unio mystica¹ радості. Це почуття знала кожна служниця, я часто чув, як люди говорили про нього, і не раз бачив, як спалахували в них тоді очі, але сам я завжди слухав їх з напівзверхньою, напівзаздрісною усмішкою. Я сотні разів у своєму житті бачив, як променіли очі в людей, що п'яніли від злиття з натовпом, відмовлялися від самих себе, бачив цю усмішку і напівпритомний відсутній вираз на обличчі у тих, хто розчинявся в п'яному від радості загалі, бачив їх і в великих, і в простих людей: у п'яних новобранців та матросів і у видатних митців, що, наприклад, переймалися настроєм святкової вистави, бачив у молодих солдатів, що вирушали на війну, і навіть останнім часом я з захватом, з любов'ю, глузливо й заздрісно дивився, як променів, розквітав у такій усмішці мій приятель Пабло, коли він у блаженному полоні музики схилявся над своїм саксофоном або в екстазі, в захваті поглядав на диригента, на барабанщика чи на банджиста. Я інколи думав, що таку усмішку, таку ширю, дитячу радість можна побачити тільки в молодих людей або серед народів, яких ще не торкнулася цивілізація. Але сьогодні, цієї благословенної ночі я, Степовий Вовк Гаррі, сам променів цією усмішкою, сам купався в цьому глибокому, дитячому, казковому щасті, сам вдихав цю солодку ілюзію, цей чудесний дух спільності, музики, ритму, вина і тілесної хіті — я, що колись так глузливо, з такою похмурою зверхністю слухав, як хтось із студентів у своїй розповіді про бал вихваляв цей дух. Тепер я перестав бути собою, моя особистість розчинилася в п'яному духові свята, мов сіль у воді. Я танцював то з тією, то з іншою жінкою, але не тільки її тримав в обіймах, торкався не тільки її волосся, вдихав не тільки її запах, — мені належали всі жінки, які кружляли в тій самій залі, в тому самому танці, під ту саму музику і осяйні обличчя яких пропливали повз мене, як великі фантастичні квітки, і я теж належав їм усім, ми всі належали одне одному. І чоловіки теж входили в нашу громаду. Мое «я» перебувало і в них, вони теж були не чужі мені, їхня усмішка була моєю усмішкою, їхнє залицання було моїм залицанням, а моє — їхнім.

Тієї зими світ завоював новий танець, фокстрот, що звався «Туга». Цю «Тугу» грали без кінця, і ще її було мало. Ми всі були заповнені й зачаровані нею, всі підспівували оркестрові мелодію. Я танцював безперестанку, з кожною жінкою, що траплялася мені на дорозі, з молоденькими дівчатами, з квітучими молодими жінками, з жінками, що були в повняві свого розквіту, і з тими, що сумно відцвітали, всіма я

¹ Таємничу спільність (лат.).

був захоплений, до всіх сміявся, щасливий, променистий. І коли Пабло побачив, як я сяю, я, кого він завжди бачив сумним і неприкаяним, його очі радісно спалахнули, він захоплено встав зі стільця, гучно загравав на своєму саксофоні, тоді виліз на стілець і, блаженно погойдуючись із своїм інструментом у такт мелодії, подув у нього з усієї сили. Я і моя партнерка послали йому рукою поцілунки й почали голосно підспівувати. «Ох, хай буде, що буде,— думав я, співаючи,— але я хоч раз нарешті зазнав щастя, сяяв від радості, звільнившись від самого себе, був побратимом Пабло, дитинею».

Я втратив почуття часу, не знав, скільки годин чи хвилин тривало це п'янке щастя. Не помічав я й того, що чим яскравіше палахкотів святковий вогонь, тим вужчим ставало його коло. Багато гостей уже розійшлося, в коридорах стало тихо, чимало ліхтарів погасли, сходи теж спорожніли, нагорі в залах оркестри один за одним замовкали, і музиканти йшли додому. Тільки в головній залі і в пеклі внизу ще шаленів святковий вир, дедалі буйніше й нестямніше. Оскільки я не міг танцювати з Герміною в костюмі юнака, ми весь час зустрічалися з нею тільки на мить у перервах, аж поки нарешті вона зовсім зникла. Я не тільки не бачив її більше, а навіть перестав думати про неї. Я взагалі вже ні про що не думав. Наче в забутті, я плив у п'яному потоці танцюристів, мене оточували запахи, звуки, зітхання, слова, мене вітали й запалювали чужі очі, обличчя, губи, щоки, руки, груди, коліна, мене, мов хвилю, гнала то вперед, то назад своїм ритмом музика.

Раптом, ледь опритомнівши, серед гостей, які лишилися й тепер заповнювали одну з менших зал, останню, в якій ще грала музика, я побачив чорну П'єретту з пофарбованим у білий колір обличчям, гарну, жваву дівчину, єдину, в якій обличчя було й досі закрите маскою, чудесну постать, яку я вперше помітив за цілу ніч. Коли по всіх інших гостях, по їхніх червоних, спітнілих обличчях, зім'ятих костюмах, мокрих, липких комірцях та рюшах видно було, який уже пізній час, то чорна П'єретта з білим обличчям стояла свіжа й ошатна, в костюмі без єдиної складки, з бездоганим рюшем, з блискучими манжетами й гарною зачіскою. Я кинувся до неї, схопив її в обійми й потяг у танок. Її пахучий рюш лоскотав мені підборіддя, волосся торкалося щік, її пружне молоде тіло відповідало на кожен мій порух ніжніше й відданіше, ніж будь-яке цієї ночі, потім ухилилося і грайливо вабило мене знов діткнутися до нього. І враз, коли я в танці нахилився, шукаючи її губ, на них з'явилася зверхня, давно знайома мені усмішка, і я охоплений щастям, пізнав вольове підборіддя, плечі, лікті, руки. Це була Герміна, вже не Герман — переодягнена, бадьора, злегка підфарбована й напудрена. Наші губи палко зустрілися, на якусь мить усе її тіло, аж до колін, припало до мене, спрагло й водночас покійно, потім вона відірвала губи, відхилила назад голову і, танцюючи, почала відступати назад. Коли музика затихла, ми лишилися стояти в обіймах. Розпалені танцем пари навколо нас заплескали в долоні, затупали, закричали, вимагаючи від стомленого оркестру, щоб він знов загравав «Ту-ту». І враз ми всі відчули, що настає ранок, що налягає втома, побачили, як у вікна закрадається світанок, вішуючи кінець нашим розвагам, і, зареготавши, ще раз стрімголов, розпачливо кинулись у танок, у вир музики, в море світла, нестямно закрутилися в такт мелодії, пара за парою, ще раз блаженно розкошуючи в могутній хвилі щастя. В цьому танці Герміна розгубила свою зверхність, свою стриманість, свою глузливість — вона знала, що вже нічого не треба робити для того, щоб

я закохався в неї. Я належав їй. І вона віддавалася мені, в танці, в погляді, в поцілунку, в усмішці. Всі жінки, з якими я танцював цієї шаленої ночі, які запалювали мене, до яких я залицявся, на яких дивився з жагою, злилися в одну, в ту, що квітла в моїх обіймах.

Довго тривав цей весільний танок. Двічі, тричі замовкав оркестр, музиканти, що грали на духових інструментах, опускали їх додолу, піаніст підводився від піаніно, перший скрипаль хитав головою, і щоразу вони скорялися благанням останніх танцюристів, знов запалювалися, знов грали, ще швидше, ще нестямніше. Нарешті, коли ми ще стояли, обнявшись, задихані після останнього шаленого танцю, клацнуло віко піаніно, наші руки стомлено опустилися, так само як і руки музикантів, флейтист сховав у футляр блискучу флейту, відчинилися двері, в залу ввірвалося холодне повітря, з'явилися служники з пальтами, і кельнер з бару вимкнув світло. Миттю вся сцена моторошно змінилася. Танцюристи, щойно такі розпалені, тепер мерзлякувато кутались у пальта й зводили коміри. Герміна була бліда, але усміхнена. Вона повільно підвела руки, пригладжуючи волосся, на ямку під пахвою впало світло, а від неї до закритих грудей пролягла легенька, ледь помітна тінь, і в нечітких лініях тієї тіні, здавалось мені, скупчилися всі її чари, вся зваба, вся розкіш її тіла, як і в усмішці.

Ми стояли й дивилися одне на одне, останні в залі, останні в будинку. Я чув, як десь унизу грюкали двері, як розбилося скло, як завмирало на вулиці хихотіння, приглушене сердитим, квапливим гудінням машин, що рушали від будинку. І чув, як десь далеко й високо лунав сміх, надзвичайно дзвінкий і веселий, а проте якийсь чудний, страхітливий сміх, наче кришталевий чи крижаний, ясний і променистий, але холодний і невблаганний. Де я вже чув цей дивовижний сміх? Я не міг пригадати.

А ми й далі стояли й дивилися одне на одне. На якусь мить я ніби опритомнів і протверезів, відчув, як на мене налягла страшна втома, як обвис на мені теплий, мокрий від поту одяг, побачив свої червоні, з набряклими жилами руки, що виглядали з пом'ятих манжет. Але цей настрій зразу ж минув під поглядом Герміни. Від того погляду, який, здавалось мені, виходив з моєї власної душі, вся реальність зникла, навіть реальність моєї чуттєвої жаги до Герміни. Ми зачаровано дивились одне на одне, моя бідолашна душа дивилась на мене.

— Ти готовий? — спитала Герміна, і усмішка її розтанула, як розтанула тінь на її грудях.

Десь далеко вгорі, в невідомому просторі відбринів дивний сміх. Я кивнув головою. Так, я був готовий.

Тієї хвилини в дверях з'явився саксофоніст Пабло і блиснув на нас веселими очима, які, власне, були тваринними очима, але тваринні очі завжди серйозні, а його завжди сміялись, і той сміх робив їх людськими очима. Він лагідно, привітно поманив нас рукою. Він був одягнений у яскраву шовкову домашню куртку, і на тлі її червоних викотів мокрий комірець сорочки і його стомлене обличчя здавалися ще сірішими, примарнішими, але променисті чорні очі розвіювали це враження. Ці очі також робили все нереальним, вони також чарували.

Ми пішли за ним, і за дверима він тихо сказав мені:

— Брате Гаррі, запрошую вас на невеличку розвагу. Вхід тільки для божевільних. Плата за вхід — ваш розум. Ви готові?

Я знов кивнув головою.

Він лагідно, послужливо взяв нас під руки, Герміну справа, а мене зліва, і повів сходами нагору в маленьке кругле приміщення, що освітлювалося згори якимось синюватим сяйвом. Приміщення було майже порожнє, там стояв тільки круглий столик і три стільці, на які ми й посідали.

Де ми були? Може, я спав? І був удома? Чи їхав у машині? Ні, я сидів у освітленому синюватим сяйвом приміщенні, в розрідженому повітрі, в оточенні, що переставало бути реальним.

Чому Герміна була така бліда? Чому Пабло був такий говіркий? Може, це я спонукав його говорити, говорив його устами? Може, з його чорних очей на мене теж дивилася тільки моя власна душа, наче злякана пташка, так само, як із сірих очей Герміни?

Пабло дивився на нас з добродушною, трохи церемонною привітністю і без кінця говорив. Раніше я не чув від нього двох речень поспіль, він ніколи не сперечався, не намагався чітко формулювати своїх думок, я вважав, що він взагалі навряд чи вміє думати, а тепер він не переставав говорити, вільно й легко, і голос його звучав лагідно й приємно.

— Друзі, я запросив вас на розвагу, якої Гаррі давно вже бажав, про яку він давно мріяв. Щоправда, вже трохи пізно, і, мабуть, ми всі трохи стомилися. Тому спершу хвилинку відпочиньмо й підкріпімося.

Він дістав із ніші в стіні три чарки, маленьку кумедну пляшку й екзотичну на вигляд скриньку з різноколірних дощочок, налив у чарки з пляшки якоїсь рідини, узяв зі скриньки три довгі, тоненькі жовті цигарки, витяг з кишені шовкової куртки запальничку й дав нам прикурити. Ми сиділи, відхилившись на спинки стільців, повільно курили цигарки, з яких ішов густий, мов ладан, дим, і потрошку пили дивну, незвичну на смак, гірку й водночас солодку рідину, що справді неймовірно підбадьорювала нас і сповнювала щастям. Ми наче наповнювалися газом і втрачали свою вагу. Так ми сиділи, легенько затягуючись димом з цигарок, відпочивали, попивали дивний напій і відчували, як нам стає все легше й веселіше на серці. А Пабло говорив приглушеним лагідним голосом:

— Я радий, любий Гаррі, що можу сьогодні пригостити вас. Ви часто були дуже невдоволені своїм життям, хотіли піти з нього, правда ж? Ви прагнете залишити цю добу, цей світ, цю дійсність і перейти в іншу дійсність, ближчу вашому серцю, в світ поза часом. Тож перейдіть у цей світ, любий друже, я запрошую вас туди. Ви ж бо знаєте, де він лежить, бо це світ вашої душі. Тільки у вас самих живе та інша дійсність, якої ви прагнете. Я не можу вам дати нічого іншого, крім того, що вже існує у вас самих, не можу відкрити перед вами ніякої іншої галереї образів, крім тієї, що є у вашій душі. Я можу вам дати тільки нагоду, поштовх, ключ. Я допоможу вам побачити ваш власний світ, та й годі.

Він засунув руку в кишеню і вийняв звідти кругле дзеркальце.

— Гляньте: таким ви досі бачили себе самого!

Він підніс дзеркальце мені до очей (я згадав дитячий віршик: «Кругле дзеркальце в руці»), і я побачив нечіткий, розпливчастий, трохи моторошний образ, що ще тільки формувався, був у русі, наче вино, що грає: побачив себе самого, Гаррі Галлера, а в ньому, в тому Гаррі,— Степового Вовка, несміливого, гарного, але заблудлого і зляканого вовка, очі якого поблискували то сумно, то люто. І та постать вовка безупинно текла крізь Гаррі, спліталася з ним, як тече, зливається ріка з притокою іншого кольору — в тяжкій боротьбі, в'їдаючись

одна в одну, даремно прагнучи до чіткої усталеної форми. Той аморфний вовк сумно дивився на мене гарними, боязкими очима.

— Таким ви бачили самого себе,— знов лагідно сказав Пабло й сховав дзеркальце в кишеню.

Я вдячно заплющив очі й ковтнув з чарки еліксиру.

— Тепер ми відпочили,— мовив Пабло,— підкріпилися й трохи побалакали. Якщо ви вже не почуваете себе стомленими, я поведу вас до своєї панорами й покажу вам свій маленький театр. Ви згодні?

Ми підвелися. Пабло, усміхаючись, рушив першим, відчинив двері, відсунув завісу, і ми опинилися в напівкруглому, підковою, коридорі театру, якраз посередині. Коридор, вигинаючись, тягся в обидва боки попід багатьма, неймовірно багатьма дверима, що вели до лож.

— Це наш театр,— сказав Пабло,— веселий театр, сподіваюся, тут ви знайдете з чого посміятися.— І він сам голосно засміявся, всього на секунду, але я весь стріпнувся: це знов був той ясний, дивний сміх, який я недавно вже чув десь згори.

— До мого театру веде стільки дверей, скільки вам забажається,— десять, чи сто, чи тисяча,— і за кожними дверима на вас чекає те, чого ви самі шукаєте. Це гарна панорама, любий друже. Але якби ви пройшли по ній таким, як ви є, вам не було б з того ніякої користі. Вас спиняло б і засліплювало те, що ви звикли називати своєю особистістю. Ви, безперечно, давно вже здогадалися, що подолання часу, звільнення від дійсності чи як там ще ви називаєте свою тугу,— це не що інше, як бажання звільнитися від своєї так званої особистості. Це та в'язниця, в якій ви сидите. І якщо ви зайдете до театру таким, як ви є, то побачите все очима Гаррі, крізь старі окуляри Степового Вовка. Тому ласкаво прошу вас скинути окуляри й лишити свою вельмишановну особистість тут, у роздягальні, звідки ви, якщо забажаєте, завжди зможете забрати її назад. Чудовий вечір танців, на якому ви побували, «Трактат про Степового Вовка» і, врешті, ті легенькі стимулятори, яких ви щойно вжили, достатньо підготували вас до цього. До ваших послуг, Гаррі, коли ви скинете свою шановну особистість, буде ліва частина театру, а до послуг Герміни — права. Посередині, якщо схочете, ви можете знов зустрітися. Прошу, Герміно, зайти поки що за цю завісу, я спершу відведу Гаррі.

Герміна пішла праворуч, повз велетенське люстро, що затуляло задню стіну від підлоги аж до склепистої стелі.

— Ну, Гаррі, тепер заходьте й веселіться. Бо мета всього цього вечора — навчити вас веселитися, сміятись. Сподіваюся, що мені не важко буде досягти цієї мети. Ви ж почуваете себе добре? Так? Не боїтеся? Ну, то гаразд, я дуже радий. Тепер, без страху і з щирим задоволенням, ви вступите в наш уявний світ, а щоб добре зарекомендувати себе, заподієте уявне самогубство, як у нас заведено.

Він знов витяг дзеркальце й підніс його мені до очей. І знов я побачив нечіткого, розпливчастого Гаррі, крізь якого пропливала, прагнучи набути форми, вовча постать, добре відомий мені, аж ніяк не симпатичний образ, знищити який мені було зовсім не важко.

— Тепер, любий друже, ви знищите це нікому вже не потрібне віддзеркалення. Чогось більшого від вас ніхто не вимагає. Досить, щоб ви, коли матимете настрій, глянули на цей образ із щирим сміхом. Ви тут перебуваєте в школі гумору й повинні навчитися сміятись. Ну, а високий гумор починається з того, що людина перестає сприймати серйозно свою власну особу.

Я втупився у «кругле дзеркальце в руці», в якому корчився вовк Гаррі. На мить глибоко в моїй душі щось ворухнулося, тихо, але болісно, як спогад, як туга за далекою домівкою, як каяття. Потім ця коротка мить пригніченості змінилася новим почуттям, схожим на те, що охоплює людину, коли їй із заціпенілої від кокаїну щелепи витягнуть хворого зуба і вона, глибоко зітхнувши, з полегкістю і подивом усвідомить, що їй зовсім не боліло. І водночас я відчув себе свіжим, бадьорим, мені так захотілося сміятись, що я не витримав і радісно зареготав.

Каламутне віддзеркалення стрепенулося й погасло, кругла поверхня дзеркальця стала раптом ніби обпалена — сіра, шорстка й непрозора. Пабло, засміявшись, кинув його додолу, і воно покотилося нескінченним коридором.

— Добре засміявся, Гаррі,— сказав Пабло.— Ти ще навчишся сміятись, як безсмертні. Нарешті ти вбив Степового Вовка. Бритвою ти б йому нічого не заподіяв. Гляди тільки, щоб він не ожив! Скоро ти зможеш залишити безглузду дійсність. За першої ж нагоди ми вип'ємо на брудершафт, любий, ти ще ніколи мені так не подобався, як сьогодні. Якщо тобі не перехотілося, то ми зможемо скільки завгодно розмовляти на філософські теми, сперечатися про музику, про Моцарта, про щастя, про Платона й про Гете. Тепер ти зрозумієш, чому раніше в нас не виходила така розмова. Думаю, тобі пощастило на сьогодні позбутися Степового Вовка. Бо, звичайно, твоє самогубство не остаточне: ми перебуваємо в магічному театрі, тут немає дійсності, є тільки образи. Нашукай собі гарних, веселих образів і доведи, що ти справді вже не закоханий у свою сумнівну особистість. Та якщо ти все ж таки почнеш тужити за нею, тобі досить буде тільки глянути в дзеркало, яке я тобі зараз покажу. Ти ж бо знаєш давне, мудре прислів'я: «Краще дзеркальце в жмені, ніж двоє в чужій кишені». Ха-ха-ха! (Знов той чудесний, моторошний сміх!) А тепер ще лишилося виконати маленьку веселу церемонію. Ти зняв окуляри своєї особистості, то ж глянь тепер у справжнє дзеркало! Ти дістанеш задоволення.

Сміючись, він лагідно обернув мене, я опинився перед величезним, на всю стіну дзеркалом і побачив у ньому себе.

На коротку мить я вгледів відомого мені Гаррі, тільки з незвичайно веселим, ясным, усміхненим обличчям. Та не встиг я його впізнати, як він розпався, від нього відкололася друга постать, потім третя, десята, двадцята — все дзеркало було повне Гаррі або уламків з Гаррі, незчисленних Гаррі, і кожного з них я встигав тільки на коротесеньку мить побачити й упізнати. Деякі з тих Гаррі були такого віку, як я, деякі старші, деякі зовсім старі, а деякі зовсім молоді — юнаки, підлітки, школярі, хлопчачки, діти. П'ятдесятирічні й двадцятирічні Гаррі, тридцятирічні й п'ятирічні, серйозні й веселі, поважні й смішні, добре одягнені, обдерті й зовсім голі, безволосі і з довгими кучерями бігали й стрибали один через одного, і всі вони були мною, кожного я на мить встигав побачити й упізнати, перше ніж він зникав. Вони розбігалися на всі боки, ліворуч, праворуч, поринали в дзеркало, впливали з нього. Один із них, елегантний юнак, сміючись, кинувся на груди Пабло, обняв його й кудись потяг. Другий, що особливо сподобався мені, вродливий, чарівний юнак шістнадцяти чи сімнадцяти років, швидко вискочив у коридор і почав жадібно читати написи на дверях. Я побіг за ним і догнав перед дверима, на яких було написано:

ВСІ ДІВЧАТА ТВОЇ! ВКІНЬ У ЩІЛИНУ ОДНУ МАРКУ

Вродливий юнак розігнався, кинувся сам головою вперед у щілину й зник за дверима.

Пабло також десь подівся, зникло начебто й дзеркало, а з ним і всі незчисленні постаті Гаррі. Я збагнув, що мене залишили самого в театрі, й почав зацікавлено ходити від дверей до дверей. На кожних я бачив якийсь напис, якусь спокусу, обіцянку. Мене привабив напис:

ЗАПРОШУЄМО НА ВЕСЕЛЕ ПОЛЮВАННЯ! ВЕЛИКЕ ПОЛЮВАННЯ НА АВТОМОБІЛІ

Я відчинив вузькі двері й зайшов досередини.

Я попав у галасливий, розбурханий світ. Вулицями мчали автомобілі, деякі броньовані, й полювали на пішоходів, роздавлювали їх, притискали до мурів. Я відразу збагнув: це була війна людей з машинами, яку давно готували, давно очікували і якої давно боялися. І ось нарешті вона вибухнула. Всюди лежали мертві й роздавлені люди, а також розбиті, покалічені, обпалені автомобілі. Над цим страшним хаосом кружляли літаки, і в них теж з багатьох дахів та вікон стріляли з гвинтівок і автоматів. На всіх мурах були поналіплювані барвисті війовничі плакати, написані величезними літерами, що палали, мов смолоскипи. Вони закликали націю стати нарешті на захист людей від машин, порухатися з ситими, вичепуреними, напахченими багаттями, що з допомогою машин витискають соки з решти людей, винищити їхні автомобілі, що гудуть, дирчать, чмихають, обертаячи вулиці в пекло, підпалити заводи і хоч трохи звільнити від мотлоху й від людей сплюндровану землю, щоб на ній знов росла трава, щоб закурені, зацементовані пустелі знов перетворилися в ліс, поле, луку, струмок і болото. Інші ж плакати, чудово намальовані ніжними, не такими по-дитячому крикливими фарбами, прегарно стилізовані, надзвичайно розумно й дотепно скомпоновані, навпаки, застерігали всіх заможних і всіх розважних людей від небезпечного хаосу анархії, дуже зворушливо показували, яке щастя дає людям лад, праця, власність, культура, право, і вихваляли машини як найбільший і найкращий винахід людини, з допомогою якого вона зрівняється з бсгом. Я задумливо, зачудовано читав ці плакати, і червоні, й зелені. На мене дивовижно впливала і палка красномовність одних, і невідпорна логіка других, усі вони мали рацію, я стояв то перед тим, то перед тим, кожним глибоко переконаний, хоч мені й заважала шалена стрілянина навколо. Головне я збагнув: це була війна, справжня, запекла, дуже симпатична війна, в якій ішлося не про кайзера, республіку, державні кордони, не про кольори прапорів чи інші такі ж декоративні, театральні речі, нікчемні в своїй основі, а війна, в якій кожен, кому бракувало повітря, кому вже остогидло це життя, давав волю своєму невдоволенню й хотів будь-що зруйнувати цю бляшану цивілізацію. Я бачив, як у кожних очах яскраво, неприховано палахкотіла жадоба знищення і вбивства, і в мені самому так само буйно й весело розквітли ці червоні, шалені квітки. Я радісно кинувся у вир боротьби

Та найкраще з усього було те, що біля мене раптом з'явився мій шкільний товариш Густав, про якого я вже десятки років нічого не чув, один із найневгамовніших, найдужчих і найжиттєрадісніших товаришів мого дитинства. Серце в мене радісно тьохнуло в грудях, коли я поба-

чив, як він підморгує мені, щоб я йшов за ним, і я негайно з радістю послухався.

— Боже, як добре, що я тебе знов побачив, Густаве,— радісно мовив я.— Ким ти став?

В його веселих блакитних очах спалахнули сердиті іскорки, так самісінько, як колись у дитинстві.

— Дурню, неодмінно треба щось питати й базікати! Я став професором теології, якщо це тебе цікавить, але тепер, слава богу, нікому вже нема діла до теології, тепер, голубе, війна. Ходімо!

Він вистрілив у водія невеликої машини, що саме, гуркочучи, їхала нам назустріч, спритно, як мавпа, скочив у неї, спинив і сказав мені теж сідати. Ми з пекельною швидкістю помчали під кулями поміж перекинутими машинами через усе місто й виїхали на околицю.

— Ти воюєш на боці фабрикантів? — спитав я.

— Ет, це справа смаку, ми про це потім поговоримо. Або ні, скажу тепер: мені б хотілося, щоб до влади прийшла інша партія, хоч, звичайно, від того нічогісінько не змінилося б. Я теолог, і мій учитель Лютер свого часу помагав князям та багатіям придушувати селян, а тепер ми трохи виправляємо його помилки. Кепська машина, хоч би ще кілька кілометрів витримала.

Швидко, як на крилах, ми мчали мирною зеленою рівниною, аж поки через багато миль почали повільно підійматися в гори. Ми спинилися на гладенькій, блискучій дорозі, що круто звивалася між високою скелею з одного боку і невисоким захисним муром з другого. Далеко внизу блищала синя гладінь озера.

— Гарна місцевість,— мовив я.

— Дуже гарна. Можна її назвати «Віссю долі», бо скоро тут зламається не одна вісь, Гаррі. Зараз побачиш!

Біля дороги росла висока пінія, і в її верховітті ми побачили дозорну вежу — збиту з дощок хижку. Густав хитро підморгнув мені й засміявся. Ми швидко вибрались з машини, видряпалися на пінію і, важко дихаючи, сховались у вежі, яка нам дуже сподобалася. Там ми знайшли гвинтівки, пістолети і ящики з патронами. Не встигли ми трохи відпочити й зручно розташуватись, як за найближчим поворотом хрипко і владно засигналив великий розкішний автомобіль, що швидко наближався до нас гладенькою гірською дорогою. Ми вже тримали наготові гвинтівки. Пригода була страшенно цікава.

— Цілься в шофера! — швидко наказав Густав, коли важка машина пролітала повз нас.

Я націлився у водія в синьому кашкеті й натиснув на гачок. Водій осів. Машина помчала далі, вдарилась об скелю, відскочила, важко й сердито, мов великий, товстий джміль, гупнула об мур, перекинулась, тихо затріщала й полетіла в прірву.

— Одна є,— засміявся Густав.— Наступна буде моя.

На дорозі вже з'явилася друга машина. В ній сиділо троє або четверо людей. За головою жінки плив кінець яскравого блакитного серпанку. Мені стало шкода його. Хтозна, може, під тим серпанком ховалося найвродливіше жіноче обличчя. Господи, може, було б краще й справедливніше, якби ми вдавали розбійників,— ми б тоді принаймні, йдучи за прикладом своїх великих попередників, жаліли гарних жінок. Та Густав уже вистрілив. Шофер стріпнувся й осів, машина наскочила на прямовисну скелю, ковзнула по ній угору й ляпнула назад на дорогу колесами догори. Ми почекали, проте ніщо в ній не ворухилось, люди

тихо лежали під машиною, наче в пастці. Мотор ще гув і колеса смішно крутилися в повітрі, але раптом пролунав страхітливий вибух і машину охопило яскраве полум'я.

— «Форд»,— сказав Густав.— Треба злізти й звільнити дорогу.

Ми спустилися з дерева і підійшли до машини. Скоро з неї зостався самий кістяк. Ми зробили із стовбурів молодих деревець важелі, відсунули покручене залізо з дороги й перекинули через захисний мур у провалля. У куцах ще довго тріщало. Двоє загиблих випали з машини, коли ми її перевертали, і лежали на дорозі. Одяг на них де-не-де обгорів. На одному піджак був майже цілий, і я обшукав його кишені, хотів побачити, хто то був. У одній кишені я намацав шкіряний гаманець і знайшов у ньому візитні картки. Я витяг одну й прочитав: «Тат Твам Асі».

— Смішно,— мовив Густав.— Але хіба не однакво, як звати тих людей, що ми вбиваємо? Вони такі самі бідолахи, як і ми, а ім'я тут ні до чого. Цей світ повинен завалитися, і ми разом з ним. Найкраще було б потримати його десять хвилин під водою, та й по всьому. Ну, до роботи!

Ми кинули загиблих також у провалля. Вже чути було сигнали наступної машини. Цю ми підстрелили просто з дороги. Вона, мов п'яна, ще трохи прокотилася, тоді перекинулась, чмихаючи мотором. Один пасажир лишився в ній, а пасажирка, гарна молода дівчина, навіть не поранена, тільки дуже бліда й налякана, вибралась на дорогу. Ми чемно привіталися з нею й запропонували свою допомогу. Вона була така перелякана, що навіть не могла слова сказати, лише дивилась на нас, як божевільна.

— Ну, то спершу гляньмо на старого,— мовив Густав і обернувся до пасажира, що й досі ще висів на сидінні позад мертвого водія. Це був літній чоловік з коротким сивим чубом. Хоч його розумні, світлосірі очі були розплющені, проте, видно, його тяжко поранило, в кожному разі, з рота в нього текла кров і шию якимось перекривило.

— Дозвольте відрекомендуватися, шановний пане. Мене звати Густав. Нам довелося вбити вашого шофера. Можна запитати, з ким ми маємо честь розмовляти?

Чоловік холодно й сумно глянув на нас.

— Я крайовий прокурор Лерінг,— повільно мовив він.— Ви вбили не тільки мого бідолашного шофера, а й мене, я відчуваю, що мені скоро кінець. Нащо ви в нас стріляли?

— Бо ви перевищували швидкість.

— Ми їхали з нормальною швидкістю.

— Те, що вчора було нормальним, сьогодні вже ненормальне, пане крайовий прокурор. Сьогодні ми вважаємо, що швидкість будь-якого автомобіля надто велика. Ми нищимо всі автомобілі і всі інші машини також.

— І свої гвинтівки?

— До них теж дійде черга, якщо ми матимемо ще час їх знищити. Мабуть, завтра чи післязавтра нам усім буде кінець. Ви ж бо знаєте, що наша частина світу страхітливо перенаселена. От ми й хочемо, щоб стало трохи вільніше.

— То ви стріляєте всіх підряд?

— Звичайно. Хоч багатьох, безперечно, буває шкода. Наприклад, цієї молодой гарної дами — це ваша дочка?

— Ні, це моя стенографістка.

— Тим краще. А тепер, будь ласка, вилазьте чи давайте ми вас витягнемо, бо машину треба знищити.

— Я волю, щоб ви мене знищили разом з нею.

— Як хочете. Дозвольте ще одне запитання. Ви прокурор. Я ніколи не міг собі уявити, як людина може бути прокурором. Ви живете з того, що звинувачуєте й засуджуєте інших людей, здебільшого нещасних. Правда ж?

— Так виходить. Я виконую свій обов'язок. Це моя праця. Так само як праця ката — вбивати тих, кого я засудив. Ви ж теж робите те саме — вбиваєте людей.

— Ваша правда. Тільки ми вбиваємо не з обов'язку, а для свого задоволення чи, швидше, з невдоволення світом, з розпачу. Тому, вбиваючи, ми відчуваємо певну втіху. А ви, вбиваючи, ніколи не відчували втіхи?

— Мені нудно розмовляти з вами. Будь ласка, доводьте свою працю до кінця. Якщо вам не відоме почуття обов'язку...

Він замовк і витягнув губи, наче хотів плюнути. Але на губах з'явилось тільки трохи крові, що спливла на підборіддя.

— Стривайте! — ввічливо мовив Густав. — Почуття обов'язку мені справді не відоме. Колись я офіційно весь час мав справу з почуттям обов'язку. Я був професором теології. Крім того, я був солдатом і брав участь у війні. Те, що мені здавалось моїм обов'язком і що мені наказували авторитети й начальники, завжди було недобре, мені щоразу кортіло зробити навпаки. Але якщо тепер мені вже не відоме почуття обов'язку, то зате відоме почуття вини, — а може, це те саме. Вже тим, що мати народила мене, я завинив, я приречений жити, зобов'язаний належати державі, бути солдатом, убивати, платити податки на озброєння. А тепер, цієї хвилини, моя вина змушує мене вбивати, як колись на війні. І цього разу я вбиваю без огиди, спокутую свою вину. Я не маю нічого проти того, щоб цей безглуздий, захаращений світ розлетівся в друзки, я радо допомагаю йому загинути, і сам радо загину разом з ним.

Прокурор щосили намагався всміхнутись. Усмішка вийшла не дуже вдалою, бо на губах у нього налипла кров, але все ж таки видно було, що він усміхається.

— Це добре, — сказав він, — отже, ми колеги. Виконуйте ж свій обов'язок, колего.

Дівчина тим часом опустилась на край дороги й зомліла.

Тієї миті знов засигналив якийсь автомобіль, що на повній швидкості мчав до нас. Ми трохи відтягли дівчину вбік і притислися до скелі. Автомобіль налетів на підбиту машину, різко загальмував, піднявся передніми колесами вгору, але опустився додолу цілий. Ми швидко схопили гвинтівки й наставили на прибульців.

— Вилазьте! — скомандував Густав. — Руки вгору!

З машини вилізли троє чоловіків і слухняно підняли руки.

— Серед вас є лікар? — спитав Густав.

Вони похитали головами.

— Тоді, будьте ласкаві, обережно витягніть цього чоловіка з його машини. Він тяжко поранений. Візьміть його в свій автомобіль і відвезіть до найближчого міста. Ану, швидко!

Скоро прокурор лежав уже в іншій машині, і Густав відправив її вниз.

Тим часом стенографістка опритомніла й підвелася, спостерігаючи за тим, що ми робимо. Я був радий, що ми маємо таку гарну здобич.

— Пані,— мовив Густав,— ви втратили свого роботодавця. Думаю, вас більше нічого не зв'язувало з ним. Я беру вас до себе на роботу. Будьте нашою товаришкою! Ну, а тепер треба послішати. Скоро тут стане не дуже затишно. Ви вмієте лазити по деревах, пані? Так? То лізьте, ми вам допоможемо.

Ми всі троє якомога швидше вибралися на дерево, у нашу вежу. Дівчині нагорі стало погано, але ми дали їй коньяку, і скоро вона вже так добре почувала себе, що навіть оцінила чудовий краєвид на озеро й на гори і сказала, що її звать Дора.

Відразу ж після того внизу знов з'явилася машина. Вона обережно, не зупиняючись, поминула перекинутий автомобіль і відразу почала набирати швидкість.

— Боягуз! — засміявся Густав і вистрілив у водія.

Машина затанцювала, наскочила на мур, зачепилась на ньому й повисла над прірвою.

— Доро,— спитав я,— ви вмієте стріляти?

Вона не вміла, але ми показали їй, як треба заряджати гвинтівку. Спершу в неї не виходило, вона порізала собі до крові пальця, заплакала й попросила англійського пластиря. Та Густав пояснив їй, що тепер війна, а тому треба бути мужньою і витривалою. Його слова вплинули на неї.

— А що з нами буде? — спитала вона за хвилину.

— Не знаю,— відповів Густав.— Мій товариш Гаррі любить гарних жінок, він стане вашим приятелем.

— Але ж вони прийдуть з солдатами й поліцією і вб'ють нас.

— Поліції і всякого такого більше не існує. У нас є вибір, Доро. Або ми спокійно залишимося тут і підстрілюватимемо всі машини, які захочуть проїхати повз нас, або самі візьмемо машину й поїдемо, щоб у нас стріляв хтось інший. Байдуже, що ми виберемо. Я за те, щоб лишитися тут.

Внизу знову вигулькнула машина й дзвінко засигналила. Вона скоро дістала своє і лишилася лежати догори колесами.

— Зроду б не подумав, що стріляти так приємно, — мовив я. — А я ж колись був пацифістом!

Густав усміхнувся.

— Так, бо тепер людей стало в світі надто багато. Раніше цього не було так помітно. Але тепер, коли кожен хоче не тільки дихати, а ще й мати машину, це зразу впадає в око. Звичайно, те, що ми тут робимо, важко назвати розумним, це дитячі витівки, але й війна — шалена дитяча витівка. Колись людству доведеться навчитись якось розумніше стримувати свій приріст. Поки що ми реагуємо на нестерпні умови не дуже розумно, та в принципі робимо те, що треба: зменшуємо кількість людей.

— Авжеж, — погодився я, — може, наші вчинки божевільні, і все ж таки вони, мабуть, корисні й необхідні. Погано виходить, коли людство перенапружує свій розум для того, щоб з його допомогою впорядкувати речі, які ще не піддаються розумові. Може, такі божевільні, як ми, знов піднесемо життя.

Густав засміявся.

— Хлопче, ти так премудро говориш, що тебе б довіку слухати: було б і корисно, й приємно. І, може, ти навіть трішечки маєш рацію.

Але заряди, будь ласка, знов свою гвинтівку, бо ти щось надто замріявся. Щомиті може надбігти пара оленів, а ми їх філософією не вб'ємо, все-таки треба мати в гвинтівці кулю.

Надїхала машина і відразу ж перекинулася, бо дорога була перегороджена. Один з пасажирів, що лишився живий, гладкий чоловік з червоним обличчям, нестямно вимахуючи руками, обіг навколо машини, тоді озирнувся на всі боки й побачив наш сховок. Лаючись, він підбіг до дерева й почав стріляти в нас із револьвера.

— Геть звідси, а то я вб'ю вас! — крикнув йому Густав.

Чоловік націлився в нього і ще раз вистрілив. Тоді ми вдвох вистрілили, і він упав.

З'явилося ще дві машини, і ми їх обидві підбили. Потім на дорозі стало тихо й порожньо, видно, пішла чутка, що нею їхати небезпечно. Тепер ми мали час помилуватися чудовим краєвидом. По той бік озера лежало в долині невеличке містечко. Над ним з'явився дим, і скоро ми побачили, як вогонь почав перекидатися з даху на дах. Чути було також стрілянину. Дора заплакала, і я погладив її по мокрих щоках.

— Невже ми всі загинемо? — спитала вона.

Ніхто їй не відповів. Тим часом знизу надійшов якийсь чоловік, побачив розбиті машини, почав нишпорити навколо них, засунув в одну голову й витяг строкату парасольку, шкіряну жіночу торбинку і пляшку вина. Тоді мирно сів на захисний мур, ковтнув вина, витяг з торбинки щось загорнене в станіолевий папір, з'їв його, допив вино з пляшки й задоволено пішов далі, тримаючи під пахвою парасольку. Дивлячись, як спокійно він простує дорогою, я сказав Густавові:

— Невже ти зміг би вистрілити в цього чоловіка й продірявити йому голову? Йй-богу, я не зміг би.

— А тебе ніхто й не просить, — буркнув він.

Але йому також стало неприємно. Тільки-но ми побачили людину, що поводитися ще мирно, природно, як дитина, що перебувала ще в стані невинності, як нам раптом уся наша хвалена, необхідна діяльність здалася безглуздою і огидною. Хай йому чорт, стільки крові! Нам стало соромно. Але під час війни навіть на генералів інколи нападає таке почуття.

— Годі нам тут сидіти, — жалібно мовила Дора. — Злазьмо. В машинах ми напевне знайдемо щось їсти.

Внизу, в охопленому полум'ям містечку, вдарили на сполох, лунко й моторошно. Ми почали злазити з дерева. Коли я допомагав Дорі вибиратися з вежі, то поцілував її в коліно. Вона дзвінко засміялася, та враз дошка подалася під нами, і ми обоє полетіли в порожнечу...

Знов я опинився в напівкруглому коридорі, схвильований тим дивним полюванням. І всюди, на кожних дверях, я бачив звабливі написи:

МУТАБОР

ПЕРЕВТІЛЕННЯ В БУДЬ-ЯКУ ТВАРИНУ ЧИ РОСЛИНУ

КАМАСУТРА

НАВЧАННЯ ІНДІЙСЬКОГО МИСТЕЦТВА КОХАННЯ

КУРС ДЛЯ ПОЧАТКІВЦІВ: 42 РІЗНІ СПОСОБИ КОХАННЯ

ПРИЄМНЕ САМОГУБСТВО
ТИ ВМРЕШ ЗІ СМІХУ

ХОЧЕТЕ ОДУХОТВОРИТИСЯ?
МУДРІСТЬ СХОДУ

О, ЯКБИ Я МАВ ТИСЯЧУ ЯЗИКІВ!
ТІЛЬКИ ДЛЯ ЧОЛОВІКІВ

ПРИСМЕРК ЄВРОПИ
НАЙПОМІРКОВАНІШІ ЦІНИ. ВСЕ ЩЕ НЕПЕРЕВЕРШЕНЕ
ВИДОВИЩЕ

ІДЕАЛ МИСТЕЦТВА
ПЕРЕТВОРЕННЯ ЧАСУ В ПРОСТІР З ДОПОМОГОЮ МУЗИКИ

ПЛАЧ КРІЗЬ СЛЬОЗИ
КІМНАТА ГУМОРУ

ІГРИ ВІДЛЮДНИКІВ
ПОВНОЦІННА ЗАМІНА ВСІХ ФОРМ СПІЛКУВАННЯ

Написам не було кінця. На одних дверях я прочитав:

ВСТУП ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ
УСПІХ ЗАБЕЗПЕЧЕНИЙ

Напис зацікавив мене, і я зайшов у ті двері.

Я опинився в темнуватому, тихому приміщенні, де перед скринькою, схожою на велику шахівницю, сидів долі по-східному якийсь чоловік. Першої миті мені здалося, що то мій приятель Пабло, принаймні він був у такій самій яскравій шовковій куртці і мав такі самі гемні променисті очі.

— Ви Пабло? — спитав я.

— Я ніхто, — привітно відповів чоловік. — У нас тут немає імен, ми не якісь конкретні особи. Я гравець у шахи. Хочете, щоб я вас навчив формувати особистість?

— Так, навчіть, будь ласка.

— То дайте мені кілька десятків своїх фігур.

— Моїх фігур?..

— Фігур, на які, вам здається, розпалася ваша так звана особистість. Я ж не можу грати без фігур.

Він підніс мені дзеркальце, і я знов побачив у ньому, як цілість моєї особи розпалася на багато «я». Їхня кількість, здавалося, без кінця зростала. Але тепер фігури були дуже маленькі, десь такі завбільшки, як шахові. Гравець спокійно, впевнено взяв кілька десятків тих фігур і поставив на підлогу біля шахівниці. Ставлячи їх, він почав монотонно говорити, як людина, що вже не вперше повторює ту саму промову чи лекцію:

— Вам відома хибна думка, що людина — це якась стала єдність; ця думка завдає багато лиха. Відомо вам також, що людина складається з безлічі душ, з дуже багатьох «я». Коли уявна єдність особи розщеплюється на ці численні фігури, то таке розщеплення вважають божевіллям, наука вигадала йому навіть певну назву: шизофренія. Тут

наука якоюсь мірою має рацію, бо, звичайно, ніяку багатолікість не можна опанувати, якщо не керувати нею, не групувати її, не надавати їй певного ладу. І, навпаки, вона не має рації в тому, що вірить, нібито можливий тільки єдиний, обов'язковий, дійсний на все життя лад серед багатьох другорядних «я». Ця помилка науки призводить до багатьох неприємних наслідків, вона має тільки ту користь, що спрощує працю державним учителям і вихователям, їм не треба стільки думати й експериментувати. Через цю помилку багатьох невиліковно хворих вважають нормальними, навіть корисними членами суспільства, і навпаки, на деяких геніїв дивляться як на божевільних. Тому ми заповнюємо прогалину в психології поняттям, яке звемо мистецтвом формування особистості. Кожному, хто пережив розщеплення свого «я», ми доводимо, що він може будь-коли і в будь-якому порядку скласти наново уламки свого «я» і таким чином може творити безліч різновидів життєвої гри. Як поет із кількох постатей творить драму, так і ми з фігур розщепленого «я» утворюємо все нові групи з новими можливостями комбінацій і ходів, усе нові ситуації. Дивіться!

Він спокійними, мудрими пальцями взяв усі мої фігури — старих, юнаків, дітей і жінок, веселі й сумні фігури, дужі й тендітні, спритні і безпорадні, — швидко розставив їх на своїй шахівниці, і з них зразу ж утворилися групи й родини, що були готові грати, змагатися, приятелювати й ворогувати. То був цілий світ у мініатюрі. Я захоплено дивився, як той жвавий, добре впорядкований світ раптом почав рухатися, грати й змагатися, укладати союзи і влаштовувати битви, залицятися, одружуватись, розмножуватись; це була справді густозаселена фігурами, напружена й цікава драма.

Гравець весело провів рукою по дошці й поперекидав усі фігури, тоді згорнув їх до купи і вдумливо, як справжній, вибагливий майстер, почав складати з тих самих фігур зовсім нову гру, з зовсім іншими групами, з іншими стосунками між ними, з іншим розподілом обов'язків. Ця друга гра трохи нагадувала першу: це був той самий світ, сформований з того самого матеріалу, але змінився ключ, темп, мотиви, склалися зовсім інші ситуації.

І мудрий гравець творив гру за грою з фігур, кожна з яких була часткою моєї душі. Всі ігри були трохи подібні одна до одної, всі вони явно належали до того самого світу, походили з того самого джерела, а проте кожна була цілком новою.

— Це і є мистецтво життя, — повчально мовив він. — Надалі ви самі зможете як завгодно творити гру свого життя, надавати їй душі, розвивати і збагачувати її, — це все у ваших руках. Так само як божевілля у високому значенні цього слова — початок усякої мудрості, так і шизофренія — початок усякого мистецтва, всякої фантазії. Навіть учені вже частково визнали це, як наприклад ми бачимо в «Чарівному розі хлопчика», чудесній книжці, в якій тяжка, пильна праця вченого облагороджена генієм багатьох хворих митців, що їх тримали в божевільнях. Нате, заберіть свої фігурки, вам ще не раз даватиме втіху ця гра. Фігуру, яка сьогодні посіла таке високе місце, так записалася, що стала нестерпною, завтра ви можете понизити до звичайного пішака. А бідолашну Попелюшку, якій начебто судилися самі злигодні, в наступній грі ви можете зробити принцесою. Бажаю вам приємної розваги, пане.

Я вклонився мудрому гравцеві, подякував йому, сховав фігурки до кишені й вийшов вузькими дверима.

Я думав, що як тільки вийду з цієї кімнати, то зразу ж сяду долі й годинами, без кінця гратимуся своїми фігурами, та не встиг я знов опинитись у напівкруглому коридорі театру, як мене захопила нова теція, дужча, ніж я. Перед моїми очима яскраво спалахнув напис:

ДИВОВИЖНЕ ПРИРУЧЕННЯ СТЕПОВОГО ВОВКА

Цей напис викликав у мене багато різних почуттів: у моєму серці ожили всі страхи, вся гнітючість мого колишнього життя, тієї дійсності, яку я покинув, і воно болісно стислося. Я тремтячою рукою відчинив двері й опинився в ярмарковому балагані. Залізні ґрати відділяли мене від убогої сцени, а на сцені я побачив приборкувача звірів, чванькуватого чоловіка, що трохи нагадував ярмаркового торговця. Хоч він був вусатий, дужий, з тугими м'язами на руках, одягнений у крикливий цирковий костюм, а все ж таки схожий на мене. То була зловісна, неприємна схожість. Приборкувач вів на мотузці, як собаку, — жалюгідне видовисько! — великого, гарного, проте неймовірно худого, порабському покійного вовка. Гидко, страшно, але й цікаво, в глибині душі навіть приємно було дивитися, як брутальний приборкувач примушував благородного, проте ганебно слухняного хижака робити всілякі сенсаційні трюки.

В кожному разі приборкувач, мій огидний відбиток з кривого дзеркала, дивовижно приручив свого вовка. Вовк покійно слухався кожного його наказу, по-собачому реагував на кожен його поклик і кожен ляск батога, опускався навколішки, прикидався мертвим, ставав на задні лапи, покійно й чемно носив у пащі хлібину, яйце, шматок м'яса, кошик і навіть подавав приборкувачеві батога, коли той кидав його додолу. І весь час принижено, по-підлабузницькому крутив хвостом. Перед ним поставили кролика, потім біле ягня, і хоч він вищирив ікла, хоч з рота в нього потекла слина і він аж затремтів з жадоби, проте не торкнув тварин, що дрижали з жаху, припавши до підлоги, а на команду приборкувача граційно перескочив через них, тоді ліг між кроликом та ягням і передніми лапами обняв їх, наче в зворушливій родинній сцені. Чоловік винагородив його плиткою шоколаду. Було просто мукою дивитися, як той вовк навчився переінакшувати свою натуру, в мене аж волосся підіймалося на голові.

Проте за цю муку схвильований глядач, а з ним і самий вовк, був винагороджений у другій частині вистави. Після того, як витончена програма приборкування була виконана і приборкувач, стоячи над вовком та ягням, переможно, з солодкою усмішкою вклонився глядачеві, ролі помінялися. Мій двійник глибоко, улесливо похиливши голову, раптом поклав батога вовкові до ніг і на очах у мене зробився таким самим тремтячим, змарнілим і нещасним, як щойно був звір. Зате вовк, усміхаючись, облизався, пригніченість і облудність його де й ділися, погляд прояснів, усе тіло стало пружним, гарним у своїй відновленій дикості.

Тепер уже наказував вовк, а чоловікові доводилося слухатись. Діставши наказ, чоловік опустився навколішки, висолопив язика, вдаючи вовка, і почав пломбованими зубами здирати з себе одягу. Він ходив, залежно від того, як йому наказував приборкувач людей, то на двох, то на чотирьох, ставав на задні лапи, прикидався мертвим, возив на собі вовка, подавав йому батога. Він з собачою відданістю, радо йшов на кожне приниження, на кожне спотворення своєї натури. На сцені з'явилася гарна дівчина, підійшла до дресированого чоловіка,

почухала йому підборіддя, потерлася щочкою об його щоку, проте він лишився стояти на всіх чотирьох, лишився твариною, потрусив головою і вищирив на дівчину зуби так злісно, по-вовчому, що вона втекла. Вовк дав йому плитку шоколаду, але він зневажливо обнюхав її і відштовхнув від себе. Нарешті на сцену знов принесли біле ягня та гладкого плямистого кролика, і дресирований чоловік вклав усю душу в свою гру, щоб якнайкраще відтворити вовка. Він схопив переляканого кролика й почав зубами роздирати його на шматки, жадібно смакуючи живе м'ясо, впиваючись теплою кров'ю. Губи його кривилися в хижій посмішці, очі заплющувалися з великої втіхи.

Охоплений жахом, я вискочив у двері. Я побачив, що цей магічний театр не був раєм, під його привабливою поверхнею ховалося страшне пекло. О господи, невже й тут не було ніякого порятунку?

Я схвильовано бігав коридором, відчуваючи в роті смак крові й смак шоколаду, і той, і той однаково гидкий. Я палко хотів утекти від цієї каламутної хвилі, жадібно шукав у собі самому приємніших, не таких страшних образів. «О друзі, не треба цих звуків!» — заспівало щось у мені, і я з жахом згадав моторошні фотографії з фронту, які мені траплялося бачити під час війни: купи скорчених, перемішаних трупів, яким протигазі перетворили обличчя у вишкірені диявольські пики. Який я тоді ще був дурний і наївний, коли мене, гуманіста й противника війни, лякали ті знімки! Тепер я знав, що хоч би які страхотливі, хоч би які шалені й лихі, брутальні й безглузді думки і образи зродилися в мозку якогось приборкувача звірів, якогось міністра, генерала чи божевільного, в мені живуть такі самі, нітрохи не кращі.

Раптом я з полегкістю згадав двері на початку коридору, в які так захоплено кинувся вродливий юнак. На них було написано:

ВСІ ДІВЧАТА ТВОЇ

І мені здалося, що кінець кінцем і справді нічого привабливішого за це немає. Радий, що зможу втекти від проклятого вовчого світу, я зайшов у ті двері.

На мене війнули пахощі весни, я поринув у чудесну атмосферу своїх хлоп'ячих і юнацьких років, таку дивовижно знайому, що я аж здригнувся, і в жилах у мене так само завирувала кров, як тоді. Те, що я недавно робив і думав, те, чим я досі був, лишилося позаду, розтануло, я знов став молодим. Ще годину, ще кілька хвилин тому я вважав, що дуже добре знаю кохання, пристрасть, жагу, але то були кохання й жага літнього чоловіка. Тепер я знов був молодий, і те, що я почував у собі, цей гарячий вогонь у крові, цей могутній, непереборний потяг, ця нестримна жага, від якої все топиться, мов від березневого вітру, — все це було молоде, нове, справжнє. О, як спалахнуло забуте полум'я, гучно відгукнулося в мені минуле, як закипіла, заіскрилася в мені кров, як заспівала і заволила душа! Я був п'ятнадцятирічним чи шістнадцятирічним хлопцем, весь — порив і шанолюбство, голова моя була сповнена латинськими та грецькими словами й чудовими віршами, уява заповнена мистецтвом, але ще набагато глибше, дужче й страхотливіше, ніж усе це пекуче полум'я, горів і палахкотів у мені вогонь кохання, голод статі, нищівне передчуття блаженства.

Я стояв на вершині пагорба над своїм рідним містечком. Пахло весняним вітром і першими фіалками, в містечку внизу блищали річка й вікна мого батьківського дому, і все, що я бачив, чув, відчував навколо, було таке гарне і ясне, як колись у найкращі, найпоетичніші го-

дини моєї ранньої молодості. Я стояв на пагорбі, і вітер бавився моїм довгим волоссям; замріяний, охоплений любовною тугою, я неуважно простяг руку, зірвав з куща бруньку, яка ще тільки почала розпукуватися, підніс до обличчя, понюхав — уже від самого цього запаху в моїй пам'яті зринула осяйна картина того, що сталося колись, — потім узяв її в губи, які ще не цілували жодної дівчини, й почав жувати. Відчувши в роті терпкий, гіркуватий смак, я враз здогадався, що зараз маю пережити. Все повернулося, це була година, яку я вже пережив колись у ранній молодості, однієї неділі напровесні, коли, гуляючи самотою за містом, зустрів Розу Крайслер, несміливо привітався з нею і відразу шалено в неї закохався.

Тоді я стояв, сповнений боязкого очікування, й дивився на дівчину, що замріяно йшла, ще не помічаючи мене, дивився на її волосся, заплетене в дві тугі коси, з яких на щоки все-таки вибивалося кілька пасом, здіймаючись від грайливих доторків вітру. Я вперше в житті побачив, яка вона гарна, яка чудесна, знадлива ця гра вітру з її легеньким, як пух, волоссям, який захват і яку тугу може викликати її тоненька блакитна сукня, що вільно спадала навколо молодого тіла, і так само як від гіркуватого, терпкого смаку розжованої бруньки мене всього поїняло несміливе, солодке бажання і біль весняного пробудження, так і вигляд цієї дівчини сповнив мене щемким сподіванням кохання, сподіванням жінки, приголомшливим передчуттям величезних можливостей і обіцянок, передчуттям невимовної насолоди, незбагненого збентеження, страху й страждання, передчуттям найбільшої радості і найглибшої провини. О, як горів у мене язик від терпкого смаку весни! О, як звабливо грайливий вітер ворушив волосся біля її рожевих щік! Дівчина підійшла ближче, побачила і впізнала мене, на мить легенько почервоніла й відвела очі. Я чемно привітався, стягнувши з голови школярську шапку, і Роза відразу опанувала себе, всміхаючись, відповіла на вітання, майже як доросла, задерла голову і повільно пішла далі, впевнено й гордовито, оповита, наче серпанком, любовними бажаннями, надіями й палкими благаннями, які я посилав їй услід.

Так було колись, однієї неділі тридцять п'ять років тому, і все повернулося цієї миті: пагорб і містечко, березневий вітер і запах бруньок, Роза з її каштановим волоссям, бажання, що заливало мене хвилиною, і страх, що солодко стискав серце. Все було так, як тоді, і мені здавалося, що я нікого в житті так не кохав, як кохав того дня Розу. Але тепер мені дано було привітати її інакше, ніж тоді. Я побачив, як вона почервоніла, впізнавши мене, побачив, як вона намагається приховати своє збентеження, і зразу збагнув, що я їй подобаюсь, що для неї ця зустріч означає те саме, що й для мене. І замість стягнути шапку й урочисто чекати, поки дівчина пройде, я цього разу, незважаючи на свій страх і ніяковість, повівся так, як наказувала мені гаряча кров. Я сказав:

— Розо! Хвалити бога, що ти прийшла, серце моє. Я тебе так кохаю.

Це було, може, й не найрозумніше, що я міг сказати, але ніяких розумних слів і не треба було, цілком вистачило й цих. Роза не задерла голови й не пішла далі, а зупинилася, глянула на мене, ще дужче почервоніла й відповіла:

— Добрий день, Гаррі. Ти справді кохаєш мене?

Карі очі на її повному, наче налитому обличчі засяяли, і я відчув, що все моє минуле життя, все моє кохання було заплутаним і по-дурному нещасним від тієї хвилини, коли я там, на пагорбі, дав Розі пройти, не зупинивши її. Але тепер помилка була виправлена, і все буде інакше, все буде добре.

Ми взялися за руки й повільно пішли далі, невимовно щасливі й збентежені. Ми не знали, що казати й що робити, і з ніяковості кинулись бігти, аж поки задихались і зупинилися, не відпускаючи рук. Ми ще були дітьми, тому й не знали, що маємо робити. Цієї неділі в нас не дійшло навіть до першого поцілунку, але ми були безмежно щасливі. Ми трохи постояли, відсапуючись, потім посідали на траву, і я погладив її по руці, а вона несміливо провела рукою по моєму волоссі. Тоді ми знов підвелися й помірялись, хто з нас більший. І хоч я насправді був на палець вищий за неї, але не сказав цього, а заявив, що ми однаковісінькі, що бог призначив нас одне для одного і що ми згодом одружимося. Роза сказала, що їй вчувається запах фіалок. Ми опустилися навколішки і знайшли в низенькій весняній траві кілька фіалок з коротенькими хвостиками, і я свої подарував їй, а вона свої мені. Коли похолоднішало й тіні подовшали, Роза сказала, що їй треба йти додому, і ми обоє дуже зажурилися, бо я не міг її провести, але тепер ми мали свою таємницю, і це був наш найдорожчий скарб. Я лишився на пагорбі, ще раз понюхав Розині фіалки, тоді ліг долиць на кручу й дивився вниз на містечко, аж поки моя кохана з'явилася далеко внизу, поминула колодязь і перебігла через міст. Тепер, я знав, вона зайшла в свій будинок і там ходить з кімнати в кімнату, а я лежав тут на пагорбі, далеко від неї, і все ж ми були разом, були з'єднані, нас пов'язувала таємниця.

Цієї весни ми ще не раз зустрічалися то тут, то там, на пагорбах, біля паркану, а коли почав цвісти бузок, вперше боязко поцілувались. Ми, ще зовсім діти, мало могли дати одне одному, в нашому поцілунку ще не було полум'я і глибини почуттів, а до її кіс я зважився тільки легенько торкнутись, проте в серці ми носили всю ту любов, усю радість, на яку були здатні, і кожен несміливий дотик, кожне невміле слово, кожне боязке чекання одне на одного вчило нас нового щастя, ми робили ще один маленький крок на шляху свого кохання.

Так, починаючи від Рози і від фіалок, я ще раз пережив усі кохання, які були в моєму житті, тільки під щасливішою зіркою. Роза зникла, з'явилася Ірмгард, сонце стало гарячіше, зорі п'янкіші, але ні Роза, ні Ірмгард не стали моїми, крок за кроком я мусив йти далі, багато чого пережити, багато чого навчитися, втратити Ірмгард, а тоді втратити й Анну. Кожну дівчину, яку я кохав колись, я покохав знов, але тепер я зумів кожну запалити коханням, кожній щось дати і від кожної щось дістати в подарунок. Бажання, мрії і можливості, що колись існували тільки в моїй уяві, стали тепер живою дійсністю. Дівчата проходили переді мною, як чудесні квітки, Іда і Лора, всі, кого я кохав,— котру літо, котру місяць, а котру один день.

Я збагнув, що тепер я був тим гарним, квітучим юнаком, який недавно на очах у мене так захоплено кинувся у двері кохання, що тепер дістала змогу виявитись у всій своїй силі саме ця частка моєї істоти, якась десята, тисячна частина моєї складної цілості, і її не обтяжували всі інші фігури мого «я», їй не заважав поет, її не мучив степовий вовк, не ганили мислитель, фантаст, мораліст. Ні, тепер я був тільки закоханий, розкошував тільки в коханні і страждав тільки

від кохання. Вже Ірмгард навчила мене танцювати, Іда цілувати, а найкраща з них, Емма, одного осіннього вечора під віттям береста, що гоїдалося на вітрі, перша дала мені поцілувати свої смагливі груди й випити келих насолоди.

Багато чого пережив я в маленькому театрі Пабло, навіть тисячної частки того не можна переказати словами. Всі дівчата, яких я будь-коли кохав у своєму житті, були тепер моїми, кожна давала мені те, що тільки вона могла дати, і кожній я давав те, що тільки вона могла взяти від мене. Я спізнав багато кохання, багато щастя, багато втіхи, але й багато тривог і страждань, кожне кохання, яке мене обминуло в житті, під час цієї години, пробутої в царстві сну, чарівно розквітло в моєму садку, — то були і цнотливі, ніжні квітки, і яскраві, палахкі, як полум'я, і темні, як сутінок, що швидко відквітали, осяйна насолода, тремтлива мрійливість, глибока меланхолія, болісне згасання, променисте відродження. Мені траплялися такі жінки, яких можна було здобути тільки раптовим наскоком, і такі, до яких треба було залищатися довго й терпляче, але те залищання було великим щастям. Кожен притемнений відтинок мого життя, в якому колись, бодай на хвилину, мене кликав голос статі, запалював жіночий погляд, вабило мерехтіння дівочої шкіри, тепер знов освітився, і я надолужив усе прогаяне. Кожна стала моєю, кожна по-своєму. Там була жінка з незвичайними темно-карими очима і білим, як льон, волоссям, поряд з якою я чверть години простояв біля вікна у вагоні швидкого поїзда і яка потім не раз мені снилася, — не промовивши жодного слова, вона навчила мене свого небувалого, страхітливого, вбивчого мистецтва кохання. І покірлива, тиха китаянка з марсельського порту, з усмішкою, як у порцелянової ляльки, з чорним гладеньким волоссям, з вологими очима, — вона теж знала безліч нечуваних речей. Кожна з них мала свої таємниці і свій власний запах, кожна цілувала, сміялася інакше, по-своєму була сором'язлива і по-своєму безсоромна. Вони з'являлися й зникали, течія несла їх до мене, хвилиною кидала мене до них і відносила геть, я плавав, грався, наче дитина, серед того потоку чуттєвості, повного чарів, небезпеки й несподіванок. І я здивувався, що в своєму житті, наче такому вбогому, суворому житті степового вовка, мав стільки можливостей закохатися, стільки спокус. Я майже всіх їх прогавив, усіх знехтував, обминув і якомога швидше забув, але тут вони збереглися всі до одної, цілі сотні. І тепер, побачивши їх, я безоглядно віддався їм, занурився в рожевий присмерк їхнього пекла. Навіть та спокуса повернулася, яку мені колись запропонував був Пабло, та й інші, раніші, які я свого часу навіть не збагнув до пуття, фантастичні розваги теж повернулися і, сміючись, захопили мене в свій танок. Багато я пережив, брав участь у багатьох розвагах, про які навіть важко розповісти словами.

І ось я знов виринув з бездонного потоку спокус, пороків і пасток, тихий, мовчазний, озброєний глибоким досвідом і знанням, мудрий, дозрілий для Гермiни. Останньою постаттю в моїй багатющій міфології, останнім ім'ям у безкінечному ряду була вона, Гермiна. Вона з'явилася, і я зразу ж опритомнів, любовна казка скінчилася, бо Гермiну я не хотів бачити в сутінку чарівного дзеркала, їй належав цілий Гаррі. О, тепер мені б хотілося так переставити фігури в своїй грі, щоб усе зосередилось на ній і все здійснилося.

Потік викинув мене на берег, я знов опинився в тихому коридорі театру. Що далі? Я сягнув рукою по фігурки в кишені, але так і не

втяг їх. Мене знов захопив цей світ дверей, написів, магічних дзеркал. Я безвільно прочитав напис на найближчих дверях і здригнувся. Там стояло:

ЯК УБИВАЮТЬ ЧЕРЕЗ КОХАННЯ

На мить у моїй пам'яті спалахнула яскрава картина: Герміна біля столу в ресторані, що раптом забула про їжу та вино й почала дивну розмову, її страхітливо серйозний погляд, її слова про те, що вона закохає мене в себе для того, щоб загинути від моєї руки. Серце моє залила тяжка, темна хвиля страху, зненацька все це знов повернулося до мене, я знов відчув у душі моторошний поклик долі. Я розпачливо сягнув рукою до кишені по фігурки, щоб трохи поворожити ними й змінити ситуацію на своїй шахівниці. Але там уже не було ніяких фігурок. Замість них я витяг з кишені ножа. Смертельно переляканий, я побіг коридором, повз незчисленні двері, зупинився перед велетенським дзеркалом і глянув у нього. У дзеркалі тихо стояв великий гарний вовк, такий заввишки, як я, і несміливо, тривожно дивився на мене. Потім очі його блиснули, він підморгнув мені й ледь усміхнувся. Паша його на мить розтулилася, і я побачив червоного язика.

Де дівся Пабло? Де ділася Герміна? Де дівся той розумний чоловік, що так гарно говорив про формування особистості?

Я ще раз глянув у дзеркало. Мабуть, я збожеволів. Там уже не було вовка, він мені не показував язика. У дзеркалі стояв я, Гаррі, посірілий, буденний, змучений пороками, страшенно блідий, але все-таки це була людина, все-таки був хтось, з ким я міг поговорити.

— Гаррі,— мовив я,— що ти тут робиш?

— Нічого,— відповів Гаррі в дзеркалі,— просто чекаю. Чекаю смерті.

— А де ж та смерть?— спитав я.

— Вже близько,— сказав він.

І я почув, як у порожньому приміщенні театру зазвучала музика, гарна й страшна музика з «Дон Жуана», та, що супроводить появу Кам'яного Гостя. Крижані звуки моторошно лунали в примарному будинку, звуки з того світу, з царства безсмертних.

«Моцарт!» — подумав я і цим словом викликав наймиліші моєму серцю образи.

Враз позад мене почувся сміх, дзвінкий, крижаний сміх зі світу, що лежить по той бік від людських страждань, неприступний людському слухові, сміх, породжений божественним гумором. Мене пройняв дроз, але й велике, неземне щастя: я обернувся й побачив Моцарта. Він, сміючись, поминув мене, спокійно наблизився до дверей однієї з лож і зайшов досередини. Я зацікавлено пішов за ним, за богом своєї молодості, за тим, кого я ціле життя любив і шанував. Музика не вщухала. Моцарт нахилився над поруччям ложі. В театрі нічого не було видно, велетенське приміщення заповнювала п'ятьма.

— Бачите,— сказав Моцарт,— можна обійтися і без саксофона. Хоч, звичайно, я зовсім не хочу гудити цей славетний інструмент.

— Де ми? — спитав я.

— Ми на останній дії «Дон Жуана», Лепорелло вже стоїть навколішки. Чудова сцена, та й музику теж можна слухати. Хоч у ній є ще дуже багато людського, але відчувається вже й голос потойбічного світу, цей сміх, правда ж?

— Це остання велика музика, такої більше вже ніхто не написав,— сказав я авторитетно, як шкільний учитель.— Звичайно, потім був ще Шуберт, був ще Гуго Вольф, та й про чарівного, бідолашного Шопена теж не можна забувати. Ви нахмурились, маестро,— о так, був ще й Бетховен, теж чудовий майстер. Та хоч які гарні їхні речі, в них уже є щось фрагментарне, якийсь елемент розпаду. Такого монолітного твору, як «Дон Жуан», людство більше не створило.

— Не гарячкуйте так,— глузливо засміявся Моцарт.— Самі ви, мабуть, музикант? Ну, а я кинув свою працю, хочу мати спокій. Тільки часом, бува, ще пограю задля розваги.

Він підняв руки, наче диригуючи, і тієї миті десь зійшов місяць чи якесь інше бліде світло. Я глянув через поруччя в бездонну глибину простору. Там клубочилися тумани й пливли хмари, мріли гори й моря, внизу розлягалася широчезна, пустельна рівнина. Серед тієї рівнини ми побачили поважного на вигляд старого чоловіка з довгою бородою і меланхолійним виразом обличчя, що понуро, безнадійно йшов на чолі величезної процесії людей у чорному вбранні — їх там було, мабуть, тисяч із десяти. Моцарт сказав:

— Бачите? Це Брамс. Він прагне спасіння, але до нього йому ще далеченько.

Я зрозумів, що ті тисячі людей у чорному були виконавцями його музики, голосових та інструментальних партій, яких, коли б міряти високою, божественною мірою, в його партитурах було забагато.

— Надто густо інструментовано, надто багато змарновано матеріалу,— кивнув головою Моцарт.

Зразу ж після того ми побачили Ріхарда Вагнера, що теж крокував на чолі велетенського війська. Ми відчули, як важко долати свій шлях тим тисячам людей, бачили, як стомлено, з останньої сили іде сам Вагнер.

— За часів моєї молодості,— сумно зауважив я,— цих двох композиторів вважали за найбільші, які лише собі можна уявити, протилежності.

Моцарт засміявся.

— Так завжди виходить. З відстані такі протилежності стають дедалі подібніші одна до одної. А втім, ця густа інструментовка не була особистою вадою Вагнера чи Брамса, це була вада їхньої доби.

— Як? І їм доводиться тепер так тяжко спокутувати ваду доби? — обурено вигукнув я.

— Звичайно. Всі мають спокутувати її. І аж коли вони сплатять борг своєї доби, стане видно, чи в них ще лишиться стільки свого, особистого, щоб його було варто брати до уваги.

— Але ж вони не винні, що така була їхня доба!

— Певне, що не винні. Що Адам з'їв яблуко, вони теж не винні, а проте мусять спокутувати цей гріх.

— Це щось страшне!

— Звичайно, життя завжди страшне. Ми ні в чому не винні, а проте відповідаємо за все. Коли людина народжується, вона вже винна. Дивний у вас був учитель релігії, якщо ви цього не знаєте.

Мені стало тяжко на серці. Я побачив себе самого смертельно стомленим пілігримом, що йшов пустелею потойбічного світу. Я ніс купу непотрібних книжок, які написав за своє життя, стоси статей, а за мною йшло військо складачів, які працювали над ними, і військо читачів, яким доводилось усе це читати. Боже! Крім того, був ще Адам зі своїм

яблуком і всі інші успадковані гріхи. Отже, все це треба було спокутувати, пройти через нескінченне чистилище, і тільки тоді могло постати питання, чи за всім цим лишається ще й щось своє власне, особисте, чи всі мої дії та їхні наслідки були тільки легенькою піною в морі, тільки нікчемними брижами на поверхні подій!

Побачивши, як я посмутнів, Моцарт голосно засміявся. Від сміху він підскаочив угору, перекрутився в повітрі, потім почав притупувати закаблуками. Притупуючи, він крикнув мені:

— Що, юначе, бачу, одначе, скис ти неначе? Згадав своїх читачів, нікчемних книжок ковтачів, нудних складачів-партачів, над текстами позіхачів? Це ж сміх, та й годі, всі твої злигодні, всі твої пригоди, моральні невігоди! Хто все творити це може, тому жалітись негоже, тверде з гріхів буде ложе, я поставлю свічку, небоже, якщо це тобі допоможе. Криво ти жив, не тому служив, все що писав, трохи брехнею підшив. Господи боже ласкавий, нехай диявол лукавий забере тебе в світ неправий і смажить тебе на вогні на радість йому й мені.

Це вже було занадто. Тепер мені стало не до меланхолії, мене охопив гнів. Я спіймав Моцарта за кіску, і він пурхнув угору. Кіска все довшала, як хвіст комети, я метлявся на її кінчику й летів у міжзоряному просторі. Хай йому біс, як тут холодно! І як ті безсмертні витримують таке страхітливо розріджене крижане повітря! Але дихати ним було приємно, це я ще встиг відчути, перше ніж знепритомнів. Мене охопила гостра, блискуча, крижана веселість, ясне, нестямне, неземне бажання засміятися так, як сміявся Моцарт. Але тієї миті мені не стало чим дихати і я зомлів.

Я отямився спантеличений і розбитий. Біле світло в коридорі віддзеркалювалося на блискучій підлозі. Я був не серед безсмертних, ні. Я ще й досі був по цей бік буття, у світі загадок, страждань, степових вовків, болісних проблем. Прикре місце, в якому так тяжко перебувати. Треба тікати звідси.

У великому дзеркалі навпроти мене стояв Гаррі. Вигляд у нього був кепський, майже такий, як тієї ночі після відвідин професора і після балу в «Чорному орлі». Але це було так давно, багато років, сторіччя тому; відтоді Гаррі постарішав, навчився танцювати, побував у магічному театрі, почув, як сміється Моцарт, перестав боятися танців, жінок і ножів. Навіть людина з посередніми здібностями помудрішає, промчавши через кілька сторіч. Я довго дивився на Гаррі в дзеркалі: я ще добре знав його, він ще й досі був трохи схожий на того п'ятнадцятирічного Гаррі, що однієї березневої неділі зустрів на пагорбі Розу й скинув перед нею свого школярського кашкета. А проте відтоді він на кілька сторіч постаршав, вивчав музику й філософію, донесхочу навоювався, пив ельзаське в «Сталевому Шоломі» й сперечався про Кришну з добропорядними вченими, кохав Еріку й Марію, був Гермініним приятелем, підстрілював автомобілі і спав з тихою китаянкою, зустрічався з Гете й Моцартом і попродавав багато різних дірок у тенетах часу та уявної дійсності, хоч ще й досі не вирвався з них. І хоч він знов загубив десь свої чудові шахові фігури, а проте має в кишені доброго ножа. Вперед, Гаррі, старий, стомлений бідолахо!

Хай йому чорт, яке гірке це життя! Я плюнув на Гаррі в дзеркалі, вдарив його ногою і розбив на друзки. Потім повільно пішов лунким коридором, уважно оглядаючи двері, що обіцяли стільки всього гарного. Проте на них уже не було жодного напису. Так я поминув усі сто

дверей магічного театру. Невже я сьогодні був на балі-маскараді? Відтоді минуло сто років. Скоро взагалі вже не буде ніяких років. Але ще треба щось зробити, на мене ще чекає Герміна. Дивне це буде весілля. Мене, раба, Степового Вока, несла до нього каламутна, похмура хвиля. Хай йому біс!

Біля останніх дверей я зупинився. Сюди несла мене каламутна хвиля. Роза, далека юність, Гете й Моцарт — де все це лишилося?

Я відчинив двері й побачив просту, гарну картину. На килимі долі лежало двоє голих людей, красуня Герміна і красень Пабло. Вони лежали біч-о-біч і міцно спали, виснажені любовною грою, якою, здається, неможливо насититися і все ж таки швидко насичуєшся. Гарні, вродливі люди, чудові тіла, чарівна картина. Під грудьми в Герміні з лівого боку виднів свіжий круглий синюватий знак — це Пабло вкусив її в хвилину жаги, це був слід від його гарних, блискучих зубів. Туди, де виднів той знак, я вгородив свого ножа по саму колодочку. По білій ніжній шкірі Герміні потекла кров. Я б зцілував ту кров, якби все сталося не так, трохи інакше. Але я тільки стояв і дивився на ту кров, бачив, як Герміна на мить розплющила очі і в них з'явився біль і подив. «Чому вона дивується?» — подумав я. Потім подумав, що треба стулити їй очі. Але вони стулилися самі. От і все. Я зробив те, що мав зробити. Герміна ледь повернулася набік, і від пахви до грудей пролягла легенька тінь, яка наче щось нагадала мені, але я забув, що саме. Більше Герміна не ворухнулася.

Я довго дивився на неї. Нарешті здригнувся, наче отямившись, і хотів вийти. Але тієї хвилини побачив, як Пабло потягнувся й розплющив очі, побачив, як він схилився над мертвою і всміхнувся. «Цей хлопець ніколи не буває серйозним, — подумав я, — з усього він сміється». Пабло обережно загорнув край килима і вкрив ним Герміну по груди, щоб не було видно рани. Тоді нечутно вийшов з ложі. Куди він пішов? Усі покинули мене. Я лишився сам з укритою до половини килимом мертвою Герміною, яку я любив і якій заздрив. На біле чоло спадали короткі, наче хлоп'ячі, пасма волосся, які ледь пахли парфумами і крізь які просвічувало маленьке, гарне вухо. Червоні губи наче променіли на зблідлому обличчі і були трохи розтулені.

Тепер її бажання було виконане. Я вбив свою кохану, перш ніж вона встигла стати цілком моєю. Я вчинив щось неймовірне і тепер стояв навколішки перед забитою, дивився на неї й не знав, що означає цей мій вчинок, не знав навіть, чи він був добрий і правильний, чи навпаки. Що б сказав про це мудрий гравець у шахи, що б сказав про це Пабло? Я нічого не знав, думки мої розбігалися. Все червонішими здавалися нафарбовані губи на згаслому обличчі. Таке було все моє життя, таке було моє коротке щастя й коротке кохання, як ці залякні губи: трохи червені на мертвому обличчі.

І від цього мертвого обличчя, від цих мертвих білих плечей, мертвих білих рук віяло жахом, що поволі закрадався мені в душу зимовим духом пустки й самотності, крижаним холодом, який поволі наростав і від якого в мене починали клякнуту руки й губи. Може, я погасив сонце? Може, я знищив серце всього живого? Може, сюди проник смертельний холод міжзор'яного простору?

Охоплений жахом, я дивився на скам'яніле чоло, на непорушне волосся, на біле, холодне вухо. Холод, який випромінювало її тіло, був смертельний і все-таки гарний, він бринів, вібував, був музикою!

Чи не траплялося вже мені колись раніше відчувати цей жах, що одночасно був ніби щастям? Чи не доводилося мені вже колись чути цю музику? Так, я вже чув її, в Моцарта, у безсмертних.

Я пригадав вірш, що колись написав був раніше:

Ми ж були і є в ефірі яснім,
Що хвилини нам і що віки?
Ми не юні й не старі — ми щасні,
Не чоловіки ми й не жінки...
Наша суть — незмінна й безтілесна,
Зоряний — наш предковічний сміх.

Двері до ложі відчинилися, і зайшов Моцарт. Спершу я його не впізнав, бо він був без кіски, не в штанях до колін і не в черевиках з пряжками, а одягнений по-сучасному. Він сів біля мене, я майже торкався його і не давав йому присунутися ближче, щоб він не замастився в кров, що текла на підлогу з Гермініних грудей. Сівши, він зразу почав щось робити з невеличкими апаратами й інструментами, які розклав навколо себе. Він цілком захопився ними, щось крутив у них, поправляв, і я здивовано глянув на його вправні, тонкі пальці — мені так хотілось побачити колись, як вони грають на роялі. Я задумливо дивився на нього, чи, власне, не задумливо, а замріяно, мене зачарували його прегарні, мудрі пальці, мені стало тепліше біля нього, але водночас і страшно. Я зовсім не думав про те, що саме він закручує і налагоджує.

Виявилось, що він збирав і настроював радіоприймач; тепер він ввімкнув його й сказав:

— Передача з Мюнхена, «Concerto grosso» фа-мажор Генделя.

І справді, на мій невимовний подив і жах, пекельна бляшана лійка почала випльовувати з себе ту суміш бронхіального харкотиння і жованої гуми, яку власники грамофонів та радіоприймачів домовилися звати музикою, — але, так само, як під грубим шаром бруду ми вгадуємо чудову давню картину, так і за цим харкотинням і хрипінням дійсно можна було вгадати благородні обриси божественного твору, його величну композицію, його сміливий, широкий подих, глибоке звучання смичкових інструментів.

— Господи, — перелякано вигукнув я, — що ви робите, Моцарт? Невже ви справді хочете, щоб ми з вами були причетні до цього свинства? Ви хочете напустити на нас цей апарат, цей тріумф нашої доби, її найновішу, переможну зброю в нищівній боротьбі проти мистецтва? Ви хочете цього, Моцарт?

О, як холодно, як страхітливо засміявся цей примарний чоловік! Засміявся нечутно, а проте все руйнуючи своїм сміхом. Він із щирим задоволенням дивився на мої муки і все щось підкручував, поправляв у своєму проклятому апараті. І далі сміючись, він заливав приміщення спотвореною, бездушною, вбивчою музикою. І далі сміючись, він сказав мені:

— Не треба патетики, сусіде. Між іншим, ви звернули увагу на це рітардандо? Знахідка, га? А тепер не гарячуйте, вдумайтесь у сенс цього рітардандо — чуєте баси? Вони виступають попереду, мов боги. Хай ця знахідка старого Генделя вразить ваше стривожене серце і заспокоїть його! Слухайте, нікчемо, слухайте без патетики й глуму, як за безнадійно ідіотичною запоною цього жалюгідного апарата вимальовуються далекі обриси божественного твору Генделя! Добре слухайте, тут можна дечого навчитися. Зверніть увагу: цей божевільний гучномовець робить начебто найдурнішу, найбезглуздішу й найшкідливішу справу в

світі, він ловить музику, яку грають десь-інде, і грубо, по-ідіотському, без вибору, кидає її, безбожно спотворену, в чуже, не пристосоване для нього приміщення,— і все ж таки не може знищити первісного духу цієї музики, а тільки доводить свою власну безпорадність, доводить, що він просто бездушний механізм! Добре прислухайтесь, нікчемо, вам це буде корисно! Отак. Тепер ви чуєте не тільки спотвореного радіоприймачем Генделя, який усе ж таки навіть у такому вигляді лишається божественним, ви чуєте й бачите, шановний, чудовий символ життя взагалі. Слухаючи радіо, ви чуєте й бачите предковічну боротьбу між ідеєю та її втіленням, між вічністю й часом, між божественним і людським. Бо так само, любий мій, як радіо протягом десяти хвилин навмання посилає найчудовішу в світі музику в місця, найменше для цього придатні, у міщанські салони і в мансарди, поміж сонних слухачів, що балакають, їдять і позіхають, так само, як воно позбавляє цю музику її чуттєвої краси, псує її, робить рипучою, заяложує і все ж таки не може цілком знищити її духу,— отак і життя, так звана дійсність, нівечить чудові образи світу, після Генделя йде доповідь про те, як краще підчистити баланс середнього підприємства, з чарівних звуків оркестру робить неапетитну кашу, всюди, в проміжок між ідеєю і дійсністю, між оркестром і вухом, пхає свою техніку, свою діяльність, свої нікчемні потреби, своє марнославство. Все життя таке, хлопче, і ми мусимо таким його приймати, і якщо ми не йолопи, то сміятися з нього. Таким людям, як ви, зовсім не личить критикувати радіо чи життя. Краще навчіться прислухатися до нього! Навчіться ставитись серйозно до того, до чого варто ставитись серйозно, а з усього іншого сміятися! Чи, може, ви самі робили життя кращим, шляхетнішим, мудрішим, приємнішим? О ні, мосьє Гаррі, ви цього не робили. Ви зробили з свого життя огидну історію хворого, а з свого хисту — горе для себе. І, бачу, з цією гарною, чарівною дівчиною, ви теж повелися не краще — вгородили їй ножа в серце, вбили її! Ви вважаєте, що це правильний вчинок?

— Правильний? О ні! — розпачливо вигукнув я.— Господи, всі мої вчинки такі неправильні, такі безмежно дурні, такі погані! Я тварюка, Моцарте, безглузда, лиха тварюка, хвора й зіпсована, ви тисячу разів маєте рацію. Але що стосується цієї дівчини, то вона сама так хотіла, я тільки виконав її волю.

Моцарт нечутно засміявся, а проте зробив мені велику ласку — вимкнув радіо.

Мое виправдання, в яке я щойно так щиро вірив, зненацька самому мені здалося нікчемним. Я раптом пригадав собі, що коли Герміна говорила про час і вічність, то я зразу ж був готовий сприйняти її думки як віддзеркалення своїх власних думок. Проте, звичайно, ні на мить не засумнівався в тому, що думка про смерть від моєї руки була її власною, що тут я нітрохи не вплинув на неї. Але чому ж я тоді не тільки прийняв цю страхітливу, дивовижну думку, не тільки повірив у неї, а навіть наперед угадав її? Може, все ж таки тому, що вона була моя власна? І чому я вбив Герміну саме тієї миті, коли побачив її голою в обіймах іншого? Моцартів нечутний сміх звучав мудро й глузливо.

— Ви жартун, Гаррі,— сказав Моцарт.— Невже цій дівчині справді не було чого побажати від вас, крім ножа? Кажіть це комусь іншому, а не мені! Ну, принаймні ви хоч загнули його добре. Бідолаха навіть не стріпнулася. Може, вам час би вже з'ясувати наслідки свого галантного ставлення до цієї дами? Чи ви хочете уникнути наслідків?

— Ні! — вигукнув я.— Невже ви не розумієте? Як же б я захотів уникнути наслідків! Я прагну тільки одного — спокутувати, спокутувати і ще раз спокутувати свою вину, покласти голову під сокиру, дістати заслужену кару.

Моцарт дивився на мене так глузливо, що мені важко було витримати його погляд.

— Які ви всі патетичні! Але ви ще навчитесь гумору, Гаррі. Гумор — це завжди гумор вішалника, і, якщо треба буде, ви навчитесь його на шибениці. Ви готові до цього? Так? Ну, ходімо до прокурора, відбудете всю судову процедуру, в якій дуже мало гумору, аж поки вдосвіта на в'язничному подвір'ї холодне лезо сокири відітне вам голову. Отже, ви готові?

Переді мною раптом спалахнув напис:

СТРАТА ГАРРІ

Я кивнув головою і враз опинився на голому подвір'ї між чотирма мурами з маленькими загратованими віконцями, побачив приготовану гільйотину й десяток чоловіків у мантиях і в сюртуках. Я стояв серед них, тремтів від вранішнього холодного повітря, серце моє стискалося з жаху, але я був готовий і згодний прийняти кару. Мені сказали вийти наперед і стати навколішки. Прокурор скинув шапку й відкашлявся, решта чоловіків також відкашлялися. Прокурор розгорнув перед собою аркуш гербового паперу й почав читати:

— Панове, перед вами стоїть пан Галлер, звинувачений і визнаний винним у навмисному зловживанні нашим магічним театром. Галлер не тільки поглумився з високого мистецтва, переплутавши нашу чудову панораму з так званою дійсністю і вбивши віддзеркалення дівчини віддзеркаленням ножа, але й, крім того, не маючи почуття гумору, хотів використати наш театр для самогубства. В зв'язку з цим ми засуджуємо Галлера на вічне життя і на двадцять годин забороняємо йому вхід до нашого театру. Не минути звинуваченому й іншої кари: його треба висміяти. Панове, приєднайтесь: раз, два, три!

І на слові «три» всі присутні одноставно приєдналися до сміху прокурора. Це був не сміх, а повноголосий хор, страхітливий, майже нестерпний сміх з потойбічного світу.

Коли я знов отямився, то побачив, що Моцарт сидить біля мене, як і перше, поплескує мене по плечі й каже:

— Ви чули вирок. Отже, ви повинні звикнути до того, що й далі слухатимете радіо музику життя. Це вам піде на користь. Ви надзвичайно нездарні, безголовий мій друже, але все-таки поволі зрозумієте, чого від вас вимагають. Від вас вимагають, щоб ви навчилися сміятись. Ви повинні опанувати гумор життя, чорний гумор тутешнього життя. Але ви, звичайно, готові до всього на світі, тільки не до того, чого від вас вимагатимуть! Ви готові вбити дівчину, готові вчисто прийняти кару смерті і напевне були б готові сто років бичувати себе. Правда ж?

— О так, щира правда! — розпачливо вигукнув я.

— Ще б пак! Ви великодушно готові до всього безглузлого й патетичного, до всього, в чому немає ані гумору, ані дотепності! Ну, а я дивлюся на це інакше, для мене ваша романтична покута не варта й шеляга. Ви, шаленцю, хочете, щоб вас покарали на смерть, відрубали вам голову! Задля цього безглузлого ідеалу ви ладні були б завдати ще десять смертельних ударів. Ви готові померти, боягузе, але не жити. Са-

ме тому ви й повинні жити, хай вамчорт! Вам треба було б призначити найтяжчу кару.

— А що це за кара?

— Ми могли б, наприклад, воскресити дівчину й одружити вас з нею.

— Ні, до цього я не був би готовий. Це було б страшне лихо.

— Ніби те, що ви вчинили, ще не страшне лихо! Але досить патетики і смертельних ударів. Пора вам нарешті порозумнішати! Ви повинні жити і повинні навчитися сміху. Ви повинні навчитися слухати прокляту радіо музику життя, шанувати той дух, який стоїть за нею, і сміятися з того дріб'язку, який є в ній. І все. Більше ми від вас нічого не вимагаємо.

Я спитав його тихо, зціпивши зуби:

— А якщо я відмовлюся? Якщо я не визнаю, пане Моцарт, вашого права порядкувати Степовим Вовком і втручатися в його долю?

— Тоді,— спокійно сказав Моцарт,— я запропоную тобі ще одну з моїх чудових цигарок.

І поки він казав ці слова, поки діставав з кишені цигарку й подавав її мені, то став уже не Моцартом, а моїм приятелем Пабло. Він лагідно дивився на мене чорними екзотичними очима і був схожий, як двійник, на того чоловіка, що вчив мене грати фігурками.

— Пабло! — вигукнув я злякано. — Де ми, Пабло?

Пабло дав мені прикурити й усміхнувся.

— Ми в моєму магічному театрі, — сказав він, — і якщо ти захочеш навчитися танцювати танго, стати генералом чи порозмовляти з Александром Великим, то можеш будь-коли здійснити своє бажання. Але мушу сказати, Гаррі, що ти мене трохи розчарував. Ти зовсім забув, де перебуваєш, розірвав чарівне коло гумору в моєму театрі і вчинив неподобство, штрикнув ножом, заляпав брудом дійсності наш чудовий світ образів. Негарно ти вчинив. Правда, ти повівся так з ревнощів, побачивши мене з Герміною. Шкода, що ти не знайшов іншого вжитку для цієї фігури, — я думав, що ти краще підготовлений до гри. Ну, та ще можна все виправити.

Він узяв Герміну, що в його руках відразу ж зменшилася до розмірів шахової фігури, і сховав її до тієї самої кишені, з якої щойно дістав цигарку.

Солодкий, густий дим з цигарки гарно пахнув, я відчув себе виснаженим і був би радий проспати цілий рік.

О, я розумів усе, розумів Пабло, розумів Моцарта, чув десь позад себе страхітливий сміх, знав, що в моїй кишені лежать усі десять тисяч фігур життєвої гри, схвильовано здогадувався про її сенс, готовий був наново починати гру, наново зазнавати її мук, наново лякатися її безглуздя, наново і не раз ще заглиблюватися в пекло своєї душі.

Колись, може, я навчуся краще розставляти фігури, колись, може, навчуся сміятися. На мене чекав Пабло. На мене чекав Моцарт.

ПІСЛЯМОВА АВТОРА

Художні твори можна по-різному розуміти і не розуміти. І в більшості випадків автор твору — не та інстанція, що вирішує, до якої межі читачі розуміють твір і де починають не розуміти його. Вже чимало авторів знайшли таких читачів, для яких їхній твір був прозоріший, ніж

для них самих. А крім того, за певних обставин непорозуміння також може бути плідним.

І все-таки, здається мені, з усіх моїх книжок найменше розуміли «Степового Вовка». І не раз бувало, що саме прихильні, навіть захоплені мої читачі висловлювались про цей твір не тільки негативно, а навіть дуже дивно для мене. Частково — але тільки частково — такі випадки можна було пояснити тим, що ця книжка, яку я написав у п'ятдесят років і в якій ішлося про те, що хвилює людей у цьому віці, дуже часто потрапляла в руки зовсім молодих читачів.

Проте й серед читачів мого віку не раз траплялися такі, які хоч і не лишилися байдужими до книжки, але чомусь побачили тільки половину того, що в ній є. Ці читачі, здається мені, пізнали в Степовому Вовкові самих себе, ототожнили себе з ним, сприймали його страждання і його мрії як свої власні і за всім цим не добачили, що в цій книжці мовиться не тільки про Гаррі Галлера та його труднощі, а й про щось інше, що над Степовим Вовком і його непростим життям здійснюється інший, вищий, вічний світ і що «Трактат» і всі ті місця в книжці, де йдеться про дух, мистецтво і про «безсмертних», протиставляють світові страждань, у якому живе Степовий Вовк, позитивний, веселий, понадособовий і понадчасовий світ віри, що хоч книжка розповідає про страждання й труднощі, все-таки це твір не зневіреного, а людини, яка в щось вірить.

Я, звичайно, не можу й не хочу диктувати читачам, як вони мають розуміти мій твір. Хай кожен знаходить собі в ньому те, що йому співзвучне й корисне! А все ж таки мені було б приємно, якби декотрі з них помітили, що хоч в історії Степового Вовка показано хворобу й кризу, це не та криза, що веде до смерті, до загибелі, а навпаки: та, що веде до одужання.

Герман ГЕССЕ

*З німецької переклав
Євген ПОПОВИЧ*